

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

ROMSICS GERGELY – CSUNDERLIK PÉTER KÖNYVÉRŐL
SÁNTA BALÁZS – KÉRCHY ANNA KÖNYVÉRŐL
MAJOR IVÁN – GYÓRFFY DÓRA KÖNYVÉRŐL
BERNÁTH LÁSZLÓ – KOCSIS LÁSZLÓ KÖNYVÉRŐL

MEZEI EMESE – A KÖZÉPKOR XXI. SZÁZADI HAZAI KÉPÉHEZ

LŐVEI PÁL – MUTATÓ NÉLKÜL – B. A. ÚR X-BEN

SZILÁGYI MÁRTON – FÉLREÉRTETT FÉRFIBARÁTSÁGOK

SURÁNYI LÁSZLÓ – TÁBOR BÉLA ÉS LACAN

PROBLÉMA

SZEMLE

PÉTER ÁGNES, FERGE ZSUZSA, GÁBOR GYÖRGY,
HAHNER PÉTER, LÁNYI ANDRÁS, KORONDI ÁGNES,
PLÉH CSABA ÉS UNOKA ZSOLT KÖNYVÉRŐL
REJTŐ JENŐ ÉLETMŰVÉRŐL
AZ ENERGIASZEGÉNYSÉGRŐL

AZ ÁLHÍREK IGAZ TÖRTÉNETE
JÓL MŰKÖDIK-E A GAZDASÁGELMÉLET?

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

B U I T K I S Z A

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit, Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

29. évfolyam 1. szám

2017. tavasz - nyár

BÍRÁLAT

Romsics Gergely: Egy sosemvolt baloldal gyökerei	Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták A Galilei Kör története (1908–1919)	3
Sánta Balázs: Csodaország itt és ott	Kérchy, Anna: Transmedia Wonderland Curiouser and Curiouser New Forms of a Children's Classic	11
Major Iván: Bizalom válságban	Gyórfy Dóra: Bizalom és pénzügyek Válság és válságkezelés az Európai Unióban	17
Bernáth László: Az igazság ára	Kocsis László: Az igazságalkotás metafizikája	24

PROBLÉMA

Mezei Emese	A középkor XXI. századi hazai képéhez	31
Lóvei Pál	Mutató nélkül – B. A. úr X-ben Gróf Ferenc kiállítása a Kiscelli Múzeumban	36
Szilágyi Márton	Félreértett érzelmek? Férfibarátságok a magyar irodalomban a XIX. század elején	38
Surányi László	A Nárkisszosz-mítosz egy pszichoanalitikus és egy pneumatológiai értelmezése	44

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

Erdélyi Ágnes	Szöveggondok	56
----------------------	--------------	----

SZEMLE

Gárdos Bálint	Péter Ágnes: „...ezentúl egybeforr ég, föld s pokol...” William Blake illusztrációi Jób könyvéhez	61
Molnar György	Ferge Zsuzsa: Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015	64
Varga Péter András	Gábor György: Múltba zárt jelen, avagy a történelem hermeneutikája	70
Havasréti József	Az ellopott tragédia Rejtő Jenő-émlékkötet Szerk. Thuróczy Gergely	72
	A megtalált tragédia Rejtő Jenő emlékére Szerk. Thuróczy Gergely	

SZEMLE		
Ludassy Mária	Hahner Péter: Államférfiak Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajzai	75
Weiss János	Görföl Balázs: Hans-Georg Gadamer művészet- és költészetfelfogása	77
Marosán Bence	Lányi András: Oidipusz és a Természetes Ember	81
Molnár Krisztián	A magyar jogrendszer állapota Szerk. Jakab András – Gajdusчек György	85
Székffy Klára	Kézikönyv az energiaszegénységről Szerk. Csiba Katalin, Bajomi Anna, Gosztonyi Ákos	88
Albert Fruzsina	Hány barátod is van? Szerk. Pléh Csaba – Unoka Zsolt	90
Pintér Judit Nóra	Csabai Márta: Eset – történet A klinikai mesétől az esetbankig	93
Uhrin Dorottya	Korondi Ágnes: Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban Misztikarecepció, avagy irodalmi és kegyességi gyakorlat a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexek devocionális szövegeiben	96
MI A PÁLYA?		
Robert Darnton	Az álhírek igaz története	100
Arnold Kling	Mennyire jól működik a gazdaságelmélet?	101
BIBLIOGRÁFIA		
Gecser Ottó – Pajkossy Gábor (összeáll.)	Fontos könyvek – A <i>BUKSZ</i> válogatott bibliográfiája 2016. IV. negyedév – 2017. I. negyedév	110

A *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle* 28. évfolyamának (2016) összesített tartalomjegyzéke
(összeáll. Pajkossy Gábor)

BUKSZ szerkesztősége
E-mail <BUKSZ@c3.hu>
Kiadja a Budapesti Könyvszemle Alapítvány.

A *BUKSZ* hálózaton a
<http://buksz.c3.hu>
címen érhető el.

A grafikai-tipográfiai arculatot Pohárnok Mihály
és Harsányi Tamás tervezte. Szedte a *BUKSZ*-
Stúdió. Nyomta a mondAt Kft., Vác. Felelős
vezető: Nagy László

Előfizetési díj évi 4000 Ft. Befizethető a Budapesti Könyvszemle Alapítvány K & H Bank számlájára.
Számlasszám: 10402166-21634716

ISSN 0865-4247

EGY SOSEM VOLT BALOLDAL GYÖKEREI

ROMSICS GERGELY

Csunderlik Péter:

Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták

A Galilei Kör története (1908–1919)

Napvilág, Budapest, 2017., 400 oldal, 3900 Ft

Csunderlik Péter vaskos munkája fontos hozzászólás a magyar társadalmi és politikai átalakulások történetének egy kiemelkedően fontos fejezetéhez. Az ideológiai késő modernitás születési ideje a XIX–XX. század fordulója: ekkor keletkeznek azok az eszmerendszerek – a különböző populizmusoktól az újkonzervativizmusig –, amelyek majd a XX. századi folyamatokban fejtik ki hatásukat igazán, számos alkalommal újra és újra felszínre bukkanva különböző mutációkban. A gondolkodásmódban jelentős eltolódások mennek végbe a hazai jobb- és baloldalon, és új erők is képződnek (gondoljunk csak a jobboldali ellenzéki csoportok, így a Katolikus Néppárt, az agráriusok megjelenésére, a szociáldemokrácia megerősödésére). Csunderlik ebből az ideológiatörténeti „nagyregényből” jó szemmel egy fontos fejezet nem kevésbé fontos alfejezetét választotta témájául: a radikális demokráta és a különböző szocialista irányzatok találkozási pontjában kialakuló új magyar baloldal generációs szellemi műhelyének, a Galilei Körnek a történetét írja meg,

1 ■ Igyekszem méltatni a szerző társadalomtörténeti teljesítményét is, de az ideológiatörténeti vonatkozásokban inkább érzem elégedőnek tudásomat a szerzővel folytatandó termékeny vitához.

2 ■ Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 5 (1962), 3. szám, 23–39. old.; uő: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle*, 5 (1962), 2. szám, 210–245. old. (A diagnózist, ha sokkal inkább doktriner keretek között is, Hanák 1955-ben felállította, ahogy Csunderlik is hivatkozza: Hanák Péter: *A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben*. Akadémiai, Bp., 1955.)

3 ■ Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Atlantis Program, Bp., 1989. 109–176. old. (Első közlése: *Századok*, 108 [1974], 2. szám, 3–65. old.)

4 ■ Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiájának új vonásai a századfordulón. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, 7–46. old.

5 ■ Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye: A Huszadik Század köre*. I-II. köt. Gondolat, Bp., 1973. (I. a bevezető tanulmányt, I. köt. 5–46. old.); Litván György: „Magyar gondolat” – „szabad gondolat”. *Valóság*, 17 (1975), 3. szám, 11–26. old.; uő: „Magyar gondolat” – „szabad gondolat”: *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*. Magvető, Bp., 1978.

mélyen beágyazva a sok szálon futó elbeszélést egyfelől a tágabb ideológia- és mentalitástörténeti kontextusba, másfelől pedig kor társadalomtörténetébe.¹

A XIX. század utolsó két évtizedében Európa-szerete kibontakozó ideológiai válság és átrendeződés a dualista magyar államot és társadalmat is érintette. Ennek történetét Hanák Péter értelmezte 1962 után egymást követő munkáiban,² amelyek még most is a kortárs történészi beszédmód origójául szolgálnak, akkor is, ha mára szinte minden aspektust tovább finomított a kutatás, illetve számos ponton nehezen tarthatónak bizonyultak a maguk korában úttörő megállapítások. Hanák tézisei a századvég-századelő társadalmi, kulturális és politikai átalakulásairól már az 1970-es évek magyar történetírásában részletesebb vizsgálatok tárgyává váltak. Megkezdődött mind az új jobboldal, mind a vele egy időben jelentkező modern baloldali áramlatok máig vitaképes (tehát alig, vagy csak másodlagosan doktriner) ideológiatörténeti értelmezése. Előbbit illetően a *Századokban* 1974-ben megjelent nagy tanulmányában Szabó Miklós tekintette át a különböző szellemi forrásvidékekről származó, valamint a bizonytalan, gyengén intézményesült magyar pártrendszer körülményei között változó kontúrokkal rendelkező jobboldali irányzatokat, az „újkonzervativizmus” fogalma köré szervezve az értelmezést.³ Az 1867-es rend kihívóira koncentrált: azokra, akik a konzervatív mentalitást a klasszikus, elitista liberális elvekkel ötvöző politikai vezetőréteggel szembe fordulva új kérdésekkel és válaszokkal léptek fel. Mind a kérdések, mind a válaszok antimodernista és antikapitalista, paternalista társadalmi nézeteket vezettek be a magyar nyilvánosságba, a hazai viszonyokban tükrözve a Szabó Miklós által szintén vizsgált kortárs nyugat-európai – francia, német – újkonzervatívok eszmekincsét.⁴

A „baloldallról” – különös tekintettel a „polgári”, azaz nem szocialista baloldalra – adott átfogó képet 1973-ban a *Huszadik Század* körét bemutató kétkötetes válogatás Litván György és Szűcs László szerkesztésében, majd – az 1975-ös előtanulmányt követően – Litván életművének kulcsszövege, a „*Magyar gondolat – szabad gondolat*”.⁵ Litván végleg szakított a radikálisok „elégtelen” reformszelleméről és „burzsoá” korlátairól szóló dogmával, és a mozgalom olyan értelmezését dolgozta ki, amely a századvég ideológiai válságai közül a XIX. századi liberális hagyomány – Szabó Miklós írásaiban – elemzett állampártivá és konzervatívává válását és a kor szocialisztikus

gondolkodását nevezte meg mint az új polgári baloldalt érő legfontosabb hatásokat.⁶ E kettőből jöttek létre a világszerte máig létező szociálliberális hagyomány alapjai, amely hagyomány a liberalizmus és a szocializmus közötti spektrumon belül számos változatot engedett meg – még a századforduló szűk újbaloldali magyar szellemi életében is.

A középosztályban ható erjedés e három szerző által megrajzolt alapvonalait és fontos kutatási irányait félszázad alatt meglepően kevés kihívás érte. Hanák Péter, Szabó Miklós és Litván György máig minden, a korszak történettudományi kontextusához fontos adalékokkal szolgáló munka kanonikus hivatkozásai közé tartozik. Csunderlik Péter, amikor a Galilei Kör kis korszakának (1908–1914) komprehenzív feldolgozására törekedve hozzálát munkájának körvonalazásához, maga is felidézi ezt a hagyományt, akárcsak az elmúlt három évtizedé általa is bőséggel hivatkozott szerzői: a *Huszádik Század* eszmetörténeti feldolgozására vállalkozó Pók Attila, a hanáki koncepciókat társadalomtörténeti kritikának alávető, utóbb Karády Viktorral vitatkozó Gyáni Gábor és mások – és magamat is ide sorolnám.⁷

Az evokáció nem jelent kritikátlan elfogadást, sőt éppenséggel a kritika kiindulópontja is lehet. Gyáninál kevésbé élesen, de Csunderlik is elhatárolódik Hanák munkáinak „kiterjesztő” értelmű olvasatától, tehát attól a tendenciától, amely a Hanák által azonosított törésvonalakat társadalmi életvilágokat elhatároló, esetenként szétválasztó társadalmi adottságként értelmezi, s ennek megfelelően a társadalmat két elkülönülő részre bontaná (legalábbis a középosztály szintjén).⁸ A magyar ideológiatörténet kiemelt feladata ugyanakkor – ebben talán egyik történésgenerációban sincsen vita – annak feltárása és elbeszélése, hogy milyen párhuzamos folyamatok zajlottak az első világháborút megelőző negyedszázad során, és hogyan konstruálódott meg a kettős társadalom elsőpró erejű mitológiája. Ezzel foglalatostokodva nem szükséges megpróbálkozni annak eldöntésével, hogy az ideológiailag intézményesített társadalmi törésvonalakat mennyiben és milyen módon előlegezték meg a már korábban is meglévő mentalitásbeli és egyéb különbségek. Az ugyanis Hanáktól Csunderlikig világos, hogy a kiművelt magyar emberfőkben a kettősségnek ez a tudata ebben az időszakban erősödött meg, és kezdett leszivárogni egyéb rétegekhez.⁹ Olyan detektív munkára van szükség, amely a késő modern politikai ideológiai paradigma születése és magyar alakváltozatai nagy eszmetörténeti kérdésével dialogikus viszonyban maradvá feltárja és a folyamatokról alkotott beszámolóiban alátámasztja, hogy „az identitások és az imázsok feltételezett tanúsága szerint is nemzetire és polgárra hasadó magyar társadalom” miképpen is hasadt meg, mit jelentett ez a hasadás, és milyen – tragikus – módokon befolyásolta a magyar késő modernitás utóbb szinte minden dimenzióját.¹⁰

Csunderlik elődleges célja a Galilei Kör ún. „nagy korszakának” rekonstruálása, tehát sok szempon-

tú értelmezést kíván adni a magyar baloldali gondolkodású fiatalokat tömörítő műhely néhány évéről (1908–1914). A kör ebben az időszakban a hazai kultúrharcban – a hasadás gondolati feltételeit kitermelő nyilvános összecsapásokban – a progresszívista diákság fontos műhelyévé vált. Jelentősen hozzájárult mind a korszakban itthon újszerű baloldali pozíciók artikulálásához, mind utóbb – nyersanyagként – a magyar radikális hagyományt, de magát nevében démonizáló, elsősorban Horthy-kori, és még tovább élő jobboldali kritika fontos referenciapontjainak kialakításához. Csunderlik olvasatában a XIX. század végén zajló folyamatok – ebben Szabó és Litván kanonikus gondolataitól jelentősen nem tér el – egyszerre vezettek egy kultúrharcos jobb- és baloldal kialakulásához. Az egyetemeken elindult küzdelem logikusan vezetett egy lényegében egyetemistákat tömörítő radikális demokrata szervezet kialakulásához, amely azonban messze nemcsak az egyetemi háborúk iránt mutatott érdeklődést, hanem az átfogó társadalmi reformok műhelyeként határozta meg magát. A világnézeti szakadás szimbolikus pillanatai közül több is megjelölhető, és a bevett értelmezésű eseményeken túl Csunderlik több lehetőséget is felvillant, beleértve Bródy Sándor 1902-es botránydrámájának fogadtatását is. Az ehhez hasonló epizódok mind a „magyar” és a „szabad” gondolat között vélt ellentét esetei ilyen vagy olyan áthallások révén. Egyetérthetünk a szerzővel, hogy a Társadalomtudományi Társaság 1906-os szakadása, a liberális-konzervatív tagok kiválása

6 ■ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Bp., 2003. 217–224. old.

7 ■ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása: A „Huszádik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Akadémiai, Bp., 1990. 11. old.; Gyáni Gábor: „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”: Diskurzusok zsidókérdésről. In: uő: *Történésszdiskurzusok*. L'Harmattan, Bp., 2002. 149–158. old. Gyáni is e hasonló logika mentén hivatkozik Szabó Miklósról, I. Középosztály és újkonzervativizmus, 183. old.

8 ■ Gyáni Gábor: A polgárosodás történeti problémája. In: Gyáni: *Történésszdiskurzusok*, 98–115. old. A hanáki logika kockázata eszerint az, hogy „a közép-európai miliőben leginkább a zsidóság belső lényegéből fakadó polgári társadalmi minőség esszencialista posztulátuma válik elsődleges szövegszervező motívummá” (114. old.).

9 ■ Szabó Miklóst idézve: „Az eredmény az értelmiségi-hivatalnok középrétegek kettészakadása volt. A tízes évektől a szétváló »polgári középosztály« és »keresztény középosztály« külön-külön hagyományokat, értékrendet és ideálokat követett, s köztük a szakadék egyre inkább mélyült.” Szabó Miklós: *Középosztály és újkonzervativizmus: Harc a politikai katolicizmus jobbszárnya és a polgári radikalizmus között*. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, 177–190. old.

10 ■ Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. In: uő: *Történésszdiskurzusok*, 78–97. old.

11 ■ Pók Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*, 14–15. old.

12 ■ Antonio Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*. Eds. Quentin Hoare – Geoffrey Novell Smith. Electric Book Company, London, 1999. 215–218. és 228–230. old.; Diana Mishkova: *Le radicalisme serbe au XIXe siècle: Quelques pages de l'histoire du populisme balkanique*. *Etudes balkaniques*, 1999. 1–2. szám, 170–195. old.

13 ■ Szabó: *Politikai kultúra Magyarországon*, 130–132, 144–145, 154–155. old.

tekinthető a gondolkodástörténetben szimbolikus eseménynek, egyben azon történelmi pillanat – a kettészakadóban lévő művelt középosztály – szimbolikus megmutatkozásának, amelyben a Galilei Kör is megalkult és működött. A radikálisok – ahogy Csunderlik idézi – az elit előtt „hajbókolókat” vélték csak elveszíteni, utóbbiak a magyar gondolat vélt gyengeségével indokolták döntésüket, köztük a szerző által idézett (59. és 63. old.) Apáthy István, a Társaság addigi elnöke, akinek a távozásáról szóló, a magyar és szabad gondolatra vonatkozó megnyilatkozását a szerző joggal tartja „paradigmatikusnak”.¹¹

Csunderlik munkájának egyik erőssége, hogy nagyon alaposan bemutatja, majd elemző szempontként legtöbbször sikeresen érvényesíti a körnek – a magyar politikai gondolkodásban elfoglalt helyét lényegében kijelölő – viszonyát a korszak nagy kérdéseire, amelyek cseppet sem meglepő módon szorosan kapcsolódtak a késő dualista kor válságtüneteire. A bevezetés a már említett középosztályi „kulturharc” mellett a munkáskérdést és a földkérdést tekinti át, meghatározva ezzel három kiemelkedő – és összeérő – modernizációs kihívást. Érdekes ellentét feszül a problémahármas expozíciója és az ezt követő narratív

fejezetek között. Csunderlik tézisszerűen nem fogalmazza meg, de szövege magáért beszél: a nagyobb részt polgári-kispolgári származású, életpályájukat tekintve pedig egyértelműen a középosztályban maradó vagy ahhoz felzárkózni készülő galileisták legintenzívebben a középosztályban dúló kulturharcban vettek részt. Másodsorban foglalkoztatta őket a világképükben a jövőt jelentő munkásság és egy lehetséges baloldali városi koalíció lehetősége. Csak később és kevésbé intenzíven került előtérbe az agrárszegénység és a vidéki társadalom kérdése. A három problémához kapcsolódó akciók és állásfoglalások, illetve a köztük lévő érintkezési felületek kijelölik Csunderlik munkájának vonatkoztatási terét, amelyben helyet kapnak az egyes részproblémák és a szerző kutatási eredményei is. Ezért a következőkben a három nagy – nem egyenlő súlyú – tematika alapján folytatom könyve ismeretét. A cél azonban továbbra is elsősorban annak

megmutatása, hogy ez a könyv milyen módon járul hozzá a nagy ideológiai átalakulás, a századvég mint *Wandelzeit* jobb megértéséhez, illetve milyen hermeneutikai és (kon)textuális problémákat diagnosztizál a leegyszerűsítés helyett üdvözlendő módon inkább a bonyolítást és az érzékeny, önreflexív olvasást/írást preferáló szerző.

A középosztályi „kulturális harc” fogalma prob-

lematikus, de Csunderlik szóhasználatát mégis elfogadhatjuk. Mint bevezetőjében is sugallja, a kulturharc csak a felszín jelentette, amelyen a formálódó ideológiákat alakító és egyben mögéjük felzárkózó középosztályi csoportok között kialakultak a törésvonalak, artikulálódtak a konfliktusok. Mindkét oldal, az újkonzervatívok éppúgy, mint a radikális demokraták, az egymást vitató kulturális reprezentációk fényében alakították ki politikai identitásukat, ezért nem indokolatlan ennek az aspektusnak a hangsúlyozása. A közös elem az 1867-es rendszer establishmentjének elutasítása volt, azonban ez az elutasítás más-más formát öltött. Az újkonzervatívok egyes csoportjainak a Széll-kormányval sikerült először fontos szimpatizánsaik révén bejutniuk az establishmenten belül a hatalmat gyakorlók közé. Céljuk

inkább az állam meghódítása lehetett, s nem a formális ellenzéki pozícióból indított reformpolitika – amit más, gyengén intézményesült állami-politikai intézményekkel rendelkező félperifériás társadalmakból is ismerünk: ezt a mintát mutatja az olasz *Trasformismo* korszak, de a radikálisok és a régi elit közötti kapcsolatrendszer is a századvégi szerb politikában.¹² A Széll-korszakot követő gyorsuló politikai eseménysorozatban aztán hol a kormánypárton belül, hol az ellenzéki koalíció részeként az egykori Nemzeti Párt egyes elemei, az agráriusok és a 48-as jobbszárny egyes részei, valamint a régi eliten kívül álló Katolikus Néppárt tulajdonképpen mindvégig politikaformáló erő maradt, amelyet nem éles határvonal, hanem mindkét irányban transzfereket megengedő szürke zóna választott el a régi establishmenttől.¹³ Ezt Csunderlik nem teszi teljesen világossá, ami csak azért problematikus (hiszen könyvének szorosan véve nem témája ez

a folyamat), mert így némi bizonytalanság marad a szövegben a galileisták dühével kapcsolatban, amely látszólag egyszerre irányult a régi, a liberális örökség egyes elemeit is őrző elit és az új politikai jobboldal ellen. Antiklerikalizmusuk az utóbbi ellen irányul, de például a földkérdésben, a választójog kapcsán a szabadelvű konzervatívok legalább annyira ellenségeiknek számítottak, mint az új jobboldal.

A könyv fontos eredménye, hogy pontosan dokumentálja a felszínen zajló, az identitásokat hosszú távra formáló nagy kulturális összeütközéseket, a Pikler Gyula ellen irányuló egyetemi hecckampánytól kezdve a „nagy korszak” végének közéletét egyre inkább meghatározó választójogi harcig. A kirajzolódó kép szerint – amely gazdagon adatolt és meggyőzően koherens – a galileisták éppen a nagy korszakban olyan bizonytalan politikai identitású, heterogén közeget alkottak, amelyben a (régí vágású) liberalizmus társadalmi problémamegoldóképességéről kialakított negatív értékelés és az új jobboldallal való szenvedélyes, érzelmi alapú szembeszállás jelentette a kötőanyagot. Ezen túl azonban a határozott balliberális (szociálliberális stb.) álláspontoktól egészen a szocialista irányzatokig több árnyalatban is megtalálhatók voltak köztük az egyes eszmerendszerek képviselői.

A könyvnek a historiográfiai középosztály-diszkurzusra vonatkozó részéből három fontos összetevőt emelek ki, amelyekkel Csunderlik hozzájárul a bevezetésben vázolt paradigmatis kérdés nagyobb felbontású értelmezéséhez. Az elsődleges források tanulmányozása alapján vizsgálja felül és egészíti ki a Galilei Kör tagságának társadalmi hátterére vonatkozó eddigi – részben anekdotikus – tudásunkat. Bizonyos korábbi vélekedéseket megerősít: a fővárosi zsidó középosztályhoz tartozó személyek valóban nagy, de nem elsöprő arányáról a tagságban (és arányuknál jóval nagyobb súlyuk a fontosabb tagok között az első években), a társadalmi mobilitást mutató hallgatók szinte természetes jelenlétéről stb. Am sokkal érdekesebb eleme annak bemutatása, hogy egyfelől hogyan artikulálódtak a Galilei Körön belüli ellentétek, és másfelől hogyan definiálták magukat a galileisták. A „külső”, „hideg” olvasat – amelynek alapja a származás, iskolázottság, a szülők vagyoni helyzete – így kiegészül egy „belső” leírással, egy-egy tag valamilyen forrás segítségével azonosítható önképével és társadalmi helyzetértékelésével.

A középosztályhoz sorolható (cselédtartó családból érkező, jó negyedben élő, drága egyetemi képzésben részesülő) hangadó tagok számára meglepően fontos volt proletárságuk megkonstruálása, jellemzően a függő, kiszolgáltatott értelmiségi alakjából kiindulva. Ezért (is) volt ambivalens „ütközésük” a felfelé mobilis, ténylegesen szegény, sokszor vidéki származású tagokkal, akik nagyobb arányban akadémiai, és nem egyetemi hallgatók voltak – mint például Rákosi Mátyás. Csunderlik arról is beszámol, hogy a vidéki diákoknak azzal a megjegyzéssel javasolták az egylet-

hez csatlakozást, hogy a szociáldemokrata hallgatók ott gyűlnek össze. A kibontakozó kép tanulságos: a munkássághoz utat kereső értelmiségi csoport – gyakran kivételesen tehetséges – tagjai kerülnek ideológiai szempontból egyre közelebb a szocialista nézetekhez, sőt egyesek a kommunizmushoz. Szegényebb háttérű és szociáldemokrata hallgatók is érkeznek növekvő számban, de kisebbséget alkotnak az egyletben. Az elit és a tömeg elkülönülése bizonyos mértékig még a szabadgondolkodó diákság köreiből is reprodukálódik. Csunderlik alaposan dokumentálja azt az epizódot, amelyben Rákosi Mátyás, a balszárny vezető szervezője igyekszik növelni befolyását: 1911 decemberében a szociáldemokrata kisebbség, vélhetően a polgári háttérű marxisták szavazataival erősítve, a parázs hangulatú közgyűlésen egyértelműen jelzi, hogy a tagság közel felének szimpátiáját bírja. Ez nem töréshez vezet: a balra nyitott „polgáriak” elfogadják a kör bekapcsolódását a munkásmozgalom elsősorban választójogi, tehát demokratikus és nem szocialisztikus küzdelmébe, és emellett intenzívebbé válik az önképzés mellett a munkásoktatás is.

Második elemként fontos kiemelni, hogy Csunderlik a magyar radikalizmust erő szellemi hatások vizsgálatában az eddigieknél messze pontosabb kutatási eredményeket ért el. A korábbi állításokat nem cáfolja, de fontos pontokon korrigálja: tulajdonképpen Pók Attilának a *Huszadik Század* köré vonatkozó kutatásaival párhuzamosan vázolja fel az eszmék átvételének az övétől eltérő történetét. Míg Pók elsősorban a kortársak által összefoglalóan szociológiként meghatározott, tág társadalomtudományos terület hatását mutatja ki az önmagát tudományos (bár elkötelezetten tudományos) műhelynek tekintő folyóirat környezetében, Csunderlik a tudomány iránt lelkesedő fiatal aktivisták tájékozódási pontjait veszi számba. Ebben a dimenzióban is leképeződik a konfliktus a „polgári” és a „szociáldemokrata” szárny között: 1910-től kezdve a századfordulón a középosztályi értelmiség körében Európa-szerzte népszerű az ún. „semleges”, azaz materializmus és idealizmus vitáját megkerülő monizmus, amely a szocialista diákok számának növekedése nyomán szembekerült a marxizmussal. Ernst Haeckel és világnézeti követői, illetve elvontabb síkon Ernst Mach tanait Polányi és a többi vezető népszerűsítette a körben. Amit politikailag képviseltek, az nagy vonalakban megfeleltethető volt a Szabó Miklós által „neoliberálisnak”,

14 ■ Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Hanák Péter (szerk.): *Magyarország története, 1890–1918*. (Magyarország története tíz kötetben, 7/2.) 931. old.; uő: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, 226. old.

15 ■ Jacob Oser: *The Evolution of Economic Thought*. Harcourt, Brace and World, New York, 1970. 2. kiad. 323–324. old.

16 ■ Vö. Szabó: *Új vonások*, 139. old.

17 ■ Cieger András: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 2001. tavasz, 20. szám, 95–118. old.

„újliberálisnak”, azóta jobbra balliberálisnak, radikális demokratának nevezett programnak – azaz a nőjogoktól a pacifizmuson át a radikális szekularizmusig húzódó spektrum egészén követeltek reformot, ám a gazdasági-társadalmi viszonyok radikális megváltoztatása nem volt programjuk része.¹⁴ A történelmi materializmusból értelemszerűen következett a radikális gazdaságszervezési reform igénye, amelynek képviselte tulajdonképpen politikai értelemben szocialistává tette volna a kört. A „nagy korszakban” a küzdelem nem dőlt el, inkább a baloldali „emancipálódott” a galileista közösségen belül. Végül a háború alatt, mint Csunderlik narrációjából kiolvasható, meglehetősen szervesen, a sokk és az új hatások nyomán jelent csak meg a körben a valódi bolsevizmus. A kutatás alapján úgy tűnik, ez nemcsak a beáramló radikalizált munkásfiataloknak vagy szegényebb egyetemistáknak volt köszönhető, hanem a középosztályból érkező, befolyásos régi tagok radikalizálódásának is – gondoljunk csak Duczynska Ilonára –, azaz több szálon, párhuzamosan ment végbe.

A középosztályból kikerülő első vezetői csoport, a növekvő számú, bár kisebbségben maradó, felfelé mobilis diákok, a baloldali, származást és hátteret sokszor felülíró értelmiségi utkeresések együttesen sajátos kettős jelleget kölcsönöztek a Galilei Körnek. A munkásokkal való társadalmi és részleges politikai szolidaritás trendje nem eredményezett felzárkózást a szociáldemokráciához a mozgalom történetének „nagy korszakában”. Ezt a sajátos kettőséget Csunderlik részletesen kibontja, beleértve a közéleti szerepvállalás dilemmáit és a szellemi utkereséssel járó vitákat is. Megjegyzésem legfeljebb annyi lehet, hogy a nem marxista, de reformpárti, radikális baloldalnak a korban meghatározó politikai gazdaságtani gondolkodója, Henry George csak elvétve szerepel a szövegben. Érdekes lett volna megtudni, hogy a kör működése előtti egy-két évtizedben hatalmas hatású George előkerült-e egy nem marxista gazdasági reform apostolaként a kör eseményein, és a monizmus-történelmi materializmus vitához hasonlóan kínált-e az inkább Polányihoz hasonlóan gondolkodók számára „polgári” alternatívát a politikai gazdaságtan területén. Ha nem volt így, azt jelezheti, hogy nem minden nagy hatású nemzetközi áramlat csapódott le egyenlő mértékben a magyar közgondolkodásban, és ez adott esetben magyarázatot igényel. Haeckelhez és Mach gondolataihoz képest ugyanis George „világsztár” volt, kétmillió példányban elkelt könyve, a *Progress and Poverty* (1879; magyar kiadása: *Haladás és szegénység*. Braun Róbert fordításában és előszavával. Athenaeum, Bp., 1914.) pedig a születőben lévő tudományág legismertebb munkája.¹⁵

A harmadik fontos hozzájárulás a historiográfiai középosztály-diskurzushoz a galileisták szervezeti beágyazottságának dokumentálása. Csunderlik fontos adatokat közöl, amikor bemutatja az egyes páholyok részéről a körnek juttatott adományokat, valamint számba veszi a Társadalomtudományi Társaságtól és

a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületétől kapott egyéb támogatásokat – anyagi és szellemi természetűeket egyaránt. Ezek a vizsgálatok alátámasztják a szabadkőműves páholyok meghatározó szerepét a baloldali egyesületi életben, valamint rávilágítanak arra is, hogy a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* „szakadása” nem feltétlenül hozott létre merev frontvonalakat a mérsékelt liberálisok és a radikális demokraták között.¹⁶ Így például nem minden „konzervatív”, avagy „nemzeti” páholy utasította el az együttműködést. A radikális demokratákkal szemben megválasztott Bókay Árpád nagymester is megjelent a Galilei Kör egyik eseményén 1909-ben. (Jellemző történet, hogy a diákok megijedtek korai távozásá miatt – Bókay utóbb megnyugtatta őket. Az epizód a szabadkőművesség többször hangsúlyozott fontosságát jelzi.) A törés mitológemája alighanem utólagos konstrukció, amelynek narratív bevezetését az 1918–20 közötti nagy politikai hasadás tette szükségessé. Erre mutatnak példát a *Huszadik Század* egykori főszerkesztőjének, Gratz Gusztávnak a két háború közötti állásfoglalásai, amelyeket Csunderlik bemutat: pontosan kirajzolódik belőlük az utólagos frontépítés, a visszavetés mint retorikai eljárás hatékonysága, a jelen szakadékaikainak visszalátása a múltba.

A középosztály-problematikák mellett 1910-től az ipari munkásság helyzete, valamint politikai szervezetük, a szociáldemokrata párt által képviselt választójogi program a nagypolitika napirendjének változását követve a Galilei Kör programjában is előrébb került. Már érintettem a galileisták közeledését a munkásmozgalomhoz. Ahogy arra Csunderlik felhívja a figyelmet, a marxista üdvtörténetírás ezt teleologikus folyamatként cselekményesítette, az „érés” és a „szükségyszerűség” szüzséi köre szervezte. A könyv pontosan bemutatja ennek az elmozdulásnak a konfliktusos, egyenetlen és befejezetlen jellegét, nem vitatva ugyanakkor, „hogy a szabadgondolkodó diákegyesület idővel bekapcsolódott előbb a munkásoktatásba, majd a munkásmozgalmi akciókba” (26. old.). Az értelmiség egy szegmensének elmozdulása a liberalizmustól a szociális kérdések politikai aktivizmussal (tehát a nem a piac önszabályozó képességére támaszkodva) való megoldását javasoló radikálisabb irányba már az 1880-as években elkezdődött – még ha eleinte csak nyomokban volt is jelen. Cieger András hívja fel a figyelmet a galileista mozgalom megalakulásában akaratlanul is – a progresszívista diákok által felháborodottan fogadott meghurcoltatása révén – kiemelt szerepet játszó Pikler Gyula egy 1886-as írására, az akadémiai establishment folyóiratában, a *Budapesti Szemle* lapjain. Végtelenül ironikus módon a *Huszadik Század* köre által annyit hivatkozott spenceri szociáldarwinizmust bíráló Pikler az aktív állam mellett tört lándzsát, ő ugyanis Spencer tanaiból még – másfél évtizeddel Jásziék előtt – a győzedelmes *laissez-faire* rendszerek potenciális öngazolását és naturalizálását olvasta ki.¹⁷ Ezzel szembe fordult a dualizmus kori liberális doktrínával – amelyet Cieger,

és korábban Schlett István elemzett –, amely a szociális önszerveződést rokonszenvenvel, a politikai követeléseket és az állami beavatkozás igényét azonban mély gyanakvással szemlélte.¹⁸

Ennek az apránként és bizonytalanul kibontakozó gondolati iránynak az általános trendjébe illeszkedik a Csunderlik által bemutatott galileista „fejlődéstörténet”, amely párhuzamba állítható a Pók Attila által a *Huszadik Század* köre kapcsán leírt, néhány évvel korábbi eltolódással.¹⁹ A különbség abban ragadható meg, hogy a galileisták között már eleve nem voltak sem az establishmenthez köthető liberális értelmiségiek (fiatal Gratz Gusztávok, ha úgy tetszik), sem liberális arisztokraták. Így aztán kilépésre, szakadásra sem került sor: a Rákosi-féle, már említett akció után kibontakozott a galileisták oktatói tevékenysége, és a kör a szociáldemokrácia által vezetett választójogi küzdelembe is bekapcsolódott (1913-ig).

Talán minden résztéma közül itt kell a szerzőnek a leghatározottabban szembeszállnia azokkal az olvasatokkal, amelyeket az 1945 utáni emlékező-forrásközlő irodalom alakított ki, és amely a galileistákból – de legalábbis nagy részükből – az igazságra ébredő *Vorkämpfereket* kívánt formálni a munkásmozgalmak emlékének kisajátítására törekvő hivatalos ideológia számára. Könyvének egyik fontos erénye, hogy meggyőzően és az eldöntetlenséget, a történet egyértelmű zárását nem nyerő jellegét gondosan tiszteletben tartva kezeli ezt a kérdést. Világos, hogy a középosztályi származású diákok egy része sohasem vált szociáldemokratává, inkább úgy tűnik, hogy bár a politikai nézetek módosulhattak, számos új szerep is elfogadhatóvá vált (pl. a részvétel a szociáldemokraták mellett a tüntetéseken), a politikai identitások egyszerre stabilabbak és kiszámíthatatlanabbak maradtak, mint az egész kört jellemző nagyobb változás trendje. Csunderlik egyfelől bemutatja, hogy 1910 körül, éppen hogy a „baloldali” trenddel párhuzamosan alakult ki egy „jobboldali” csoport is a galileisták körén belül, a Bergson és mások irracionális filozófiájának hatása alá kerülő Dienes Valéria körül. Azokról a középosztályi háttérű galileistákról, akiket a szerző a szociáldemokraták között azonosítani tud (Forbáth Sándor és társai), feltételezhető, hogy már korábban, egyéb élmények hatására sorakoztak fel a munkásmozgalom mögé. Végül a szociáldemokratákkal való együttműködés belső platformja szintén inkább a vidéki, már érkezésükkor elkötelezett diákok belépésével alakult ki, semmint Polányi vagy más nem szocialista vezetők gondolkodásának alapvető és kimutatható megváltozása miatt. Ennek az ellentmondásos mozzanatnak az elbeszélése s egyben megtisztítása a különböző cselekményesítési módok – elsősorban a munkásmozgalmi románc – ráakódott rétegeitől a „bonyolító” jellegű írás- és érvelésmód egyik legtisztább példája Csunderlik munkájában. Eredménye pedig a galileisták történetének kinyitása, a századfordulós, társadalmában és mentalitásában változó Magyarország összetettségének felvillantása

a csak részkérdésnek tűnő átalakulás/eltolódás elbeszélése során.

Végezetül röviden ki kell térnünk a galileistáktól társadalmi szempontból a legtávolabb álló, ám az érintettek számát tekintve a korabeli ország legnagyobb kérdése, a földkérdés recepciójára és általában a paraszti társadalom jövőjére vonatkozó diskurzusra a körben. Ahogy több más, már említett kérdésben, itt is vonható párhuzam a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század*, valamint a Galilei Kör és kiadványai között. Utóbbiak folytatták és elmélyítették a Jászi és társai, mindenekelőtt Braun Róbert által kezdeményezett kutatásokat. A könyvnek ez a fejezete azért is érdemelne talán nagyobb figyelmet – bár a szerző tudatosan nem a jelenből értékelő írói attitűdöt választotta, általában helyesen –, mert a kör legnagyobb hatású műve, máig talán leggyakrabban idézett írásos emléke Bosnyák Béla Oros községről írott munkája volt.²⁰ Épp emiatt a földkérdés kimerítőbb feldolgozása érdekes lett volna, bármennyire távolra mutat is, és bármennyire idegen is ez a kérdéskör a monográfia velejét – joggal – alkotó (fő-) városi problematikáktól és folyamatoktól. Ez volt az a kor, amikor az értelmiség egy része Köztes-Európában tudatosan az agrárkérdés megoldásának szentelte magát. Csunderlik is ismerteti Polányi *Vnaro!* című programadó írását, a pályázatot, de arról semmi többet nem tudunk meg, hogy hány galileista vett részt a nyári „izgatásokban” és az ország mely területén, hogy voltak-e összecsődülések a helyi hatóságokkal, született-e bármilyen beszámoló, egyéb írásos lenyomat erről a két nyáron át folyó tevékenységről. Itt nem tűnik elégségesnek a szerző – amúgy önmagában jogos és helyes – fejezetzárása, amely szerint a világháború kitörése vetett véget az éppen csak beinduló galileista agráraktivizmusnak. Amikor például Romániában a galileisekhez hasonlóan „osztályidegen” Stere és Dobrogeanu-Gherea a poporanista, illetve a szociáldemokrata népi ideológia megalkotásán dolgozik, nehéz nem Dobrogeanu-Gherea beállítódásának párhuzamait látni Braunék és a Galilei Kör kezdeményezésében. A nemzetközi összehasonlítás elmaradása nem róható fel a szerzőnek, hiszen a

18 ■ Schlett István: *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban, 1848–1906. Adalékok a politikai ideológiák jelentésváltozásához.* Kossuth, Bp., 1987.

19 ■ Pók: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása,* 152–165. old.

20 ■ Bosnyák Béla: *Oros község gazdasági és társadalmi rajza.* Márkus, Bp., 1911. (A Galilei Kör Könyvtára). Az írást két részben ugyanebben az évben a *Huszadik Század* is közölte.

21 ■ Elképzelhető, hogy a vidéki agitációról és egyéb tevékenységekről nincsen vagy töredékes a forrásállomány. Ez esetben legalább ennek rögzítése volna fontos.

22 ■ Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei: Víták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914.* Napvilág, Bp., 2009.; úó: Egy modern értelmiségi dilemmái a 20. század első éveiben – az értelmiségi magatartás értelmezése Jászi Oszkárnál 1904–1905-ben. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Osiris, Bp., 2003. 575–586. old.

munka kereteit ez a kontextualizálás témáról témára haladva szétfeszítette volna. Az viszont felróható, hogy nem igyekezett a magyar történelemben ugyanúgy elhelyezni, értelmezni a galileisták nyitását, mint a munkásság felé fordulást, amelyet persze a rendszeres szervezeti és személyes érintkezés sokkal intenzívebbé tett, és amelyet jelentőségének megfelelően nagy pontossággal mér fel.²¹

A „nagy korszak”, tehát az alapítástól az első világháborúig tartó időszak fentebb nagyon is töredékesen és vállaltan hiányosan tolmácsolts áttekintését a könyvben két rövidebb, de fontos fejezet követi. A „kis korszakról” szóló fejezet szándékoltnál inkább vázlat. Rövidsége és ebből fakadó tematikus esetlegessége ellenére is elegendő információt nyújt a két legfontosabb pontról ahhoz, hogy megfelelően záruljon le a könyv egyik vezérmotívuma, a radikalizmus és a szocializmus közötti ingadozás, az eszmerendszerek és személyek párhuzamos jelenléte a Galilei Körben 1914 előtt. Jól látszik, hogy nincsen „szerves” kimenet, ahogy az események sodrában a baloldalon a XX. század java részében sem egy bal-liberális, sem egy szociáldemokrata irány nem tudott tartósan érvényesülni. A Galilei-projektet a háború és kényszerei, majd a vereség utáni átalakulásban lezajló radikalizálódás töri ketté: a háború alatt létrejött és agitációt folytató bolsevik csoportot nem kell jellegadóknak tekintenünk, ahogy Csunderlik sem ekként kezeli, de helyes döntés tőle a kiemelésük, és nem csak a kör ellen 1918 szeptemberében indított bírósági eljárás miatt. Csakugyan a radikalizálódó galileisták mutatták meg azt a fejlődési utat, amelyet a háború vége után számos baloldali bejárat, és amelynek eredményeként a galileisták egy része bolsevizálódott, más része pedig a Tanácsköztársaság alatt legalábbis lelkes társutasként viszonyult a diktatúrához. A tegnap még galileis, ma már egy népbiztosságon dolgozó funkcionárius értelmiséginek – a szintén egykori tagok, Kun és Korvin mögül kilátású – képe volt az, amely utóbb a két világháború közötti korszakban a démonizálásnak táptalajt adott. Lehetővé tette a „szerves összenövés” mítoszának megalkotását, amely a demokratikus radikalizmustól a bolsevizmusig egyazon – végzetes – ideológiai erjedés eredményét fedezte fel minden baloldali gondolatban. Bár Csunderlikről távol áll a túlzón empatikus, pszichologizáló beszédmód, lehetetlen nem érezni a történelem iróniáját, egyben az alapító személyes eszmei tragédiáját, ahogy elővezeti Polányi 1918–19-es makacs kitartását amellet, hogy Magyarország nem szabad, és nem is lehetséges bolsevizálódni – amely miatt a Galilei Kör gyűlésén kifütyülték, ami viszont a jóslat tartalmát illeti, arra az ismert módon cáfoltak rá a későbbi események.

Az emlékezetkonstrukciókra vonatkozó Horthy-kori fejezet meglepetéseket nem tartogat, de megerősíti sejtéseinket. Ezzel együtt fontos adalék: megmutatja, hogyan vált a Galilei Kör annak a monadikus emlékezetkonstrukciónak önállóan részévé, amelyre az

1920 utáni establishment igyekezett áthárítani minden felelősséget – a háborús vereségtől az ország szét-hullásáig és nyomoráig. A három mini-esettanulmány (Tormay, Szekfű, Gratz) közül a Gratz Gusztávval foglalkozó alfejezet különösen jelentős. Nem, vagy nem csupán azért, mert Gratz maga egykor a *Huszádik Század* első, a szakadás előtti főszerkesztője volt, hanem azért is, mert az establishmenten és különösen a régi vágású liberálisokat is felszívó konzervatív táboron belül egyértelműen a szabadelvű hagyomány órének számított. Csunderlik szövegelemzése megerősíti: a Galilei Körről való beszédre ugyanúgy érvényes volt a korszak elitje szempontjából központi identitásképző szűzsékként működő demonizálás, amely legdühöttebben az októbristákat – és nem a kommunistákat – támadta. Amint a szerző fogalmaz, „Gratz elvitatta a Galilei Kör kezdeti, határozottan apolitikus identitását [...] és ehelyett »politikai segédcsapatként« írta le” (355. old.). Ahogy Gratz, ebben a kérdésben más, amúgy demokratikusabb hajlamú közértelmiségiek is „igazodtak” a hivatalos ideológiához, míg konkrét politikai vagy éppen 1918 előtti történelmi kérdésekben adott esetben vállalták különvéleményüket. A Galilei Kört éppúgy a legnegatívabban *kell*et ábrázolni, mint Jásziékat, a nemzettől idegen szervezetként – az antiszemita toposzok megjelenése éppen Gratz esetében nagyon beszédes, hiszen a *Három nemzedék* vagy a Tormay-életmű kapcsán erre az olvasó nem nagyon kapja fel a fejét.

Gratz megidézése és a nagyon tanulságos, ha nem is meglepő fejezet után a könyv váratlanul véget ér. Meglepődtem, amikor a gyors logikájú, pergő szövegelemzés után másfél oldalas utóhangot találtam az emlékezetkutatást az 1945 utáni időszakra kiterjesztő újabb rész és egy bővebb, a Galilei Kör helyét a magyar *intellectual history*ban kijelölő zárófejezet helyett. A konklúzió elmaradása meggyőződésem szerint hiba. A bevezető nagyon pontosan jelöli ki, milyen kultúrharci, ideológiai viták és milyen ideológiatörténelmi nagy átalakulás metszeteiben jegecesedett ki az az akarat, amely a Galilei Kör megalakításához vezetett. Hanák, Szabó, Litván és Gyáni, valamint az értelmiségre irányuló legújabb történelmi kutatások (Balázs Eszter)²² sokszori megidézése és alapos egymásra vonatkoztatása után így több szempontból mégiscsak lezáratlan marad a rendkívül gazdag szöveg. Ha ez Csunderlik szerzői gesztusa a textus nyitottságának megőrzése érdekében, úgy legalább az olvasói múltértelmezői dilemmák megidézése és a szerző által végrehajtott bonyolításának, problematizálásának áttekintése szükséges lett volna. Ha pedig van a szerzőnek értékelő véleménye, úgy ezt jó lett volna megismerni, nyitott szöveg ide vagy oda. Mit gondol a szerző (vagy legalább: mit enged meg szövege révén az olvasónak elgondolni) arról, hogy milyen ideológiai alakzatot képviselt a magyar művelődéstörténetben a Galilei Kör, nagy korszakában a demokratikus és középosztályi intellektuális radikalizmus és a szociáldemokrácia programja között

örldöve? Hogyan lehetett közös nevező a materializmus, mennyiben volt történeti materialista a „polgári” szárny, és mennyiben őrződött meg a körben a semleges monizmus Ernst Mach által inspirált verziója? Es legáltalánosabban, egyben legkevésbé sem ragaszkodva a pozitivistá történetírás iratlan szabályaihoz: milyen életlehetőségei lettek volna, milyen potenciális fejlődési utak nyíltak a századelő Magyarországn a radikális demokrácia és a szociáldemokrácia szövetsége által formált közgondolkodásnak, szervezeti életnek és politikai aktivizmusnak? Milyen kontrafaktuális jövőolvasatokat enged meg az aprólékosan bemutatott „nagy korszak”, ha ceteris paribus a világháború nem történik meg? A szabad gondolat magyarságát a hamis dichotómia utóbbi felét választók elismerték volna valaha? Minderről jó lett volna olvasni a utószóban. Ha a könyv, amint remélem, megér egy második kiadást, talán a szerző ezt is hozzáfűzi.

Szintén tovább tisztítható a már megírt szöveg érvelése, ha a szerző alaposabban és következetesebben alkalmazza a konzervatív lett szabadelvű establishment, illetve a vele nemegyszer párton, hivatalon és főleg státuszon osztozó neokonzervatív irányzatok közötti különbségtételt. Világos, hogy a Galilei Kör tagjai ezeket egybenőt vagy eleve közös töről fakadó politikai alakzatoknak tartották. Mégis, vajon a magyar szekularizmus hagyománya egyáltalán nem ébresztett rokonszenvet a fekete ország ellen lázadó antiklerikálisokban? Erzékeltek-e a szabadság ilyen olyan hagyományaihoz és intézményeihez, ha rendszertelenül is, de jelentkező elvi ragaszkodást a régi elit részéről? Mit gondoltak a Társadalomtudományi Társaság Gratzhoz és ifj. Andrassy Gyulához hasonló egykori tagjairól? Ha arra gondolunk, hogy az elvi alapon védelmezett, valóban kívül-belül magyar nacionalista Marczali Henriket mily kevésbé becsülték, még ha szektás hevület áldozata lett is, fogalmat alkothattunk a galileista intellektuális és erkölcsi szigorról. Épp ezért lenne érdekes erről is többet megtudni.

Végezetül egy javaslattal élnék. A szöveg olvasásából egyértelműen kiderül: Csunderlik, ahogy Szekfűtanulmánya is ígérte, valóban a legjobban felkészült narratológus történészek egyikévé érett.²³ A választott szerkezet és a feldolgozás kvázi-totalításra törekvő jellege miatt érthető döntés volt, hogy nem az eleve ismert, sőt virtuózan művelt módszer kizárólagos alkalmazása mellett döntött. A magyar történettudomány nagyobb javára merem remélni, hogy ez azt is jelenti, hogy egy nagyon fontos tanulmány van még a tarsolyában. Az 1945 utáni galileista emlékezet történetének megírására gondolok. Csunderlik egész könyvében folyamatos forráskritikát gyakorol, de ismételt narratológusként is megnyilvánul a szocialista korszakban született, egyszerre pótolhatatlan és nagyon ideologikus forrásokkal kapcsolatban. A könyvben is lett volna helye egy ilyen – utolsó – fejezetnek, de különösen érdekes lenne egy tisztán narratológiai olvasat, amelynek megírásához minden

rendelkezésre áll. Ez a munka az 1945 utáni hivatalos és mozgalmi emlékezet értelmezéséhez, természetének felmutatásához páratlanul érdekes és nagyon fontos hozzájárulást jelentene. Minél előbb olvashatjuk, annál jobb.

Végezetül, egyetlen bekezdésben, a könyv egészéről. Az előző részekben határozottan törekedtem arra, hogy jelezzek minden vonatkozást, ahol további szempontok érvényesítése, esetleges korrekciók indokolhatók. Mindez semmit sem von le a munka értékéből, legfeljebb azt jelzi, igyekszem elősegíteni, hogy a történetbonyolítás a Galilei Kör kapcsán még jobban kibontakozhassék. A *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták* ugyanis kiváló, fontos és alapos munka. Egy olyan narratológusként ismert történész mutatja meg benne szűken értett módszertanát messze meghaladó teljes céhes fegyvertárát, aki emellett kiváló problémalátással közelít történelmünk egyik komplex, lassú és nagy átalakulásához, a magyar késő modernizmus szellemi gyökereinek keletkezés-történetéhez. A kiválasztott résztema önmagában is jelentős, de különösen fontossá válik a Csunderlik Péter által végrehajtott kiterjedt kontextualizálásban. Így nemcsak a Galilei Körről tudunk meg többet, nemcsak a baloldali fiatal értelmiség századeleji útkezesében ismerjük fel a kor kihívásaira válaszul kibontakozó magyar baloldali szellemi élet gazdagságát, de közelebb kerülünk a magyar történetírás egyik, Hanák Péter óta fontos és vitás kérdésének értelmezéséhez is. A kossuthi elképzelés szerint a liberális és nacionalista Magyarország lényege szerint mindig európai és mindig magyar lett volna, a kettő közötti feszültségek kiiktatása nyomán.²⁴ Ez volt a liberális magyar nacionalizmus nagy programja. Ennek a programnak a kifulladás a mi nagy XIX. századunk vége is, amely nemcsak a vereséget, de magát az első világháborút is egy-másfél évtizeddel megelőzi. Amit Kossuth „európainak” mondott, azt jórészt a „szabad” jelölte más kor más szavával a századfordulón. Minél többet tudunk arról, hogyan törekedtek a szellemi erők – Jászi programjához hasonlóan – a szabad és a magyar újbóli összeházasítására, annál inkább körvonalazódik történetírásunkban annak a baloldalnak a titkos története, amelyet a XX. század eseményei legtöbbször a társadalmi-politikai perifériára kergettek, leszámítva néhány rövid, jellemzően forradalmi időszakot. Csunderlik Péternek köszönhetően ebben a munkában a magyar történetírás nagy lépést tett előre. □

23 ■ Csunderlik Péter: A pojacától az ikonig: Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai. *Aetas*, 28 (2013), 4. szám, 119–130. old.

24 ■ „Hogy a magyar európaias legyen, s az, mit európainak nevezünk, e honban mindig magyar maradjon.” *Pesti Hírlap*, 1841. február 6. Idézi: Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Kossuth, Bp., 1977. 54. old.

CSODAORSZÁG ITT ÉS OTT

ADAPTÁCIÓK KARNEVÁLJA

SÁNTA BALÁZS

Anna Kérchy:

Transmedia Wonderland

Curiouser and Curiouser New Forms of a Children's Classic

McFarland, Jefferson, 2016. 268 oldal

2015-ben volt épp százötven éve, hogy először megjelent a legtöbbször által Lewis Carroll néven ismert Charles Lutwidge Dodgson első könyve Alice csodaországi kalandjairól. Nem csoda hát, hogy a másfél évszázad alatt az egész világot bejáró örök klasszikusnak és megszámlálhatatlan feldolgozásának, valamint természetesen a szerzőnek magának is megannyi értekezés, értelmezés és átértelmezés, újragondolás adózott az évforduló alkalmából.¹ Kérchy Anna könyve is erre a zavarba ejtően sokszínű palettára visz újabb színeket mind a tárgyalt Carroll-adaptációk, mind kritikai fogadtatásuk karneválszerű felsorakoztatásával. Mindezt ugyanakkor olyan rendszerlátó szervezésben, amely egyszerre avatja meg a legbizarrabb művészi performanszokat is a kultúratudomány figyelmébe érdemlő tárgyá, és teszi hozzáférhetővé az olvasó számára mind az alkotásokat, mind pedig a vonatko-

John Tenniel: Alice találkozik Dodóval.
Fametszet az 1865-ös kiadásban

zó irodalom-, média- és genderkutatás és más kritikai diskurzusok legfrissebb eredményeit. A könyv el is nyerte a HUSSE (Hungarian Society for the Study of English) Senior Book Award díját.

Kérchy Anna nemcsak Lewis Carroll XIX. századi nonszenszművészetének² és mai adaptációinak,³ hanem a szexualitás és a női test elméleteinek is szakértője.⁴ Foglalkozik a klasszikus mesék modern feldolgozásaival, kitüntetett témája a különböző művészi közegek közötti kommunikáció, a transzmedialitás, valamint a test kulturális jelentéseket hordozó motívuma. Jelen munkája is az Alice-adaptációk és általában a kortárs mesefeldolgozások nemzetközi szakirodalmához csatlakozik.

Will Brooker 2005-ben a populáris kultúra Alice-feldolgozásait vette szemügyre;⁵ Kérchy most a legújabb művészi értelmezések kritikai feldolgozásával egészíti ki ezt a tudást. Brooker elsősorban az érdekelte, hogyan él Carroll alakja a populáris kultúrában, amit többnyire az opus magnum paratextusaiban vizsgált: Carroll-életrajzokban és a vele kapcsolatos újságcikkekben, elemzésekben, könyvillusztrációkban és a különféle Alice-adaptációkban. Tárgyalt regényt, filmet, számítógépes játékot, tematikus vidámparkot és rajongói közösséget is, bár

¹ ■ Jó példa erre a 2015 szeptemberében a Cambridge-i Egyetemen megrendezett konferencia.

² ■ Lásd pl. Anna Kérchy: Stammering, Somniloquy and Somatized Semiosis. (Un)making Sense of Nonsense in Lewis Carroll's Alice Tales. In: Ewa Borkowska – Tomasz Burzynski – Maciej Nowak (eds.): *The Language of Sense, Common sense and Nonsense*. Wydawnictwo WSEH, Bielsko-Biala, 2012. 43–54. old.; uő: Ambiguous Alice. Making Sense of Lewis Carroll's Nonsense Fantasies. In: Janka Kaščáková–Kathleen Dubbs (eds.): *Does It Really Mean That? Interpreting the Literary Ambiguous*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2011. 104–121. old.

³ ■ Lásd pl. Anna Kérchy: Perverted Postmodern Pinocchio: Cannibalistic Vegetal-Children as Ecoterrorist Agents of Maternal Imagination. In: Simon Bacon (ed.): *Leo Ruickbie Little Horrors: Interdisciplinary Perspectives on Anomalous Children and the Construction of Monstrosity*. Inter-Disciplinary

Press, Oxford, 2016. 195–215. old.; uő (ed.): *Postmodern Reinterpretations of Fairy Tales. How Applying New Methods Generates New Meanings*. The Edwin Mellen Press, Lewiston–Lampeter, 2011.; uő: Nonsensical Disenchantment and Imaginative Reluctance in Postmodern Rewritings of Lewis Carroll's Alice Tales. In: Catriona Fay McAra–David Calvin (eds.): *Anti-Tales. The Uses of Disenchantment*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2011. 62–75. old.

⁴ ■ Lásd pl. Anna Kérchy: *Body-Texts in the Novels of Angela Carter. Writing from a Corporeographic Point of View*. Edwin Mellen Press, Lewiston–Lampeter, 2008.; uő: Alice's Eroticized Adventures on the Other Side of the Looking-Glass. In: Nadia Butt–Sissy Helff (eds.): *Tantalizing Alice: Approaches, Concepts, and Case Studies in Adaptations of a Classic*. Wissenschaftlicher Verlag, Trier, 2016. 59–81. old.

⁵ ■ Will Brooker: *Alice's Adventures. Lewis Carroll in Popular Culture*. Continuum, New York, 2005.

nehezen szabadult – ha egyáltalán – a kutatásokban oly sokat boncolgatott kettősségtől, hogy Carroll hol műzsájától megihletett zseninek, hol bizarr, másokat elnyomó liliomtiprónak mutatkozik. A Carroll-mitosz szexuáletikai újraolvasási kényszerén már sok szempontból sikerült túllépnie annak a Christopher Hollingsworth által szerkesztett 2009-es tanulmánykötetnek (*Alice Beyond Wonderland. Essays for the Twenty-First Century*), amelynek darabjai az irodalom- és a kultúratudomány ígéretesebb indíttatásával és kritikai eszköztárával közelítik meg az Alice-jelen- séget.

Jan Švankmajer: *Alice*. Svájci-csehszlovák film, 1987.

Az újabb munkákhoz tartozik Jacques és Giddens⁶ könyve az Alice-történetek kiadástörténetéről és vizuális feldolgozásairól, amely pótolni igyekszik a korábbi művekből⁷ hiányzó kritikai analízist a keletkezéstörténet, de nem a szinkronikus kritikai olvasatok (pl. narratológia, pszichoanalízis, feminizmus) fényében.

Az *Alice in Transmedia Wonderland* épp azt a hiányt igyekszik pótolni, amely a különböző művészi médiumokban létrehozott Alice- (és Carroll-) adaptációk tudományos igényű, a különböző kritikai iskolák elemzési stratégiáinak egyidejű alkalmazásával történő vizsgálatában mutatkozik. Túllép a szerzői élet- rajz felőli olvasás kényszerén és a pusztán katalógizálás gyakorlatán, és a korszerű kritikai apparátus rutinos, könnyed alkalmazásával tárja föl az egyes feldolgozó- sok értelmezési lehetőségeit.

Másrészt nagy hangsúlyt fektet a multi-, sőt a transzmedialitás mibenlétére is, amivel Jack Zipes

6 ■ Zoe Jaques–Eugene Giddens: *Lewis Carroll's Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass. A Publishing History*. Ashgate, Burlington, 2013.

7 ■ Catherine Nichols: *Alice's Wonderland: A Visual Journey through Lewis Carroll's Mad, Mad World*. Race Point Publishing, New York, 2014.

8 ■ Jack Zipes: *The Enchanted Screen. The Unknown History of Fairy-Tale Films*. Routledge, New York, 2011.; uő: *The Irresistible Fairy Tale* (i. m.).

9 ■ Shannon Wells-Lassagne–Ariadne Hudelet (eds.): *Screening Text: Critical Perspectives on Film Adaptation*. McFarland, Jefferson, 2013.

újabb munkáinak⁸ és a Shannon Wells-Lassagne és Ariadne Hudelet által szerkesztett, filmfeldolgozó- sokat elemző tanulmánykötet⁹ kontextusába illesz- ti munkáját. Konceptiójában az elemzett alkotások nem elkülönített darabok, hanem az egyre táguló alice-i nonszenszuniverzum egymással párbeszédet folytató, szerves részei.

A bevezetőben a carrolli művet a legkülönfélébb feldolgozásokra, rájátszásokra alkalmassá tevő sajtó- tasságként a kétértelműséget (*ambiguity*) emeli ki. Ezt követi négy tematikusan szervezett fejezet. Az elsőben (*Transmedia Wonderland*) magára a feldolgo-

The Royal Ballet: *Alice*. Royal Opera House, London, 2011. Zene: Joby Talbot, koreográfia: Christopher Wheeldon

zások (multi)medialitására, elsősorban a vizuálisan befogadható művek sajátágaira helyeződik a hang- súly. Magától Carrolltól (Dodgsontól) és a hivatá- sos korabeli illusztrátor John Tennieltől az 1951-es Disney-rajzfilmen át a Tim Burton rendezte 2010- es és 2016-os, CGI-technikát felvonultató film- ig a Csodaországot megidéző legismertebb alkotá- sok elsődleges meghatározója a látvány, mindegyik sajátos vizualitása. A fantasztikum ikonográfiájá- ra¹⁰ utalva Kérchy megállapítja, hogy a múlt század végének képi fordulata összekapcsolódott a vizuális kultúra posztmodern önreflexivitásával, s ezzel össz- hangban az öntudatos vizuális alkotások legalábbis részben önmagukat mint médiumot és mint jelentés- alkotót helyezik a befogadás homlokterébe. A Kérchy által bemutatott alkotásoknak is saját medialitásuk és kölcsönös, játékos egymásra utalásuk a közös ne- vezőjük. E művek „sajátágos kulturális jelentőségét,

10 ■ Kiss Attila – György Szőnyi (eds.): Introduction. In: *The Iconography of the Fantastic*, JATE Press, Szeged, 2002.

11 ■ Gérard Genette: Transztextuálítás. Ford. Burján Mónika, *Helikon*, 1996. 1–2. szám, 82–90. old. Vö. Linda Hutcheon: Elmélkedés az adaptációról: Mit? Ki? Miért? Hogyan? Hol? Mikor? Ford. Kuklis Katalin: *Kalligram*, 2014. december (<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2014/XXIII.-evf.-2014.-december/Elmelkedes-az-adaptacirol-Mit-Ki-Miert-Hogyan-Hol-Mikor>).

12 ■ Henry Jenkins: *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*, New York University Press, New York, 2006.

esztétikai értékét és eszmei összetettségét a bennük eleve adott rétegzettség, palimpszesztszerű – s következőképpen metanarratív, metamedialis – jellegük hozza létre, mely folyamat során a történet a könyv lapjairól a való világba tűnik át” (35. old.).

Az idézett megállapítás kulcsfontosságú a tanulmány egészének szempontjából. Érthetjük persze az áttűnést a „való világba” a textualitásból a vizualitás közegébe való átmenetként is („*the story peels off the page and into the real world*”), ám ezzel homályban maradna a szerző központi kérdése, hogy a legkülönbözőbb médiumokban és technikákkal készült alkotások – szövegek, zenés produkciók, performanszok, interaktív digitális tartalmak – multimediális univerzumának elemei hogyan alkotják meg önmagukban s egyszersmind egymással párbeszédben a getette-i értelemben vett hypotextusok és hypertextusok diskurzusát.¹¹

Még világosabb, miről is van szó, ha ezt a diskurzust összevetjük a hollywoodi franchise-ok (pl. a *Csillagok háborúja* vagy a *Star Trek*) történetén, szereplőin és más összetevőin túlmutató „bővített univerzummal” (*expanded universe*). Az alulról szerveződő kreativitás *grassroots* kultúrájában¹² az elsőfokú művek inspirálta rajongói filmek, regények a közös hypotextusokkal és egymással párbeszédben folyamatosan hoznak létre egy közös világot, amelyben akár alternatív történetzálak is futhatnak egymás mellett.

A tanulmány első fejezetének mottójául választott Carroll-idézettel összhangban – „*And what is the*

use of a book, without pictures or conversation?”¹³ – elemez Kérchy háromdimenziós papírformákkal játszó, kihajtogatós mesekönyvet,¹⁴ iPadre írt játékprogramot¹⁵ és interaktív digitális regényt.¹⁶ A hagyományos értelemben vett befogadót az alkotások világában való elmélyülés során mind társszerzővé avatja, amit közegük, a materiális vagy virtuális interakció egyébként is előmozdít. A további elemzésekben a művek

inkább a modern animációs technika, a jellemek és a cselekményszerkezet szempontjából érdekesek – és persze vizuális módszereik miatt, amelyekkel megteremtik a maguk Csodaországát. Terítékre kerül Terry Gilliam „költői horrorfilmje”, a *Tideland*,¹⁷ Neil Gaiman regénye, a *Coraline* és annak képregényszerű feldolgozása is.¹⁸ Valamennyit összeköti a főszereplő alice-i merészsége és egyben ártatlansága. Közös motívum a belépés az ismeretlenbe, a tudatos felfedezésre váró, ám alapvetően a főszereplő fantáziájából kibomló jelenségegyüttes, melyet, legyen bár fenyegető vagy akár taszító, a főszereplő moralizálás nélkül elfogad. A történeteket lezáró toposz a kilépés az ismeretlenből, mellyel a főszereplő nem hagyja végleg maga mögött a képzelet önálló életre kelt világát, hanem interiorizálja,

s végül önnön kreativitása megélésének ígéretével távozik.

A részvételi kultúra (*participatory culture*)¹⁹ irányába tekint ki American McGee számítógépes játékaiknak²⁰ és a Magyarországon is népszerű *Égyszer volt, hol nem volt Csodaországban* (*Once Upon a Time in Wonderland*) című tévésorozat rajongói közönségé-

13 ■ Kosztolányi Dezső szabad fordításában: „Mit ér egy könyv [...] képek meg versek nélkül?” – Lewis Carroll: *Alice Csodaországban*. Ford. Kosztolányi Dezső, szerk. Szobotka Tibor (1974), Magyar Elektronikus Könyvtár (<http://mek.oszk.hu/00300/00348/html/alice01.htm>).

14 ■ Benjamin Lacombe: *Il était une fois...* Seuil Jeunesse, 2010.; Robert Sabuda: *Alice's Adventures in Wonderland. A Pop-Up Book Adaptation of Lewis Carroll's Classic*. Little Simon, London, 2003.; Harriet Castor–Zdenko Bašić: *Lewis Carroll's Alice's Adventures in Wonderland: „Open Me for Curiouser and Curiouser Surprises”*. Barron's Educational Series, New York, 2010.

15 ■ Atomic Antelope Ltd.: *Alice for the iPad*. 2010.

16 ■ *Inanimate Alice. A New Digital Novel* (Kate Pullinger, Chris Joseph és Ian Harper producer közös munkája, melynek első öt epizódja 2005-től érhető el).

17 ■ Már Gaiman filmje is Mitch Cullin regényének (*Tideland*. Dufour Editions, Chester Springs, Pennsylvania, 2000.) az adaptációja, melyet Kérchy megemlít, de már nem elemez.

18 ■ Neil Gaiman–P. Craig Russell: *Coraline. A Graphic Novel*. HarperCollins, New York, 2008.

19 ■ Henry Jenkins: *Convergence Culture*

20 ■ *American McGee's Alice* (2000) és folytatása, az *Alice: Madness Returns* (2014).

nek a vizsgálata. Ezek új történeteknek tekinthetők, amennyiben a carrolli mítosz elemeiből tetszés szerint használnak föl szereplőket, történetszálakat, s legfőképpen azt az aurát, amely az „eredeti” Alice-

Kérchy Anna művei

Body-Texts in the Novels of Angela Carter. Writing from a Corporeographic Point of View. Edwin Mellen Press, Lewiston/Lampeter, 2008.

Anna Kérchy (ed.): *Postmodern Reinterpretations of Fairy Tales. How Applying New Methods Generates New Meanings.* The Edwin Mellen Press, Lewiston/Lampeter, 2011.

Ambiguous Alice. Making Sense of Lewis Carroll's Nonsense Fantasies. In: Janka Kašćáková – Kathleen Dubbs (eds.): *Does It Really Mean That? Interpreting the Literary Ambiguous.* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Thyme, 2011. 104–121. old.

Nonsensical Disenchantment and Imaginative Reluctance in Postmodern Rewritings of Lewis Carroll's Alice Tales. In: Catriona Fay McAra – David Calvin eds.: *Anti-Tales. The Uses of Disenchantment.* Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Thyme, 2011. 62–75. old.

Stammering, Somnolouquy and Somatized Semiosis. (Un)making Sense of Nonsense in Lewis Carroll's Alice Tales. In: Borkowska–Burzynski–Nowak (eds.): *The Language of Sense, Common sense and Nonsense.* Wydawnictwo WSEH, Bielsko-Biala, 2012. 43–54. old.

Alice's Eroticized Adventures on the Other Side of the Looking-Glass. In: Nadia Butt – Sissy Helff (eds.): *Tantalizing Alice: Approaches, Concepts, and Case Studies in Adaptations of a Classic.* WVT Wissenschaftlicher Verlag, Trier, 2016. 59–81. old.

Perverted Postmodern Pinocchio: Cannibalistic Vegetal-Children as Ecoterrorist Agents of Maternal Imagination. In: Simon Bacon–Leo Ruickbie (eds.): *Little Horrors: Interdisciplinary Perspectives on Anomalous Children and the Construction of Monstrosity.* Inter-Disciplinary Press, Oxford, 2016. 195–215. old.

történetet körülengi. Az erőszakos fegyveres harcot és „neogót” miliót ötvöző videojátékot, a fantasztikus telekalandregényt és a történetek továbbmesélésére vagy újragondolására késztetést érző rajongói közösséget az az érzelmi hatás kapcsolja össze, amely megkönnyíti az azonosulást a főszereplővel, és lehetőséget ad arra, hogy a befogadók a saját szorongásait kreatív (inter)akcióban dolgozzák fel. Ide csatlakozik a rajongói szubkultúrának azon közössége is, amely a szintén „neogót” elemeket ötvöző „csinos gyilkos” (*cute killer*) Alice-figurát jelmezes találkozásokon (ami-lyen többek közt a ComicCon) eleveníti meg.

A könyv harmadik fejezete foglalkozik a szexualitás tabudöntőgető feldolgozásával az elemzett művekben. Ehhez természetesen kézenfekvő a „Carroll-mítosz” morális szempontból igencsak problematikus szála, az író és a gyermeki bizonyíték-ként főleg a szerzőnek meztelen leánygyermekéről készített fotográfiáit szokták említeni, valamint azt, hogy noha felnőtt társaságban sosem mozgott kifejezetten otthonosan, gyermekekkel (különösen kislányokkal) nagyon is jól szót értett.²¹ Bár Caroline Leech először 1999-ben megjelent munkájában²² az életrajzíró hitelességével adta cáfolatát a pedofília vádjának, sőt Carrollt/Dodgsont szinte mint a felnőtt világ szoknyapecéjét állította elének, továbbra is tartja magát ez a bűnös, pikáns kép a bizonyítható tényektől akár el is rugaszkodó feldolgozásokban.

Kérchy, miután elemzi Dodgson 1858-ban készült „Kolduslány” (*The Beggar Maid*) című fotográfiáját (melyhez a kis Alice Liddell állt modellt), bemutatva a kortárs és a későbbi értelmezések konfliktusos rétegeit, a téma XXI. századi feldolgozásaival vezet minket tovább a posztmodern Alice-reflexiók világában. Újraértelmezett tündérmesék prózairodalmi példáitól²³ a pikáns musical-vígjátékon²⁴ át a megvalósítatlanul maradt horrorfilmig²⁵ megint színes a kínálat. Részletesebben a szerző három fikatív életrajzi feldolgozással (*biografiction*) foglalkozik: Katie Roiphe *Still She Haunts Me* című, 2001-ben kiadott regényével, Stephanie Bolster 1998-as verseskötetével (*White Stone. The Alice Poems*), valamint a skót balettszínház *Alice* című, 2011-ben bemutatott előadásával. Közös nevezőjük a Carroll/Dodgson és Alice Liddell kapcsolatából kiinduló, ám azt művészi szabadsággal átíró tematika, valamint a megteremtett

21 ■ Lásd pl. Stuart Dodgson Collingwood: *The Life and Letters of Lewis Carroll.* (1898) BiblioBazaar, Charleston, 2008.; Morton N. Cohen: *Lewis Carroll. A Biography.* Knopf, New York, 1995.

22 ■ Karoline Leach: *In the Shadow of the Dream Child. The Myth and Reality of Lewis Carroll.* Peter Owen, London, 2009.

23 ■ Angela Carter: *The Bloody Chamber.* Penguin, New York, 1979.; Richard Peabody (ed.): *Alice Redux. New Stories of Alice, Lewis and Wonderland.* Paycock Press, Arlington, VA, 2005.

24 ■ *Alice in Wonderland. An X-Rated Musical Fantasy* (1976), rendezte Bud Townsend.

25 ■ Marilyn Manson amerikai gótikusrock-zenész első rendezése lett volna a *Phantasmagoria: The Visions of Lewis Carroll* (119. old.).

sajátos Csodaországot is alakító művészi nyelv. Kiváló a táncművészeti alkotás elemzése, mely a szerző formanyelvi tudását dicséri: Kérchy a balettban is meglátja és láttatja a Carrollnál nyelvi közegben megszületett nonszensz kifejeződését.

Az erotikus, az emlékezést problematizáló alkotások²⁶ elemzése a kortárs ízlés számára nehezen befogadható merész gyermeki meztelenség, a pedofília és a gerontofília tabuival is megbirkózik. Ezt tetézi egy műfajmegnevezésében is pikáns „művészi pornóképregény” (*art-porn graphic novel*),²⁷ amelyben Alice a *Pán Péter*ből ismert Wendyvel és az *Óz, a csodák csodájából* előlépő Dorothyval hármásban jelenik meg egy boccaccioi kerettörténet három női szereplőjének alteregójaként olyan történetekben, melyeket egymásnak mesélnek a szórakoztatás és a pszichikai-szexuális felszabadítás céljával. Korunk csodaországainak füledtebb rétegeit a szerző ugyanolyan meggyőző kritikai apparátussal teszi értelmezhetővé, mint a többi tárgyalt művet.

A cseh Jan Švankmajer 1987-es bábfilmje (*Něco z Alenky*), az angol Angela Carternek a bábfilmre „válaszó” 1990-es novellája (*Alice in Prague or the Curious Room*), majd pedig az amerikai Rikki Ducornet 1994-es regénye (*Jade Cabinet*) olyan palimpszeszthármas alkot, amelynek elemzése a filmes és írott „textusok” egymásra mutató játékában boncolja tovább a testiség vetületeit. A nyelvi nonszensz szürreális látványvilággal történő kifejezését mind a filmvásznon, mind a prózaszövegek történetkezelésében megfigyelhetjük. Mindhárom munkában közös a carrolli nonszensz csodának, mely eredetileg többnyire nyelvi-logikai jelenség, az anyagi világba vetített megfelelője (életre kelő, enyészetnek indult játékok, XVI. századi bizarr kuriózumgyűjtemény, papírra vetett kézírás és testi eltűnés – dematerializálódás).

Robert Sabuda: *Alice's Adventures in Wonderland. A Pop-Up Book Adaptation.* (Little Simon and Schuster, 2003) alapján. Alice for the iPad. Version 3.01. Atomic Antelope, 2010.

Tom Waits énekes-dalszövegíró és Kathleen Brennan 2002-ben megjelent albumának (*Alice*) dalai is megszólaltatják az Alice-téma szólamait. Az énekes hangjának különös kvalitásait, a dalszöveget és a kísérő hangszerek játékát is értelmező elemzés itt is a Csodaországot híven megidéző, meglepő asszociációkat keltő megoldásokat dicséri (például az album utolsó dalában megszólaló különös hegedűszóló, mely a fűrészelés zaját megidézve fakaszt abszurd módon szívszorító dallamokat).

Kérchy az angol Samantha Sweeting zavarba ejtően morbid, élő és elhullott állatot is felvonultató („reanimáló”), művészi kvalitású performanszainak értelmezése után, melyben az ártatlanság és a léten túli lét motívumait véli fölfedezni, újfent egy balettművet ismeret: a Brit Királyi Balett 2011-ben, Londonban bemutatott darabjának kerettörténete a carrolli mű geneziséhez nyúl vissza, amelyet némileg átír (például egy Alice-szel egykorú fiatalember hozzáadásával) a szélesebb közönség számára is könnyedén befogadható, hagyományos szerelmi történet kedvéért.

Az utoljára feltálat fogás August A. Imholtz és Alison Tannenbaum *Alice Eats Wonderland* című, kultúrtörténeti jegyzetekkel ellátott, szakácskönyvbe oltott meseátírata.²⁸ A groteszk motívációval (a főszereplő azon

elmélkedik, milyen módon falhatná föl Csodaország lakóit) átalakított hypertextus carrolli játékossággal kínál a cselekmény különböző pontjaihoz saját asszociációkkal kötődő kulináris tudnivalókat, melyeket Kérchy Anna a tőle megszokott nyitottsággal és kritikai igénytelenséggel szó a legteljesebb értelemben vehető transzmedialitás csodaországának szövetébe.

A könyv végén álló felsorolás pedig „konklúzió helyett” a 2015-ös év Carroll- és Alice-témájú tudományos és egyéb rendezvényeiből, könyveiből nyújt színes válogatást. Jacques és Giddens már említett könyvük bevezetőjében kijelentik, hogy „az utóbbi százötven év feldolgozásainak és kiadási mód-szereinek sokfélesége egyszerűen ellenáll az átfogó olvasatoknak”.²⁹ Valóban nem könnyű feladat egy természeténél fogva heterogén jelenségegyüttest egyetlen nagy ívű kritikai narratívában összegezni. Az értelmező humán tudomány mégis akkor talál igazán önmagára, ha tárgyát kritikai víziót teremtve fogja át – írta Dilthey.³⁰ Miként a történelem vizsgálatában „a megismerő ember voltaképpen magának a történeti folyamatnak is a megalkotója”,³¹ úgy az irodalom- vagy kultúrákritika végső célja is egy össze-

26 ■ *Alice Redux*–Lewis Carroll's *Alice's Adventures in Wonderland*. Little Simon, London, 2010.; Polixeni Papapetrou: *Phantomwise*. Fotósorozat, 2002.; David O'Kane: *Lewis Carroll and Alice*. Digitális kollázs, 2005.; Gavin Millar: *Dreamchild*. Film, 1985.

27 ■ Alan Moore–Melinda Gebbie: *Lost Girls*. Top Shelf, Marietta, GA, 2006.

28 ■ Applewood Books, 2009.

29 ■ Jacques–Giddens: *Lewis Carroll's Alice's Adventures*, 150. old.

30 ■ Wilhelm Dilthey: Bevezetés a szellemtudományokba. Ford. Erdélyi Ágnes. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet*. 2. kötet, Osiris, Bp., 2006. 134–152. old.

31 ■ Fodor László: Wilhelm Dilthey. *Magiszter*, 2012. ősz, 87. old. (<http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2012/osz/07.pdf>).

A FELEJTÉS MINTÁZATAI

Keszei András:

Felejtés, társadalom, történelem

Gyáni Gábor:

A felejtés mint politikai mítosz

Kövér György:

Tiszaeszlár „felejthetetlen” emlékei

Bögre Zsuzsanna:

A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán

Hidas Zoltán:

Az emlékezés kultúrája és a felejtés rendszere

Gerhard Péter:

Jogszerű kampánykiadás vagy választási visszaélés? Egy peranyag tanulságai

Birkás Anna:

A gazdaságpolitika története mint párttörténet. Berend T. Iván és a párttörténetírás a hatvanas évek közepén

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

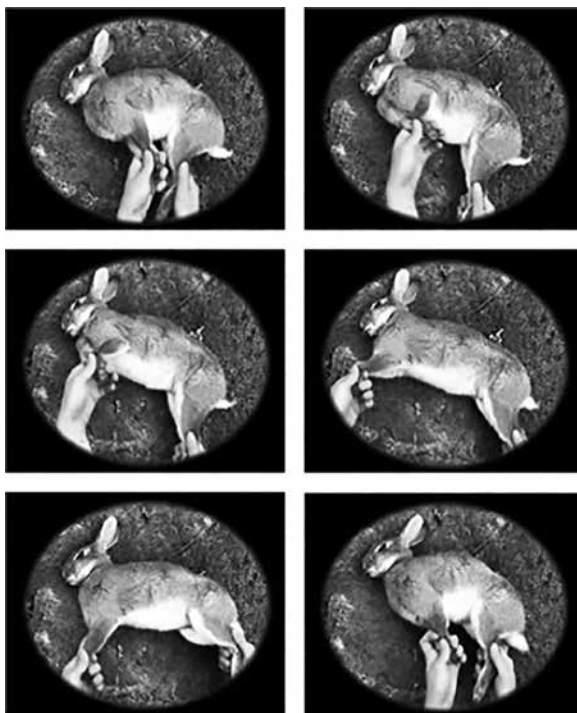
Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek,
és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.
Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

**A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat
2017. évi tematikus számai:**

- 68. Etnikai együttélés a Kárpát-medencében
- 69. Színház és történelem
- 70. Országgyűlési követek és képviselők

foglaló narratíva. Kérchy Anna kritikai víziójának középpontjában a (posztmodern) Csodaország-fogalom, a képzelőerő, a „homo imaginans” mibenléte áll. Éppen ezért hiányolhatja az olvasó a megvilágító elemzések után azt a konklúziót, amelyben a szerző összefoglalná és explicitté tenné ennek a narratívának a főbb irányait – helyette be kell érnie a százötvenedik évforduló katalógusával.

Kérchy tematikus és formai szempontból is igen széles körű válogatásból állított össze hiánypótló kri-

Samantha Sweeting: *Run, rabbit, run*. Video, 2007.

tikai munkát. Szövege a posztstrukturalista kritikai nyelvezet hagyományait követi, így hozzáértést és türelmet igényel (hosszú, sokszorosan összetett mondatok, ellentétes jelentéseket egyetlen szóba sűrítő fordulatok: *in/comprehensibility*, *un/lock*, *in/animate*, *un/said* stb.). Könyve azonban mindezzel együtt is megvilágító erejű, szemléletformáló műértelmezéseket nyújtó olvasmány, mely a carrolli életmű feldolgozása, az adaptációelmélet és a transzmedialitás kulturális vetületeiről a legújabb tudásanyaggal szolgál. A releváns nemzetközi szakirodalommal folytatott élénk párbeszéd pedig úgy ágyazza bele magát a Csodaországról folytatott metadiskurzus folyamába, hogy abból a posztmodern művészet mélységein túl a posztmodern tudományosságról is beható ismeretet szerezhet az olvasó. □

BIZALOM VÁLSÁGBAN

MAJOR IVÁN

Gyórfy Dóra:

Bizalom és pénzügyek

Válság és válságkezelés az Európai Unióban

Typotex – Pázmány Péter Katolikus Egyetem,

Budapest, 2016.

260 oldal, 3900 Ft

Az Európai Unió – visszatekintve egészen az Európai Közösségig (EK) – fennállása óta legsúlyosabb válságperiódusát éli át. Ez a válságidőszak az USA ingatlanpiaci, majd pénzügyi válságának átterjedésével a világ szinte minden régiójára, országára – tehát az amerikai pénzügyi válság következtében – kialakult, ám azóta több más tényező is erősítette a válságfolyamatot. Az első jelentős sokkot a görög állami költségvetési válság idézte elő,¹ amelyet követett a szíriai menekültek érkezése, majd Nagy-Britannia kilépése az EU-ból (Brexit).

A szerző kemény fába vágta fejszójét, amikor úgy döntött, hogy a bizalom fogalmára és hatásaira épülő magyarázatot ad az Európai Unió pénzügyi válságára. A vállalkozás azonban több szempontból is igen sikeresnek bizonyult. A bizalom középpontba állítása a gazdasági folyamatok elemzése során munkáját a viselkedési közgazdaságtan (*behavioral economics*) elemzési keretébe illeszti, amely napjainkban a közgazdaságtudomány egyik legígéretesebb irányzata.

A mű a bizalom fogalmának tisztázásával indul. Gyórfy Dóra számos írásra hivatkozik ugyan a bizalom fogalmával és magyarázatával kapcsolatban – könyvének egyik nagy érdeme éppen az igen gazdag és kiterjedt szakirodalmi háttér, amelyre támaszkodik –, ám maga alapvetően a bizalom fogalmának inkább normatív, mint pozitív közgazdaságtani megközelítését használja. Könyvét az alábbi két mondat-

tal vezeti be: „A bizalom vagy annak hiánya komoly szerepet játszik életünk és boldogságunk alakulásában. Sokszor szinte olyan, mint a levegő – amikor jelen van, természetesnek vesszük, és csupán a hiánya döbrent rá arra, mennyire lényeges a megléte.” (15. old.) Ez a megközelítés részben egybevág a bizalom „hétköznapi” értelmezésével, részben – mint normatív definíció – a bizalmat mint a pozitív várakozások beteljesülésének fogalmát határozza meg. Amennyiben azonban nem normatív, hanem leíró, elemző módon kívánjuk értelmezni és használni a bizalom fogalmát, akkor az iménti felvezetés leszűkítő értelmezésű, ugyanis kizárja azokat a helyzeteket – adott esetben akár a pénzügyi kríziseket –, amelyek negatív hozamot eredményeznek a szereplők számára, ám mégis beteljesítik előzetes várakozásaikat. Az angol nyelv különbséget tesz *trust* és *confidence* között: az előbbi a pozitív várakozások beteljesülését jelenti, míg az utóbbi az előjel nélküli várakozások teljesülésére vonatkozik. Gyórfy maga is említést tesz a kétféle fogalomról, alapvetően az első típusú megközelítést használja, amely kissé leszűkítő értelmezés, legalábbis a közgazdasági elemzések szempontjából. Könyvének első fejezetében azonban alaposan elemzi a bizalom fogalmát, és igen gazdag irodalmi bázisra építkezik. Felhívnam a figyelmet azonban egy fontos műre, amely nem szerepel irodalomjegyzékében: George A. Akerlof – Robert J. Shiller: *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton University Press, Princeton, 2009. (Magyarul: *Animal Spirits, avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Corvina, Bp., 2011.)

Gyórfy ezt követően a bizalom fogalmát elsősorban az állami (makroszintű) pénzügyekre vonatkoztatva alkalmazza és – jogosan – megkülönbözteti az emberek, az egyéni gazdasági szereplők közötti bizalmat, a politikai osztályok közötti bizalmat és a gazdasági szereplőknek az intézményekbe vetett bizalmát. Felvet egy különösen izgalmas kérdést: Vajon minden esetben a bizalom kinyilvánítása, megelőlegezése-e a racionális – azaz a legnagyobb hasznot hozó – viselkedés? Irodalmi hivatkozásai alapján jogosan mutat rá, hogy a bizalom kockázatvállalással jár együtt, míg a bizalmatlanság a kockázatmentes kimenetet veszi célba. Miként Daniel Kahneman és Amos Tversky egyik tanulmányából ismert,² a kockázatvállalás gyakran jár kedvezőbb

1 ■ Erről maga Gyórfy Dóra is írt tanulmányt: The Role of Expectations in Austerity Cycles: the Political Economy of Crisis Management in Ireland and Greece. *Acta Oeconomica*, 64 (2014), 4. szám, 481–509. old. Számos más szerző mellett magam is vizsgáltam ezt a témát a bizalom és a szereplők közötti együttműködés elemzési keretében: Ivan Major: A Political Economy Application of the “Tragedy of the Anticommons”: The Greek Government Debt Crisis. *International Advances in Economic Research*, 20 (2014), 425–437. old.

2 ■ Daniel Kahneman – Amos Tversky: Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, 47 (1979), 2. szám, 263–291. old.

várható eredménnyel, mint a biztos kimenetelre törekvés. E ponton Győrffy időnként túlzott általánosításokba bocsátkozik. Például kijelenti: „Mivel a makroszintű pénzügyek sokszor inkább a politikai, mint a közgazdasági racionalitás kívánalmait tükrözik, a bizalom vagy annak hiánya várhatóan erőteljes hatást gyakorol az alakulásukra.” (19 old.) Ez így túlzottan általános és nem igazán pontos megállapítás, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a viselkedés-közgazdaságtani racionalitás túllépett a „mainstream” hagyományos racionalitásfogalmán. Emellett figyelmen kívül hagyja a bizalom mellett ugyancsak fontos gazdasági tényezőket – az egyes országok fejlődésének történelmi előzményeit, jelenlegi fejlettségi szintjét, gazdasági szerkezeti adottságait stb.

Bár a szerző több nemzetközi adatbázist használ – így például a Világbank *World Governance Indicators* adatait, valamint az *Eurobarometer* felméréseit –, amelyek rendszerint különböző és több esetben vitatott módon mérik az emberek egymás közötti, illetve az intézményrendszerbe vetett bizalmát –, könyve alapvetően nem ezen adatbázisokra, hanem saját esettanulmányokra épít. Az esettanulmányok az EU különböző országcsoportjait, illetve az egyes országcsoportokba tartozó országokat hasonlítják össze főként abból a szempontból, hogy milyen feltételek – elsősorban milyen mértékű társadalmi bizalomszint – mellett és milyen hatékonysággal küzdöttek meg súlyos pénzügyi problémáikkal, elsősorban a 2008-ban kezdődő nemzetközi pénzügyi válsággal.

Ha már a 2007–2008-ban kialakult pénzügyi válságnál tartunk, érdemes néhány szót vesztegetnünk a kiváltó okokra is, mivel ezek is összefüggnek a pénzügyi intézményekbe vetett bizalommal. Győrffy Dóra az USA „laza monetáris politikáját”, az alacsony kamatszinteket és így a kedvezőbb hitelfelvételi lehetőségeket, valamint a Lehman Brothers csődjét említi csupán mint kiváltó okokat, a helyzet azonban ennél összetettebb volt. Néhány további tényezőt megemlítve: a G. W. Bush-kormányzat az ingatlanpiac kibővítése, élénkítése érdekében létrehozott két szövetségi állami intézményt (Freddie Mac és Fannie Mae), hogy állami forrásokból kiegészítsék az ingatlanhitelezés során esetleg bajba kerülő bankokat. Ezzel a Bush-kormányzat súlyos morális kockázati problémát teremtett, mert a bankok természetesen nyakra-főre osztogatni kezdték a hiteleket, hiszen a továbbiakban nem ők viselték azok kockázatát. Emellett az amerikai – majd példájukat követve más országokbeli – bankok új üzleti vállalkozásba fogtak: összecsomagolták a különböző kockázati szintű adósaik hiteleit, és kereskedni kezdtek a hitelcsomagokkal. Ettől kezdve szinte megállapíthatatlanná vált, hogy melyik bank mennyire megbízható. További súlyosbító tényezőt jelentett, hogy az USA-ban a banki hitelezés erőteljesen a hitelminősítő vállalkozások által minden egyénre, illetve

vállalkozásra megállapított ún. „hitelpontszámhoz” (*credit score*) kötött. Mint utólag kiderült, a hitelminősítő vállalkozások olyan statisztikai módszereket használtak a hitelpontszámok megállapításakor, amelyek sok esetben téves minősítésekhez vezettek a minősítettekre vonatkozóan. És végül a hitelt felvenni szándékozók nagyon gyorsan kitanulták, hogyan javíthatnak hitelpontszámukon. Ellegendő volt csak egy napra felvenniük pl. 10 000 dollár hitelt, majd másnap gyorsan visszafizetniük, ahhoz, hogy javítsanak hitelpontszámukon, és ezzel könnyebben és kedvezőbb feltételekkel jussanak hitelhez.³

Visszatérve az EU-tagországok pénzügyi válságának és a válságból való kilábalásának – vagy a kilábalás kudarcának – elemzéséhez, a könyv 3. fejezete fontos megállapítással indul: „a hosszú távú tervek elsősorban a magas bizalmi szintű rendszereket jellemezhetik, mivel a bizalomból eredő szabálykövető magatartás elterjedtsége előfeltétele az intézményrendszer hatékony működésének.” (45. old.) Igen hasznos lett volna, ha a szerző kissé precízebben definiálja, mit ért hosszú távon, és hogyan ellenőrizhető, tesztelhető az iménti állítása a bizalom és a hosszú távú makrogazdasági tervek kapcsolatáról. Ez már csak azért is szükséges lett volna, mert Győrffy e fejezet bevezetőjében újabb fontos állítást fogalmaz meg:

„Az euró-övezetet alkotó államok bizalmi szintjének különbségei miatt várható volt, hogy a nemzeti szintű döntések eltérő mértékben adaptálódnak a közös valuta jelentette korlátokhoz, és eltérő teljesítményhez vezetnek. [...] a magas bizalmi szinttel rendelkező országok nyerhetik a legtöbbet a közös valuta bevezetéséből gazdaságpolitikájuk hosszú távú orientációja miatt. Ezzel szemben az alacsony bizalmi szintű országok gyengeségeit az euró-övezeti csatlakozás felnagyítja, azaz a rövid távú szemlélet erőteljes versenyhátrány a közös pénz jelentette nagyobb versenyben.” (Uo.)

A fejezet ezt követően igen alapos és mély elemzést adja az európai Gazdasági és Monetáris Unió (GMU), majd az euró-övezet létrejötté és működése kapcsán a különböző tagországokban felmerült problémáknak. Ismerteti azt az egyébként sokat hangoztatott véleményt, hogy a fő problémát az EU szintjén egységessé tett monetáris politika, illetve a diverzifikált, továbbra is a tagországok autonóm döntéseire hagyott költségvetési politika közötti feszültségek okozták. Ezután következik az EU-n belüli különböző országcsoportok pénzügyi politikájának és bizalmi szintjének izgalmas és mély elemzése.

3 ■ Minderről részletesebben I. Major Iván: Információ-megosztás a bankok között: mikor előnyös a teljes lista? *Közgazdasági Szemle*, LV (2008), 9. szám, 763–781. old., illetve az ott hivatkozott nemzetközi irodalom.

A szerző először bemutatja a pénz és a bizalom közötti kapcsolatok bonyolult, ágas-bogas kapcsolatrendszerét, majd rátér az EU „rég” tagországai (15 tagország a kelet-közép-európai országok csatlakozása előtt) a makroszintű pénzügypolitika és az adott országokban megfigyelhető intézményi bizalom szintjének összefüggésének összehasonlító elemzésére, amelyben négy országcsoportot különböztet meg:

- „északi modell” (Dánia, Finnország, Hollandia, Svédország)
- „kontinentális modell” (Ausztria, Belgium, Franciaország, Luxemburg, Németország)
- „liberális modell” (Írország, Nagy-Britannia)
- „déli modell” (Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország).

Bár a csoportosítás alapvetően az eltérő jóléti modellek – a munkanélküliség és a bérek szabályozása, a különféle jóléti szolgáltatások szintje – alapján történt, a közölt adatokból egyértelműen kiderül, hogy a különféle modellek egyúttal a társadalmi bizalom szintjében is határozottan különböznek egymástól. Az alábbi táblázat egy részletet ismerteti Györffy Dóra könyve 3.3. táblázatában:

A társadalmi bizalom mutatói az EU-15 tagországaiban (2002. évi adatok)

Ország-csoport	Gini index	Általános bizalom-szint	Jogállamiság	A demokráciával való elégedettség
Északi modell átlag	27,72	62,65	97,6	73,0
Kontinentális modell átlag	30,88	29,52	92,63	64,0
Liberális modell átlag	34,95	31,85	93,78	70,0
Déli modell átlag	35,20	25,62	79,18	46,75

Miként a táblázatból kitűnik, mind a négy mutató szerint az északi modell országai teljesítettek a legjobban. Őket a liberális modell országai (Nagy-Britannia és Írország), majd a kontinentális modell országai követik, míg a déli modell országai jócskán lemaradtak minden mutató tekintetében. Az igazán érdekes és fontos kérdés – amelyre Györffy nem ad részletesebben kidolgozott választ – az északi és a kontinentális modell közötti különbségek okainak feltárása lett volna. Már csak azért is, mert az „északi” – alapvetően skandináv – országok nem teljesítettek jobban

a gazdasági fejlődés mutatóiban, mint a nyugat- és közép-európai (a kontinentális modellbe sorolt) országok. Anélkül, hogy részletes magyarázatot próbálnék adni a két országcsoport különbségeire, csak két fontos történelmi tényt említek meg, amelyek jól jellemzik az északi országokat. Az első: Svédországban a protestáns egyház – az állami intézményekkel összefogva – már a XVIII–XIX. században jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az alap- és középfokú oktatás minden gyermek számára elérhetővé váljék. Ugyanez nem mondható el a kontinentális országokról. A második: a svéd nagytőke a XIX. században és a XX. század elején néhány nagy család kezében koncentrált. Közülük Magyarországon a legismertebb a Wallenberg család. Ezek a nagytőkés családok maguk finanszírozták a dolgozók szakszervezeteinek létrehozását, mert arra számítottak, hogy a jól szervezett munkássággal – és szakszervezeti képviselőivel – könnyebben tudnak majd megállapodni egy észszerűbb munkaerő-piaci szabályozásban, mint ha a dolgozók szervezetlen csoportjaival külön-külön kéne tárgyalniuk. A svéd modell azután általánossá vált a skandináv országokban, és azóta is működik a háromoldalú tárgyalási és megállapodási rendszer a munkaadók, a munkavállalók és a kormányzat részvételével.

A szerző egyik alapvető célja, hogy művében magyarázatot adjon az EU-tagországok eltérő fejlődési pályájára a 2007-ben kirobbant pénzügyi válság után elsősorban a tagországokban kialakult jogi, gazdasági és politikai intézmények iránti bizalom eltérő szintje mint magyarázó változó segítségével. Györffy újracsoportosítja a tagországokat, ismét négy országcsoportot hozva létre: megkülönbözteti az euró-övezeten belül a magas, illetve alacsony bizalmi szintű és az euró-övezeten kívül a magas, illetve alacsony bizalmi szintű országokat. Az első és a harmadik csoport (a magas bizalmi szintű országok az euró-övezeten belül, illetve azon kívül) között a fő különbséget abban látja, hogy az elsőben az euró további kisegítő „mankóként” szolgált a fegyelmezettebb pénzügyi politika fenntartásához, míg a harmadikban értékesebbnek bizonyult a pénzügyi – és egyéb – szuverenitás fenntartása, és a stabil pénz hosszabb távú fenntartásához nem volt szükség külső „mankóra”. A második és a negyedik csoport (az alacsony bizalmi szintű országok az euró-övezeten belül, illetve azon kívül) nagyon sok hasonlóságot mutat. Megkülönböztetésük nem is látszik igazán indokoltnak, mert mindkét országcsoportban hasonló a válságjelek, és pénzügyi sokk esetén nagyon hasonló alkalmazkodó viselkedés és politika figyelhető meg.

A könyv negyedik fejezetében Györffy az EU-tagországok költségvetési politikáját elemzi a világméretű pénzügyi válságot megelőző, 1992 és 2007 közötti időszakban. Bemutatja az euró bevezetését megelőző, majd azt követő, és a válságig tartó periódus költségvetési politikáiban mutatkozó jelentős különbségeket az egyes országokban lejátszódó folyamatok ismertetésével, továbbá a Svédországról

és Portugáliáról szóló részletesebb és mélyebb esettanulmányok segítségével. Azzal, hogy az európai monetáris rendszer (EMR), majd összeomlását követően a Stabilitási és növekedési egyezmény (SNE) s végül az euró létrehozása az EU-n belül központosította az országok monetáris politikáját, miközben decentralizálva, országszinten hagyta a költségvetési politikájukat, eleve súlyos feszültségek épültek be ezen országok pénzügyi rendszerébe. Ugyanakkor a Maastrichti egyezmény olyan, az országok költségvetési politikájára vonatkozó kötelezettségeket is meghatározott az euró-övezet tagországai, illetve az oda bejutni szándékozók számára, amelyek – legalábbis elvben – fegyelmezettebb költségvetési politikát kényszerítettek (volna) ki az euró-övezet tagállamaiban, amennyiben ezeket az elveket minden országra azonos módon érvényesítik. Csak hogy a valóság eltért az elvektől. Németország és Franciaország nem érvényesítette a költségvetési kritériumokat, amikor ezek az országok megszegték a közösen elfogadott szabályokat.

A szerző ezután visszatér az eredeti – az északi, a kontinentális, a liberális és a déli országcsoporthoz megkülönböztető – csoportosításhoz. A csoportosítások közötti „vándorlás” kissé zavaró, ám az esettanulmányok igen meggyőző képet rajzolnak arról, hogy a különböző országok, országcsoporthoz hogyan és miért jutottak túl – sikerrel vagy sikertelenül – a világméretű pénzügyi válságot megelőző pénzügyi sokkokon. Különösen érdekes és fontos megállapítás, hogy az egyes országok költségvetési politikája rendszerint elsősorban a belpolitikai küzdelmekkel és a különböző politikai pártok, csoportosulások céljaival, nem pedig az országok átfogó érdekeivel áll szoros kapcsolatban. Ebből a szempontból is jelentős különbségek fedezhetők fel az országcsoporthoz között, főként az intézményrendszer stabilitását és az intézményszintű bizalmat tekintve. Csak megjegyzem, hogy a 4.1. táblázatban (72. old.) szereplő adatok, illetve az idősorok meghosszabbításával az 1992–2007 közötti adatok lehetővé tettek volna egy igen meggyőző panelanalízist is az országok gazdasági növekedési teljesítménye, valamint a munkanélküliségi szint és a költségvetési egyenleg alakulása között, amely még inkább alátámaszhatta volna a szerző állításait.

A fejezet további részében Győrffy Dóra az intézményi bizalom és az euró-övezeti tagországok költségvetési egyenlegének alakulása közötti kapcsolatot elemzi az 1992–2007 közötti időszakban. Kiindulópontja: „Az intézményi bizalom a demokráciával való elégedettség révén vizsgálom, amit az Európai Unióban több évtizede rendszeresen felmérnek a(z) Eurobarometer kiadványaiban. [...] A demokráciával való elégedettség kellően általános mutató ahhoz, hogy ezt megragadja.” (85. old.) Mint maga is megjegyzi, az egyes országok lakosságának a demokráciáról alkotott véleménye meglehetősen hangulatfüggő, úgyhogy talán célszerűbb lett volna a World Value Survey vagy a European Value Study adatait hasz-

nálnia, amelyek közvetlenül az intézmények iránti bizalomra kérdeznék rá. Nehezen hihető például, hogy Spanyolországban vagy akár Írországban – amelyek költségvetési teljesítménye a vizsgált időszakban pozitív volt – az intézményekbe vetett bizalom szintje tartósan magasabb lenne, mint Franciaországban vagy Németországban. Az általa bemutatott ábra és regressziós függvény azonban meggyőző. Egyértelműen jelzi, hogy ahol a demokráciával való elégedettség nagyobb, ott a költségvetés kevésbé keveredik súlyos hiányba, sőt inkább a költségvetési többlet a jellemző. A költségvetés konszolidációjának az egyes euró-övezeti országokban eltérő stratégiáit részletesen elemezve rámutat, hogy azok az országok sikeresebbek ebben a tekintetben, amelyek hosszabb távú célok érdekében hajlandók voltak átmenetileg akár súlyosabb áldozatokat is vállalni, különösen a jóléti transzferek lefaragása terén.

Győrffy megállapítja: „Lényeges tanulság azonban, hogy jelentős bevételcsökkentést mindkét időszakban [1992 és 1997, majd 1998 és 2007 között] csak azok az országok voltak képesek megvalósítani, amelyek ezzel egyidejűleg jelentősen csökkentették a kiadásait is (Svédország, Írország, Hollandia, Finnország, Ausztria, Németország, Dánia).” (88. old.) Noha ez meglehetősen kézenfekvő megállapítás, az oksági összefüggés valószínűleg országonként bonyolultabb, hiszen egyes esetekben a bevételek csökkenése – akár külső okokból – kikényszerítheti a kiadások lefaragását, tehát a „tyúk-tojás” problémával állunk szemben.

Svédországot és Portugáliát négy tényező figyelembevételével hasonlítja össze a szerző:

1. történelmi háttér,
2. a közigazgatás színvonala és függetlensége vagy függősége az aktuális politikai kurzustól,
3. a korrupció szintje és
4. a jövedelmi egyenlőtlenség mértéke, illetve a szegénység kiterjedtsége.

Az esettanulmányok igen meggyőzően támasztják alá, miért volt Svédország sikeresebb Portugáliánál a költségvetési politika és általában a gazdasági fejlődés terén. Jól alátámasztják azt a megállapítást is, hogy az általános és az intézményi bizalom szintje magasabb Svédországban, mint Portugáliában. A konklúzió:

„A fejezet legfontosabb eredménye, hogy míg külső tényezők, mint például a GMU-hoz való csatlakozás, hatásosak lehetnek a költségvetési kiigazítás kikényszerítésében, a fegyelemhez fűződő belső elkötelezettség nélkül ezek a változások időszakosnak bizonyulnak. Ennek oka a kiigazítás összetételében van – a politikailag kevésbé fájdalmas intézkedések gazdaságilag kevésbé hatásosak. A belső elkötelezettség kialakulásában pedig a hipotéziseknek megfelelően döntő jelentőségű a rendszerbe vetett bizalom megléte vagy hiánya.” (102. old.)

A könyv 5. fejezete a kelet-közép-európai országok EU-belépésének és az euró-övezetbe való csatlakozással kapcsolatos kísérleteinek körülményeit és hatásait vizsgálja. A szerző megállapítja: „Az elmélet számára valódi meglepetést elsősorban Szlovákia kapcsán figyelhetünk meg, míg Magyarország még a térségen belül is kiugróan rossz teljesítményt nyújtott, és a bizalmatlanság gazdaságpolitikai hatásainak egy szélsőséges illusztrációját nyújtja.” (104. old.) Hozzáfüzöm ehhez, hogy a legújabb meglepetés a térségben Románia, amely egyre határozottabban zárkózik fel a nyugat-európai országok demokratikus sztenderdjeihez.

Gyórfy Dóra a kelet-közép-európai országokat is csoportokba sorolja, miközben az intézményi bizalmat illetően – egykét kivételtől eltekintve – nem igazán számottevők a különbségek közöttük. Az első csoport két országot tartalmaz (Szlovénia és Szlovákia), amelyek már csatlakoztak az euró-övezetbe. A második csoportba a rögzített valutaárfolyamot, a harmadikba a lebegő valutaárfolyamot alkalmazó országok tartoznak. A második csoport tagországai főként a balti országok, valamint Bulgária, míg a harmadik csoport a fennmaradó négy országot, Csehországot, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát tartalmazza.

A kelet-közép-európai országok ingadozó – sok esetben meglehetősen negatív – gazdasági és pénzügyi teljesítménye mögött részben a szocialista örökség továbbélését nevezi meg döntő tényezőként, részben a rendszerváltással kapcsolatos széles körű csalódást, csalódottságot. Az elemzés és az egyes országok fejlődési útjának bemutatása azonban gazdag tényanyagbázisra és mélyreható elemzésre támaszkodik. Gyórfy igen alaposan szemügyre veszi az egyes országok közötti különbségeket és a mögöttük meghúzódó okokat is. Együttal megvizsgálja, mennyire sikeresek az egyes országok az EU régebbi – elsősorban északi és nyugati – tagországhoz való felzárkózásban. A könyv 5.1. táblázata és 5.2. ábrája (113. old.) ezt mutatja be szemléletesen, az egyes kelet-közép-európai országoknak a csoport átlagához viszonyított növekedési adatai alapján. Megjegyzem, szerencsésebb és egyben

indokoltabb lett volna a kelet-közép-európai országok mutatóit az EU régebbi tagországainak átlagához, nem pedig az összes, a kelet-közép-európai országokat is magába foglaló EU-átlaghoz viszonyítani.

Az elemzésből kitűnik, hogy az állami költségvetést és az ország adósságállományát tekintve az első két országcsoport jobban teljesített – különösen a 2000-es évek eleji IT-buborék kipukkanása után

–, mint a harmadik, bár annak egyes tagjai meglehetősen eltérő teljesítményt nyújtottak e téren. A legrosszabb mutatói Magyarországnak vannak: az 1995 és 2007 közötti időszak szinte minden évében – az egyetlen kivétlen 2000. év – jelentős költségvetési hiányt és súlyos külső adósságot halmozott fel. Ezzel kapcsolatban Gyórfy fontos megállapítása: a kelet-közép-európai országok egyik lényeges jellemzősége, hogy az állami és a magánadósságok közötti helyettesítési viszony alakult ki. Egy további érdekes és fontos megállapítása:

„A leírtak azonban arra is rámutatnak, hogy az euró bevezetése kapcsán a bizalomnak is csekély magyarázóereje van. [...] Az előző fejezetben azt láthattuk, hogy az EU régi tagállamaiban a rendszerszintű bizalom jó előrejelzője a költségvetési fegyelemnek. A KKE-10 országokban

azonban a leírtak alapján ez az összefüggés jóval kevésbé egyértelmű – a régió legtöbb országában nem a költségvetési fegyelem a legfontosabb probléma. Különösen igaz ez a kemény rögzítést alkalmazó országokra, ahol alacsony bizalmi szint mellett is fennmaradt a költségvetési fegyelem.” (127. old.)

Mindezek alapján joggal merül fel a kérdés, hogy mennyire általánosan alkalmazható a szerző kiinduló hipotézise, nevezetesen, hogy a bizalom meghatározó jelentőségű egy ország gazdasági, azon belül pénzügyi teljesítményére nézve. Lehetséges, hogy csupán az általa használt adatok nem eléggé meggyőzőek ebben a tekintetben.

Gyórfy Dóra igen szemléletes megkülönböztetést tesz a magas és az alacsonyabb bizalmi szintű országok között, amikor amellet érvel, hogy a magas szintű intézményi bizalom „angyali körökké” alakítja a

pénzügyi kiigazítások, reformok ciklusait, míg ellenkező esetben „ördögi körök” alakulnak ki. Különösen jó példája Magyarország, amely a könyv második részének tárgya. Összefoglaló következtetése:

„Összességében Magyarország a 2000-es évek első évtizedében szélsőséges illusztrációját nyújtotta annak, hogyan vezet a rendszerszintű bizalmatlanság a távlatos döntések hiányához. Bár a rendszerváltás korai szakaszában a bizalmatlanságot ellensúlyozni tudta a politikai osztályon belüli konszenzus és az EU-csatlakozás jelentette külső horgony, ezeknek a tényezőknél az eltűnését követően a bizalmatlanság növekvő pénzügyi egyensúlytalanságokhoz vezetett.” (142. old.)

Az előzőek fényében különösen figyelemre méltó Szlovákia teljesítménye, amely éles ellentétben áll mindazzal, ami Magyarországról elmondható.

A könyv 6. fejezete az USA ingatlanpiaci, majd pénzügyi válságának áttekintését az Európai Unióra, az EU-n belüli pénzügyi válság lefolyását, azon belül az egyes tagországok alkalmazkodási, válságkezelési folyamatát tárgyalja. A szerző részletesen és meggyőzően mutatja be az európai pénzügyi válság folyamatát, majd – az országoként vagy országcsoportonként eltérő – kilábalási kísérleteket. Elemzése alátámasztja azt a kiinduló hipotézist, hogy a magasabb bizalmi szintű országok sikeresebbek voltak a válság leküzdésében, mint azok, ahol az intézményi bizalom szintje alacsony. Vannak ugyan ellenpéldák is, de a következtetés a legtöbb EU-tagországra vonatkozóan érvényesnek mutatkozik.

Ezt követően Gyórfy Dóra a mű talán legizgalmasabb kérdését veti fel, nevezetesen, hogy a költségvetési megszorító spirálok hogyan hatnak az egyes tagországok gazdasági növekedésére, fejlődésére. A releváns szakirodalom áttekintése után megállapítja:

„Az expanzív kiigazításokról szóló irodalom fő következtetése az, hogy a kiadások visszafogása kevésbé van káros hatással a növekedésre, mint az adók emelése, aminek elsődleges oka a jövőt érintő pozitív várakozások kialakulása és ezek hatása a beruházásokra és a munkavállalásra.

A válság előtt kevesen kérdőjelezték meg ezeket a következtetéseket. Az első komoly kritikát egy 2010-es IMF-tanulmány fogalmazta meg, ami rámutatott arra, hogy az expanzív kiigazítások esetei globális fellendülés idején következtek be, mikor az optimista várakozások hatására a kamatok csökkenni tudtak, és a valuta leértékelése hozzájárult az export növekedéséhez. Ezzel szemben, ha a kamatszint már a nullához közelít, illetve a globális kereslet alacsony, a költségvetési konszolidációk várhatóan növekedési áldozattal járnak, a multiplikátor értéke 0,5. Ez azt jelenti, hogy 1 százalékpontnyi kiigazítás várhatóan 0,5 százalékkal csökkenti a GDP-t a következő két évben.” (180. old.)

Ezt követően a szerző amellel érvel, hogy a költségvetési kiigazítások, illetve a súlyos pénzügyi bajokba keveredett országoknak nyújtott közösségi segítség az egyes országok szintjéről kollektív döntési szintre emeli a válságkezelést:

„A költségvetési kiigazítások, különösen, ha egy nemzetközi mentőcsomag feltételeként valósulnak meg, több szinten is kollektív dilemmának tekinthetőek. Ez a fogalom arra a helyzetre utal, amikor az egyénileg racionális viselkedés nem feltétlenül eredményez közösségi szinten racionális kimenetet. A problémának legismertebb illusztrációja a második fejezetben már említett fogolydilemma, amelyben az együttműködés komoly kockázatot jelent, ám az együttműködés hiánya minden szereplő számára költséges.” (181. old.)

Csak visszautalnék arra a korábbi, a görög költségvetési és általános pénzügyi válság kapcsán tett megjegyzésemre, hogy az így kialakuló helyzet az EU-tagországok – és főként az euró-övezet országai – számára nem egyszerűen „fogolydilemma” – miként azt a szerző írja –, hanem olyan probléma, amelyet a szakirodalom „a magánlegelők tragédiájaként (*the tragedy of the anticommens*) ismer.⁴ Abban viszont teljes mértékben egyetérték velem, hogy a mentőcsomagok sikeressége jelentős mértékben az érintett országban kialakult intézményi bizalmi szinttől függ.

Az irodalmi és elméleti elemzést követően az ország-esettanulmányok Görögország, Írország és Lettország, végül Magyarország elemzése – egyrészt meggyőzően támasztják alá Gyórfy azon hipotézist, hogy az intézmények iránti bizalom és általános értelemben a demokráciával való elégedettség szintje jelentős mértékben befolyásolja az egyes országok sikerességét a pénzügyi válságok leküzdésében. Egy további fontos tapasztalat, hogy a szükségessé váló költségvetési megszorítások – elsősorban a magas bizalmi szintű országokban – nem szükségképpen okozzák a kormányzatnak, illetve a gazdaságpolitikájának népszerűtlenné válását, és sok esetben növelik a jövőbe vetett bizalmat. Ezzel gyökeresen ellentétes tapasztalatot mutatott Magyarország – különösen az 1990-es évek közepén kialakult pénzügyi válság kezelésére bevezetett Bokros-csomag fogadtatásakor. Ugyancsak jelentős bizalomvesztéssel járt a Gyurcsány-kormány kiigazítási kísérlete, azt követően, hogy a költségvetés 2006-ra súlyos deficitet halmo-

4 ■ M. A. Heller: *The Tragedy of the Anticommons: Property in the Transition from Marx to Markets*. *Harvard Law Review*, 1998. 111. szám, 621–688. old.; M. A. Heller: *The Boundaries of Private Property*. *The Yale Law Journal*, 1999. 108. szám, 1163–1223- old.; J. M. Buchanan – Y. J. Yoon: *Symmetric Tragedies: Commons and Anticommons*. *The Journal of Law and Economics*, 2000. 43. szám, 1–14. old.; I. Major – R. King – C. G. Marian: *Anticommons, the Coase Theorem, and the Problem of Bundling Inefficiency*. *International Journal of the Commons*, 10 (2016) 1. szám, 244–264. old.

zott fel, és az ország adósságállománya újabb rekordokat döntött. A 2008-ban bekövetkezett európai pénzügyi válság nyomán, 2012 első hónapjaitól azonban a bizalom szintje Magyarországon (is) emelkedni kezdett, ami azt jelzi, hogy a Bajnai-kormány sikeres válságkezelésének gyümölcseit a 2012-ben hatalomra jutott Orbán-kormány szüretelte le. Az Orbán-kormány időszakában viszont a magyar gazdaság versenyképességének és intézményrendszerének mutatói jelentősen romlottak, miként azt a könyv 7.2. táblázata is érzékelteti:

A magyar versenyképesség tényezőinek alakulása 2006/2007 és 2015/2016 között

	2006–7	2010–11	2015–16
Helyezés	41	52	63
Intézményi pillér	46	79	97
• Tulajdonjogok	32	66	120
• Bírói függetlenség	48	59	79
• Közpénzek elterelése	43	100	119
Makrogazdasági stabilitás	98	69	52
• Államháztartás egyenlege	123	68	61
• Államadósság	71	123	116
• Infláció	54	88	78
• Innovációs tényezők	39	51	69

Forrás: *World Economic Forum Global Competitiveness Report, 2006/2007, 2010/2011, 2015/2016*

A szerző által közölt táblázat adataiból kitűnik, hogy a legtöbb mutatót tekintve Magyarország visszacsúszása az Orbán-kormány időszakában következett be. Miként a szerző is megállapítja: „Magyarország kétségtelenül elkerülte a göröghöz hasonló gazdasági összeomlást, ám a növekedési teljesítmény egészen 2013-ig összességében csalódást keltő. A teljesítmény 2014-ben jelentősen javult, ám ebben megkerülhetetlen szerepe van a GDP 5-6 százalékát kitevő EU transzfereknek.” (212. old.)

A könyv záró fejezetében Györfly Dóra összefoglalja elemzésének legfontosabb eredményeit. Több ország – közöttük elsősorban Magyarország – tapasztalatai is alátámasztják: „Az állam képviselőinek szabályszerű és korrump viselkedése mintát jelent a társadalom számára, követése pedig aláássa az általános bizalmat.” (216. old.) A magas intézményi bizalommal jellemezhető országokban a pénzügyi – elsősorban költségvetési – nehézségek, adott esetben a válságok leküzdéséhez a kormányzatok inkább a kiadási oldalon hajtottak végre csökkentéseket, az alacsony bizalmi szintű országokban viszont inkább az adóemelés,

tehát a bevételnövelés eszközeit használták. Mindez úgy – mint Portugália példája is mutatja –, hogy közben a befolyásos, rendszerint magasabb jövedelmű érdekcsoportokat a legkevesebb hátrány érje. Hozzáteszem, különösen kirívó eset ebben a tekintetben is Magyarország, ahol nem egyszerűen a befolyásos érdekcsoportok, hanem a kormányzat, illetve a mögötte álló politikai pártok vezető tagjaihoz kötődő személyek és érdekcsoportok részesültek-részesülnek ma is a legkedvezőbb bánásmódban.

Györfly meggyőzően – adatokkal is alátámasztottan – érvel amellett, hogy a bizalom szintje és a gazdasági fejlettség szintje között szoros, statisztikailag szignifikáns kapcsolat mutatható ki az EU-tagországokban. Nyitott fontos kérdés, amely további kutatásokat indokol, hogy a két tényező közül melyik a függő és melyik a magyarázó változó. Azaz a magas bizalmi szintű országok képesek-e ütemesebb, kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődést produkálni, vagy pedig a gazdasági jólét emelkedésével jár együtt az intézményi bizalom egyre magasabb szintje. A szerző öt további tényezőt is megnevez, amelyek módosíthatják a bizalom és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatot: „alacsony fejlettségi szint, nemzetközi tőkepiaci kényszerek, túlzott optimizmus, divatáramlatok a közgazdaság-tudományi gondolkodásban, illetve a vezetők személye.” (224. old.) Míg az első módosító tényező nem érvényesül az átmeneten túljutott országokban, az utolsó – a vezetők személye – leginkább a kelet-közép-európai országokban játszott meghatározó szerepet. Ugyancsak érdekes – további elemzéseket igénylő – megállapítása a szerzőnek, hogy adott esetben a túlzott bizalom is káros következményekkel járhat az ország fejlődésére. A bizalom középpontba állításával Györfly Dóra nemcsak a viselkedési közgazdaságtan eszköztárát alkalmazta, de – akarva akaratlan – óvatos interdiszciplináris elemzésre vállalkozott. További kutatásaiban bátrabban követhetné ezt az irányt: a kulturális és történelmi fejlemények, folyamatok hatásainak bemutatása tovább növelné az elemzés meggyőző erejét.

Zárásképpen Györfly Dóra az EU – azon belül az euró-övezet – lehetséges jövőjét elemzi. A jövőkép egyelőre nem igazán letisztult, de a szerző határozottan kiáll amellett, hogy a közösségszintű, egységesebb és határozottabb pénzügyi szabályozás, a szupranacionális intézmények megerősítése minden bizonnyal hatékonyabb és kedvezőbb megoldásokhoz vezetne, mint ha ezek a kérdések az országok szuverén döntései maradnának.

Utolsó megjegyzésem: bár több ponton vitatkoztam a szerzővel, vagy az elemzés kiegészítését javasoltam, összességében a szélesebb olvasóközönség számára is ajánlom a mű elolvasását. Igen izgalmas kérdéseket vet fel és elemez magas színvonalon, amelyek mindannyiunkat elgondolkodtatnak. □

AZ IGAZSÁG ÁRA

BERNÁTH LÁSZLÓ

Kocsis László:

Az igazságalkotás metafizikája

TIT Kossuth Klub Egyesület – L'Harmattan

Kiadó, Bp., 2016.

149 oldal, 2290 Ft

Mi az igazság? – hagyományosan ezzel a kérdéssel szokás azonosítani az igazság filozófiai problémáját. Ahogy azonban Kocsis Lászlónak, a Pécsi Tudományegyetem Filozófia Tanszéke adjunktusának könyve megmutatja, létezik egy ettől különböző, de legalább ennyire fontos filozófiai probléma az igazsággal kapcsolatban. Nevezetesen, hogy az igaz kijelentéseket miféle létezők teszik igazzá és hogyan – bármit jelentsen is közelebből az, hogy valami igaz. Az analitikus filozófiában ez utóbbi problémát az igazságalkotás (*truthmaking*) problémájának hívják.

Talán meglepő, hogy Kocsis (és számos analitikus filozófus) anélkül tárgyalja az igazságalkotók problémáját, hogy előbb tisztázza az igazság mibenlétét. De világosan elmagyarázza, miért nem jár rossz úton, aki a két problémát egymástól viszonylag függetlenül vizsgálja:

[...] az igazságelmélet(ek)ben és az igazságalkotóelmélet(ek)ben más kérdésekre keressük a válaszokat. Egy igazságelmélet, amely a minden egyes igazságot jellemző közös sajátosság nyomába ered, elsődleges célja az, hogy választ adjon a „Mi az igazság?” kérdésre, vagyis amikor egy igazságelméletet dolgozunk ki, akkor alapvetően annak a tulajdonságnak a tisztázására vállalkozunk (lehetőleg egy explicit definíció segítségével), amelylyel minden egyes igaz mondat rendelkezik. Egy igazságalkotó-elméletben viszont sokkal inkább a „Miféle entitások az igazságalkotók?” kérdésre igat minket, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy minek köszönhetően rendelkezik egy igaz mondat az igazság tulajdonságával. (11–12. old.)

Am még ha a két kérdés különbözik is, miért ne lehetne rájuk végső soron ugyanaz a válasz? Miért ne lehetne éppen az az igazság lényege, hogy az igaz kijelentések azok, amelyeknek van igazságalkotójuk? Az igazságot semmiképpen sem lehet szabatosan definiálni az igazságalkotók fogalmával, hiszen az igaz-

ságalkotó szabatos definíciójában már használnunk kell az „igaz” kifejezést. Ugyanakkor már csak azért sem keresztülvihető, hogy az igazságot teljességgel az igazságalkotás fogalmán keresztül értsük meg, mert Kocsis szerint nem minden igazságnak van igazságalkotója. Könyvének az egyik fontos konklúziója éppen az, hogy fel kell adni az ún. igazságalkotó maximalizmust, amely szerint minden egyes igaz kijelentés esetében megtalálhatjuk azokat az entitásokat (vagy entitást), amelyek igazzá teszik.

Kocsis már-már kifogástalan munkát végez könyve első három fejezetében, amikor tisztázza az igazságalkotás fogalmát és elméleteinek főbb eredményeit és gyengeségeit. Számos alkalommal meglepően egyszerűen, mégis pontosan vázol olyan rejtett összefüggéseket az egyes elméleti megfontolások között, amelyek nehezen fedezhetők fel még azoknak is, akik valamelyest jártasak a téma szakirodalmában. Az eligazodást segíti a könyv remek felépítése mellett a név- és tárgymutató is, amiért különösen hálás lehet, akit közelebből csak egy-egy téma érdekel. Ugyanakkor a szerző nem mindig világítja meg kellőképpen, mikor miért épp az egyik vagy másik elméletet tartja a legvonzóbbnak. Ráadásul – és ez a legfőbb kifogásom a könyvvel szemben – mintha lebecsülné azt az árat, melyet az igazságalkotó maximalizmus feladásáért meg kell fizetnünk.

1.

Kocsis először egy rövid bevezetőben tisztázza az igazságalkotás alapvető vonásait és e metafizikai reláció feltételezésének fő indokait. Az igazságalkotás (*truth-making*) egy igazsághordozó (*truth-bearer*) és egy igazságalkotó (*truth-maker*) között fennálló viszony. Az igazságalkotó teszi igazzá az igaz propozicionális tartalmú reprezentációt (meggyőződést, vélekedést, ítéletet, kijelentést vagy propozíciót, azaz bármit, ami állítást fejez ki). Miért is érdemes feltételezni, hogy van ilyen, másra nem visszavezethető metafizikai viszony egyes reprezentációk és létezők között?

Az első és legfontosabb indok, hogy valahogy számot kell adnunk arról, mitől igazak az igaz állítások. Vegyük Kocsis egyik példáját, „a hó fehér” kijelentést.

1 ■ Ted Sider: *Four-Dimensionalism: An Ontology of Persistence and Time*. Clarendon Press, Oxford, 2001.; Trenton Merricks: *Truth and Ontology*. Clarendon Press, Oxford, 2007.

Miért igaz ez a kijelentés? Alighanem azt mondanánk: „a hó fehér” kijelentés azért igaz, mert *a hó fehér*. Ezzel azonban nem sokat mondtunk. A „mert” szócska után következő tagmondattal mintha magyarázni akartuk volna, miért igaz „a hó fehér” kijelentés, de kérdéses, hogy sikerült-e bármiféle szubsztantív magyarázatot adnunk. Annyit persze sikerült jelezni, hogy a kijelentés igazsága függ attól, hogy milyen a valóság. Am magyarázatunk formailag túlságosan hasonlít arra, mintha valaki azt mondta volna, hogy a „négyzet azért négyszögletes, mert négyzet”.

Am a filozófiai elemzés tartalommal töltheti meg a fenti magyarázatot (vagy inkább: felfedezheti a tartalmát). Ennek egyik módja az, hogy elfogadja az igazságalkotás elméletét. Eszerint „a hó fehér” kijelentés azért igaz, mert létezik az a valami, amit hónak nevezünk, ez a valami fehér, és a hónak ez a fehérsége *szükségszerűen* maga után vonja „a hó fehér” kijelentés igazságát. Hiszen ha a hó tényleg fehér, akkor „a hó fehér” állítás elkerülhetetlenül igaz. Am még így is sok a kérdőjel. A reláció minden egyes tagjával kapcsolatban felmerülnek alapvető, csöppet sem egyszerű kérdések: Milyen entitások az igazsághordozók, és miféle metafizikai viszony az igazságalkotás? Miféle entitások lehetnek igazságalkotók? S végül: „Vajon az összes igazságról számot tudunk-e adni az igazságalkotás metafizikai elméletével?”.

De miért érdemes az igazságalkotás metafizikai elméletével foglalkozni, túl azon, hogy ez az elmélet csakis kidolgozott formájában nyújthat magyarázatot valamely kijelentés igazságára? Kocsis megnevez három további indokot.

Az első: csak az képviselhet hitelesen egy elméletet vagy kijelentést, aki tisztázza, melyek annak metafizikai következményei. Ha nem tudom elmondani, hogy milyen metafizikai következményekkel jár, ha „a hó fehér” állítás igaz, akkor azt sem tudom megmondani, hogy ez a mondat mely létezők és jellemzők megléte esetén igaz. Ha ezt nem tudom megmondani, akkor azt sem tudom, milyen alapon tartom igaznak „a hó fehér” állítást. Összefoglalva: nincs hiteles indoklás a metafizikai alapok tisztázása nélkül.

A második: az igazságalkotás elmélete kulcsot ad annak megállapításához, hogy egy-egy elmélet elfogadása miféle ontológiai elköteleződésekkel jár együtt. Ezzel Kocsis vonzó alternatíváját nyújtja az ontológiai elköteleződés Quine által kifejtett elméletének. Könyvének egyik legjobb része, ahol elmagyarázza a különbséget Quine elmélete és az igazságalkotókon alapuló megközelítés között, s bemutatja, miért lehet vonzóbb az utóbbi.

A lényeg az, hogy az igazságalkotó-elméletet alapul véve bármelyik állításunkat a szó szoros értelmében igaznak tarthatjuk, amennyiben megtaláltuk igazságalkotóit, akkor is, ha legjobb tudományos elméleteink formalizált változatai még implicit formában sem tartalmazhatják az adott kijelentést. Ekkor ugyanis ontológiai elköteleződésünket igaznak tartott kijelentéseink mellett az igazságalkotók metafizikai elmélete határozza meg, nem pedig (akár a legjobb) természettudományos elméletek.

A harmadik motívum: az igazságalkotás kidolgozott elméletei lehetővé teszik, hogy leleplezzük az „ontológiai csalókat”.¹ Számos ontológiai elmélet nem tud számot adni egyes igaznak tartott mondatok igazságáról. Kocsis példái a behaviorizmus, a fenomenalizmus és a prezentizmus, közülük itt csak

a prezentizmussal foglalkozom, amely szerint a múlt és a jövő nem létezik. Ha viszont a múlt és a jövő nem létezik, kérdéses, mi teszi igazgá a múltra és a jövőre vonatkozó igaz mondatokat. A prezentista e kérdésre megválaszolásakor gyakorta nem tesz mást, mint hogy elkezd hamisítani az igazságalkotókat, azaz *ad hoc* feltételezésekkel igyekszik pótolni az elvesztett igazságalkotókat. Például azt állítja: az teszi igazgá azt a kijelentést, hogy „Napóleon császár volt”, hogy a világ *a jelen pillanatban* is rendelkezik egy olyan tulajdonsággal, hogy benne Napóleon császár volt. Am egy kidolgozott igazságalkotó-elmélettel a hátunk mögött rámutathatunk, hogy ezzel a magyarázattal ugyanúgy semmit nem lehet kezdeni, mint azzal, hogy „a hó fehér” kijelentés azért igaz, mert a hó fehér.

Ha Kocsis helyesen látja az igazságalkotó-elmélet kidolgozásának motivációját, akkor az nem pusztán a sok filozófiai téma egyike. Akkor legalábbis a metafizi-

zikát az igazságalkotó-elmélet kidolgozásával kellene kezdenünk. Hiszen ez explicálja, hogy az egyes metafizikai elméletek milyen elköteleződéssel járnak, ami a zsinórmértéke annak, milyen egy hiteles (metafizikai) elmélet.

Kocsis szerint néhány ponton tudjuk, hogyan nézzen ki egy alaposan kidolgozott igazságalkotó-elmélet. Először is: nem a mondatok, vélekedések, ítéletek, fizikai vagy mentális entitások az elsődleges igazsághordozók – amelyek csak azért igazak, mert reprezentacionális tartalmuk igaz. Hiszen „a hó fehér” és a „Der Schnee ist weiß” olyan kimondott vagy gondolatban létező mondatok, amelyek mindig ugyanakkor igazak – éppen azért, mert ugyanaz a jelentésük, ugyanazt a propozíciót fejezik ki: azt, hogy „a hó fehér”.

Az igazságalkotó-elméletnek számolnia kell azzal is, hogy az igazságalkotás irreflexív és aszimmetrikus viszony. Az igazságalkotó alapozza meg a kérdéses propozíció igazságát, nem pedig fordítva, és egyetlen propozíció sem alapozza meg saját igazságát. Mivel az igazságalkotó gyakran nem propozíció, hanem például egy fizikai létező (mint „a hó fehér” esetében), e relációnak kategóriákon kell átívelnie. És ami a legfontosabb: az igazságalkotás egy szükségszerű kapcsolat kimondó reláció. Ha a kérdéses igazságalkotó jelen van, akkor szükségképp maga után vonja az igazsághordozó propozíció igazságát. A kijelentés és a hozzá tartozó igazságalkotó közötti szükségszerű kapcsolat tételét nevezi Kocsis az igazságalkotó-elmélet első alaptézisének. Ám az a megállapítás, hogy az igazságalkotás szükségszerűen vonja maga után a szóban forgó kijelentés igazságát, még nem kielégítő elemzése az igazságalkotásnak. Hiszen számos más viszony is létezik, ami szükségszerű kapcsolatot fejez ki, mégsem azonos az igazságalkotás viszonyával. Kocsis a második fejezetben vizsgálja meg, hogyan kellene elemeznünk az igazságalkotás viszonyát. Szerinte kizárható, hogy az igazságalkotás logikai vagy oksági jellegű szükségszerű kapcsolat volna, egyebek mellett azért, mert e viszonyok ugyanolyan kategóriába eső entitásokat kötnek össze (előbbi propozíciókat, utóbbi eseményeket). Viszont az igazságalkotás relációja kategóriákon átívelő szükségszerű kapcsolat.

Kocsis meggyőzően érvel amellett, hogy az igazságalkotás nem merülhet ki abban sem, hogy a propozíciók igazsága szupervenial a létezésen² (azaz nem merülhet ki abban, hogy csak akkor változhat meg, mely propozíciók igazak, ha valami megváltozik a létezés egészében). A szupervenienencia ténye önmagában nem biztosítja azt, hogy a valóság állapota *miatt* igazak az igaz propozíciók. Ráadásul a szupervenienens viszonyok olykor szimmetrikusak – márpedig az igazságalkotás viszonya mindig aszimmetrikus. Az igazságalkotás nem csupán szupervenienencia, és nem is jellemzhető kimerítően azzal, hogy szükségszerű kapcsolat: hanem valamiféle ontológiai függés.

Kocsis szerint két elmélet maradt csupán talpon, és ezek közül kell választani. Az egyik szerint az igazság-

alkotás esszenciális függés. A lényeg arisztotelészi és locke-iánus meghatározása szerint egy dolog lényegi tulajdonságai azok, amelyek azzá teszik az adott dolgot, ami. Egy kutyanak például lényegi tulajdonsága, hogy kutya (de az például már nem, hogy van-e szőrre vagy nincs). Ehhez hasonlóan, az elmélet azt tartja, hogy az egyes propozícióknak lényegi tulajdonsága, hogy milyen entitások tehetik igazgá őket. Eszerint, ha p lényegét tekintve olyan, hogy igaz, amennyiben e létezik, akkor e entitás p propozíció igazságalkotója.³ Ez az elmélet biztosítja mind az aszimmetriát, mind a szükségszerű kapcsolatot: hiszen ebből a kondicionálisból nem következik, hogy e esszenciálisan függne p propozíciótól, mégis fennáll, hogy ha e létezik, akkor p igaz.

Kocsis szerint a legnagyobb probléma ezzel az elmélettel az, amire egyik képviselője, E. J. Lowe is felhívta a figyelmet: jelenlegi formájában nem képes definiálni sem az igazságalkotást, sem az igazságalkotó mivoltot.⁴ Ha ugyanis úgy definiáljuk az igazságalkotást, hogy az nem egyéb, mint p esszenciális függése e igazságalkotótól, akkor – habár intuitíve úgy tűnik p propozíció (pl. „a hó fehér”) akkor is létezhetne, ha az igazságalkotója nem létezne (ha a hó fehérsége nem lenne jelen) – azt kapnánk eredményül, hogy p nem létezhet e igazságalkotója nélkül.

Kocsis úgy véli, hogy a definíciós kísérletek eddigi kudarca vonzóvá tehet egy másik megközelítést, amely tagadja bármilyen elmélet szükségességét. Eszerint az igazságalkotási relációt tekinthetjük olyan primitív fogalomnak, amely nem szorul definícióra, mert anélkül is tökéletesen érthető. Elég annyit megállapítanunk, hogy az igazságalkotás egy speciális, irreflexív, aszimmetrikus és kategóriákon átívelő ontológiai függés, amely nem definiálható más, alapvetőbb fogalmakkal, mert maga is az egyik, magyarázatra nem szoruló, alapvető fogalom.

Kocsis mintha nem különösebben aggódna amiatt, hogy kiderülhet: az igazságalkotás egy tovább analizálhatatlan fogalom. Am számomra nem világos, hogy ez miért nem olyan nagy gond. Gonzalo Rodriguez-Pereyra szerint mindegyik definiálási kísérlet homályos fogalmakat használ fel, még a leg-

2 ■ Kocsis itt elsősorban David Lewis és John Bigelow ellen érvel. John Bigelow: *The reality of numbers: a physicalist's philosophy of mathematics*. Oxford University Press, Oxford, 1988.; David Lewis: *Truth-Making and Difference-Making*. In: Lowe, E. J. – Adolf Rami (eds.): *Truth and Truth-Making*. McGill–Queen's University Press, Montreal–Kingston, 2009.

3 ■ A ritka hibák egyike Kocsis könyvében éppen ehhez a tézishhez kapcsolódik. Miután Kocsis leírja az igazságalkotás esszenciális függésére vonatkozó elméletének téziséét, a következőt mondja: „Eszertint egy propozíció esszenciálisan függ az őt igazgá tevő entitástól, vagyis egy propozíció nem lenne ugyanaz a propozíció (az esszenciális tulajdonságnak köszönhető, hogy valami az a dolog, ami), ha az igazságalkotója nem létezne.” (78. old.) Néhány sorral alább viszont azt fejtegeti, hogy a fenti téziséből nem következik, hogy a propozíció ne létezhessen az igazságalkotója nélkül (éppen ez az az eset, amikor a propozíció hamis). Véleményem szerint Kocsis ezt akarta írni (és ezzel szinkronban van minden további, amit mond): egy propozíció esszenciálisan függ attól, ami igazgá teszi, vagy-

jobbak is homályban hagyják, pontosan mit is értenek azon, hogy egy propozíció valaminek az *alapján* igaz).⁵ Ezért végső soron egyik definiálási kísérlet sem jobb, mint az, ha primitívnek tekintenénk az igazságalkotás fogalmát (idézve 82–83. old.).

Igaz ugyan, hogy az egyes igazságalkotó-elméletek közti összevetésben a primitívizmus nem rossz választás, amíg nem találunk olyan definíciót, amely sem nem homályos, sem nem körbenforgó. Am a primitívizmus álláspontjából nem látni, nyertünk-e bármit az igazságalkotás fogalmának bevezetésével. Hiszen az igazságalkotás filozófiai elmélete arra volt hivatott, hogy mélyebb magyarázatot adjon annál, hogy például „a hó fehér” mondat azért igaz, mert a hó fehér. Ha azonban az igazságalkotás fogalma primitív, kérdéses, mennyiben léptünk túl ezen a válaszon. A primitívizmus szerint most annyit tudunk, hogy a hó fehérsége ontológiailag alapozza meg „a hó fehér” kijelentés igazságát. Ez nem tűnik túl soknak. Ennek fényében a primitívizmust tényleg csak akkor kellene elfogadnunk, ha nagyon muszáj. Ezért meglepő számomra, hogy Kocsis nem vizsgálja tovább, hogyan lehetne az esszenciális függés koncepcióját úgy kidolgozni, hogy megválaszolja ezt a problémát.

Erre az aggályra talán lehetne azt válaszolni, hogy bár az igazságalkotás tovább nem analízálható fogalom, segítségével számos tartalmas belátásra tehetünk szert még azon túl, hogy a propozíciók igazságát a valóság ontológiailag alapozza meg. Például az igazságalkotás fogalmán keresztül világossá válhat, *pontosan* milyen típusú létezők teszik igazzá a mondatainkat. Következésképpen mégiscsak nagyon értékes metafizikai tudásra tehetünk szert az igazságalkotó-elméletnek köszönhetően.

Csak hogy a harmadik fejezetet olvasva ezen a ponton tűnt a legkilátástalanabbnak a helyzet. Míg a második fejezet végkicsengése az volt, hogy érdemes próbálkozni az esszenciális függés elméletével, hogy talán nagyobb áldozatok nélkül számot adhassunk az igazságalkotás fogalmáról, addig a harmadik fejezet alapján úgy látszik, bármit mondjunk is arról, mi teszi igazzá az egyes propozíciókat, végül el kell fogadnunk valamilyen konstraintív állítást.

is egy propozíció nem lenne ugyanaz a propozíció, ha valami más tenné vagy tehetné igazzá.

4 ■ Jonathan Lowe: *The Four-Category Ontology: A Metaphysical Foundation for Natural Science*. Oxford University Press, Oxford, 2006. 210. old.

5 ■ Gonzalo Rodriguez-Pereyra: *Resemblance Nominalism*. Oxford University Press, Oxford, 2002. 35. old.

6 ■ David M. Armstrong: *Truth and Truthmakers*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.; uő: How Do Particulars Stand to Universals? In: Dean W. Zimmerman (ed.): *Oxford Studies in Metaphysics*. Vol. I. Clarendon Press, Oxford, 2004. 139–154. old.

7 ■ David Lewis: Things qua Truthmakers. In: Hallvard Lillehammer–Gonzalo Rodriguez-Pereyra (eds.): *Real Metaphysics – Essays in honour of D.H. Mellor*. Routledge Studies in Twentieth-century Philosophy. Routledge, London – New York, 2003. 25–38. old.; John Parsons: There is no ‘Truthmaker’ Argument against Nominalism. *Australasian Journal of Philosophy*, 77 (1999), 325–334. old.

A kiinduló kérdés itt az, hogy miféle létezők lehetnek az olyan esetleges állítások igazságalkotói, mint „a hó fehér” vagy „az alma piros”. Kocsis három lehetséges jelöltet vizsgál meg: a tényeket, a dolgokat és az ún. trópusokat. A tények partikulárékból (egyedi dolgokból) és a partikulárek által példázott univerzálékból állnak. Az univerzálék olyan entitások, amelyekkel egy és ugyanazon időpontban a szó szoros értelmében egyszerre több különböző dolog is rendelkezhet. Ha például két alma ugyanolyan piros, akkor mindkét dolog ugyanazzal a valamivel rendelkezik: a pirosság univerzáléjával. Az, hogy az egyedi dolog példázza az univerzálét, biztosítja, hogy az adott dolog rendelkezzen a szóban forgó partikuláréval (ha csak úgy mond egymás mellett lenne az alma és a pirosság, az még nem jelentené, hogy az alma piros). Ennek megfelelően „az alma piros” kijelentést az a tény teszi igazzá, hogy az alma piros, azaz az alma példázza a pirosságot.

E megközelítés előnye, hogy jól magyarázza, hogyan lehetnek olyan kontingens állítások igazak, mint „az alma piros”. Az alma létezhetne akkor is, ha történetesen nem volna piros. Mégis, mivel az alma éppen most a pirosságot példázza, ez a tény szükségszerűen maga után vonja „az alma piros” igazságát. Am ezzel az elgondolással van legalább egy nagyon súlyos probléma, mégpedig a Bradley-regresszus problémája. A példázás viszonya első ránézésre univerzálénak tűnik, hiszen egyazon időpontban több különböző létező képes ugyanabban az értelemben példázni valamilyen tulajdonságot. Am ha a „példázás” maga is univerzálé, akkor őt magát is példázni kell ahhoz, hogy az adott dolog valóban példázzon valamilyen tulajdonságot. És így tovább a végtelenségig.

Kocsis viszonylag hosszan tárgyalja David M. Armstrong⁶ megoldási kísérletét, melyet végül nem tart sikeresnek. Armstrong a megoldás érdekében azzal állt elő, hogy a példázás egyfajta részleges azonosság, és így szükségszerű viszony. Am ekkor megszűnik a tények kontingenciája: hiszen ebben az esetben a dolgok minden tulajdonságot szükségszerűen példáznak (lévén az azonosság nem kontingens, hanem szükségszerűen fennálló viszony). Ezzel pedig az az elmélet, amely szerint a tények volnának az elsődleges igazságalkotók, elveszti legfőbb indítékát és előnyét.

Azok sincsenek sokkal jobb helyzetben, akik szerint nem tények, hanem egyedi dolgok teszik igazzá a mondatainkat.⁷ Az alapvető nehézség a következő: az egyedi dolgok sokszor megváltoznak, vagy legalábbis változhatnak. Az előttem lévő alma piros, de lehetne sárga is. Az alma önmagában csak akkor teszi igazzá, hogy „az alma piros”, ha éppen piros. Tehát az alma önmagában nem vonja szükségszerűen maga után annak igazságát, hogy „az alma piros”. Kocsis meggyőzően mutatja be, hogy e problémát csak úgy lehetne leküzdeni, hogy vagy elvetjük ezt a követelményt, vagy olyan elméleteket veszünk igénybe, amelyek számos megkérdőjelezhető metafizikai feltevással

élnék (mint például David Lewis, akinek elméletében a lehetőségek nem mások, mint a mienktől különböző, de fizikailag éppen úgy létező alternatív világok).⁸ Ráadásul a siker még az ilyen különös metafizikák elfogadása mellett is nagyon kétséges.

Az utolsó jelölt a kontingensen igaz állítások igazságalkotóinak szerepére a trópusok (vagy más néven: móduszok). A trópuselmélet szerint a dolgok tulajdonságai nem univerzálék: minden tulajdonsággal csupán egyetlen dolog rendelkezik.⁹ Két alma pirossága két különböző pirosság, még akkor is, ha történetesen ugyanolyan pirosak. Két tulajdonság lehet ugyanolyan, de nem lehet ugyanaz. A piros fogalmunk csupán olyan halmaz, amely egyetlen fogalom alá gyűjti az összes egyedi pirosságot. A valóság fundamentális szintjén nincs olyan, hogy a piros általában, csak ennek az almának vagy annak a málnának a pirossága létezik – és így tovább. Ha a trópusok az igazságalkotók, akkor az azt jelenti, hogy „az alma piros” kijelentést a szóban forgó almának a pirossága teszi igazzá. Úgy látszik, ez az elmélet úgy kerül meg a példázással kapcsolatos nehézségeket, hogy az továbbra is kontingens marad, rendelkezik-e az alma a pirosság tulajdonságával vagy sem. Mert az igaz, hogy csak ez az alma rendelkezhet *ezzel* a bizonyos pirossággal, de az már nem igaz, hogy ennek az almának pirosnak kell lennie.

Míg a többi helyen világos volt, mi Kocsis fő problémája az egyes elméletekkel, addig itt – meglepő módon – az olvasó nincsen könnyű helyzetben. A trópusok tárgyalásának végén úgy tűnik, a fő gond az, hogy a trópuselmélet megköveteli, hogy szükségszerű viszony álljon fenn két kontingens létező – az egyedi dolog és az egyedi dolog egyedi tulajdonsága – között. Kocsis itt még így magyarázza: mivel a trópus csakis egy dolog tulajdonsága lehet, ezért a trópusnak szükségszerű vonása, hogy annak a dolognak a tulajdonsága, amié.

Később viszont azt az aggodalmát fejezi ki, hogy – szemben a tényelmélettel – a trópuselmélet nem őrzi meg a „dolgok intrinzikus tulajdonságokkal való rendelkezésének kontingenciájával kapcsolatos intuíciót” (119. old.). Kocsis majdnem minden mondata jól olvasható, de ez mintha dőcögne. Ráadásul nekem úgy tűnik, azt állítja, hogy a trópuselmélet szerint az egyedi dolgok a tulajdonságaikkal szükségszerűen rendelkeznek – ám korábban ő maga világított rá arra, hogy ez nem igaz.

Am a magam részéről azt gondolom, hogy még csak nem is a kontingens létezők közötti szükségszerűségi viszony az igazán problematikus. Hiszen például az elmefilozófusok között az az ortodox nézet, hogy az *én fájdalommal* csakis *én* rendelkezhetem, senki más.¹⁰ Habár nyilvánvalóan kontingens létező mind az én fájdalom, mind én magam, mégsem tűnik abszurdnak, hogy *ezzel* a fájdalommal szükségszerűen én rendelkezem – már ha rendelkezem vele –, más pedig nem. A trópuselmélet csupán ezt a fajta privát-ságot terjeszti ki mindegyik tulajdonságra.

De éppen ez a kiterjesztés roppant implauzibilis. Kocsis is említi ezt a problémát, de valamiért nem exponálja kellőképpen. Tegyük fel, rendelkezem azzal a tulajdonsággal, hogy egy kék póló van rajtam. Bizonyos értelemben most rendelkezem azzal a tulajdonsággal, hogy „ezt a bizonyos kék színű pólót viselem”. Majd ezt a pólót odaadom valakinek, aki fel is veszi. Érdekes módon ezzel nem adtam át e bizonyos kék póló viselésének tulajdonságát, hanem csak elveszítettem egy tulajdonságot, míg egy másik ember szert tett egy másik (majdnem az azonosságig hasonló) tulajdonságra. Pedig ugyanazt a pólót viseltük! Ha valami, akkor ez eléggé kontrainuitív.

A trópuselmélet és a dolgokra alapozott igazságalkotó-elméletek problémáit látva Kocsis amellet teszi le a voksot, hogy alighanem a tények kontingens kijelentéseink valódi igazságalkotói (119. old.). Nem világos, hogy ezt végső soron miért teszi, hiszen nemcsak a tényekre, de a trópusokra alapozott igazságelmélet is megőrizheti azt az intuíciót, hogy az egyes individuumok számos tulajdonsággal kontingensen rendelkeznek. Noha mind a tényelméletnek, mind a trópuselméletnek megvannak a maga súlyos problémái, Kocsis egyik esetében sem körvonalaz megnyugtató megoldást.

Ennek ellenére azt kell mondanom, az első három fejezet elsőrangú bevezetést nyújt az igazságelméletek alapproblémáiba. A problémákat, az érveket, valamint az elméletek előnyeit és hátrányait érthetően mutatja be, jó érzékkel súlyozza őket, és néha egészen ragyogóan mutat rá az igazságalkotó-elmélet tágabb összefüggéseire.

Ugyanakkor meg kell jegyezni: sem a bevezető rész, sem az első három fejezet nem tankönyvi jellegű bevezetés. Kocsis sok állításának teljes horderejét csak az mérheti fel, akinek vannak előzetes ismeretei az analitikus metafizikáról. Ezt Kocsis is jelzi előszavában, ahol mindjárt két tankönyvet is ajánl azok-

8 ■ Kocsis másutt összefoglalja az említett metafizikai elmélet alapvonásait, lásd Kocsis László–Bács Gábor: Lewis a világok sokaságáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55 (2011), 153–177. old. Lewis elméletének legrészletesebb kifejtése: David Lewis: *On the Plurality of Worlds*. Blackwell, Oxford, 1986.

9 ■ Lásd például: John Heil: *From an Ontological Point of View*. Oxford University Press, Oxford, 2003.; Jonathan Lowe: *The Four-Category Ontology: A Metaphysical Foundation for Natural Science*. Oxford University Press, Oxford, 2006.

10 ■ Ezzel az ortodox nézettel ellentétben Márton Miklós és Tózsér János azt állítja, a fizikalistáknak el kellene fogadniuk, hogy a fenomenális minőséggel rendelkező mentális állapotok sem privátak. Lásd Márton Miklós – Tózsér János: Physicalism and the Privacy of Conscious Experience. *Journal of Cognition and Neuroethics*, 4 (2016), 73–88. old.

11 ■ Tózsér János: *Metafizika*. Akadémiai, Bp. 2009.; Huoranszki Ferenc: *Modern metafizika*. Osiris, Bp., 2001.

12 ■ Bertrand Russell: The Philosophy of Logical Atomism. In: R. C. Marsh (ed.): *Logic and Knowledge*. Allen & Unwin, London, 1956.

13 ■ Ez – többek között – Armstrong megoldása a problémára, vö. David. M. Armstrong: *Truth and Truthmakers*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

14 ■ David Lewis: Things qua Truthmakers. In: Lillehammer – Rodriguez-Pereyra (eds.): *Real Metaphysics*, 25–38. old.

nak, akik ilyen bevezetést igényelnek az analitikus metafizikába: Tózsér János *Metafizika* és Huoranszki Ferenc *Modern metafizika* című művét.¹¹ Kocsis könyvét azonban haszonnal forgathatja az is, akinek nincsenek ilyen előzetes ismeretei, mivel majd minden szakkifejezést rövid magyarázattal vezet be. Az utolsó, negyedik fejezet az igazságalkotás metafizikájának egyik legismertebb problémáját mutatja be. A kérdés az, hogy mik az ún. negatív egzisztenciálisok igazságalkotói. Az előzőektől eltérően Kocsis ebben *határozottan* állást foglal egy nagy horderejű, de nagyon is vitatható tézis mellett, nevezetesen, hogy nem minden nem triviálisan igaz mondat rendelkezik igazságalkotóval. Az alábbiakban azt mutatom meg, hogy ennek az állításnak nagyobb az ára, mint azt Kocsis sugallja.

2.

Kocsis szerint az igazságalkotás hagyományos metafizikai elméleteinek két alaptézise van. Az első kimondja, hogy amennyiben e entitás igazzá teszi p propozíciót, akkor lehetetlen, hogy p hamis legyen, miközben e létezik. Kocsis szerint ezt a tézist nem szabad megsértenünk az igazságalkotás metafizikájának kidolgozásakor. A másik alaptételt viszont, bármennyire népszerű is az igazságalkotó-elméletek képviselői körében, el kell vetnünk. A maximalisták szerint minden nem-triviális igazságnak van igazságalkotója. Kocsis praktikus okokból – mivel nem akar abba belemenni, hogy mi a helyzet az olyan szükségszerű igaz állításokkal, mint a matematikai állítások – úgy értelmezi a maximalizmus alaptézisét, hogy minden *kontingens* igazságnak van igazságalkotója, hiszen ezek azok az állítások, melyek igazsága (nem-triviális) magyarázat után kiált.

De miért veti el ezt az alaptézist? Legfőképpen azért, mert nem látja, hogyan lehetne megtalálni az igaz negatív egzisztenciális állítások igazságalkotóját. A negatív egzisztenciális állítások tagadják valaminek a létét. Negatív egzisztenciális mondat például az, hogy „nincsenek unikornisok”. Miért is olyan nehéz megtalálni ennek a mondatnak az igazságalkotóját? Kocsis nagyon körültekintően mutatja be a problémát, fejtegetései a következőképpen foglalhatók össze: a „nincsenek unikornisok” állítás valaminek a hiányát állítja. Ugyanakkor az igazságalkotó-elmélet szerint minden állítás igazságalkotója valamilyen *létező*. Ám az, hogy valami hiányzik, vagy nem létezik, *nem egy létező dolog*. Így az unikornisok hiánya vagy nemléte nem lehet az igazságalkotója annak az állításnak, hogy „nincsenek unikornisok”. Viszont a „nincsenek unikornisok” kijelentés igazságát valamiképpen mégiscsak annak köszönhetjük, hogy tényleg nincsenek. Így bár kell hogy legyen magyarázata annak, miért igaz a „nincsenek unikornisok” állítás, az nem lehet egy olyan létező entitás, amelyet joggal nevezhetnénk igazságalkotónak. Tehát nem minden kontingensen igaz állításnak van igazságalkotója, azaz az igazságalkotó maximalizmus hamis.

Kocsis sorra veszi a probléma legismertebb megoldási kísérleteit, de mindegyiket elveti. Bertrand Russell javaslatát,¹² amely szerint léteznek *negatív tények*, azért nem találja kielégítőnek, mert nincs plauzibilis válasz arra, hogy mégis miből állnának ezek a negatív tények. A pozitív tények, ahogy korábban Kocsis kifejtette, partikulárékból és az általuk példázott univerzálékból állnak. De miféle alkotóelemei lennének egy olyan ténynek, amelynek lényege, hogy valami nincs? Talán nem-létező dolgok? Akárhogy is, a negatív tények bevezetése igencsak bizarr ontológiát eredményezne.

Kocsis meggyőzően érvel amellett, hogy a „totalitás-tények” bevezetése sem sokkal jobb megoldás.¹³ Az alapötlet szerint létezik olyan metatény, amely minden tényt összefogva megalkotja azt a tényt, hogy ez az összes tény. A „nincsenek unikornisok” állítást az teszi igazzá, hogy ez a totalitás-tény kimondja egy olyan tényhalmazról, hogy ez az összes tény, amelyben nincsenek unikornisok. Ám két gond is van ezzel a megoldással. Az egyik, hogy úgy tűnik, választanunk kell: a totalitás-körülmények vagy végtelen regresszust eredményeznek, vagy egyáltalán nem tesznek hozzá semmit a valósághoz. Ha ugyanis a totalitás-tények újabb tények a többi tény mellett, akkor kell egy újabb szupertotalitás-tény, amely az előbbi is magába foglalja és így tovább. Ha azonban a totalitás-tények nem tesznek hozzá semmit a valósághoz, akkor hogyan lehetnének ők bármilyen állítás igazságalkotói? De talán még ennél is nagyobb baj az, hogy a totalitás-tény valójában egy álcázott negatív tény. Hiszen az, hogy ez minden tény, nem más, mint hogy ez az összes tény, *és több nincs*.

Végül nem segít az sem, ha bevezetjük a hamisságalkotó fogalmát. David Lewis azt javasolja, hogy a negatív egzisztenciálisokat tekintsük igaznak azon az alapon, hogy nincs semmi a világban, ami hamissá tenné őket.¹⁴ Ám Kocsis plauzibilisen állapítja meg, hogy ez nem igazi megoldás, hiszen a triviális igazságokra is igaz, hogy semmi sem teszi őket hamissá (például azt az állítást, hogy minden agglegény agglegény). Ám a triviális igazságok esetében semmiféle szubsztantív magyarázat nincs arra, miért igazak (hiszen ilyen magyarázatra nincs is szükség). Ergo az, hogy egy állítás esetében nincs semmi, ami hamissá tenné, nem lehet szubsztantív magyarázat.

Kocsis a negyedik fejezetben – sőt az egész könyvben – sokkal bővebben fejti ki kritikai meglátásait, mint azt itt rekapitulálhatnám, és sok olyan védekezési kísérletről mutatja meg, hogy nem ér célta, amelyeket e helyütt nem tudok bemutatni. Kocsis szemüvegén keresztül reménytelen vállalkozásnak tűnik a negatív egzisztenciálisok igazságalkotóinak megtalálása – és ezzel kapcsolatban nincs is ellenvetésem. Viszont Kocsis mellett érvel, hogy nincs más tennivalónk, mint hogy egyszerűen adjuk fel az igazságalkotó maximalizmust. Allítsuk azt, hogy a legtöbb kontingens igazságnak van igazságalkotója, de a negatív egzisztenciális igazságoknak nincs.

Bármilyen elegánsnak tűnik is ez a megoldás, az a gond vele, hogy – ha talán elsőre nem nyilvánvaló is – érvényteleníti az igazságalkotó elmélet összes eredeti indítékát. Azaz ha elvetjük az igazságalkotó maximalizmust, akkor mindazok az indokok, amelyek jó indoknak tünnek az igazságalkotó-elmélet szabatos kidolgozása mellett, többé nem lesznek azok.

Az egyik indíték az igazságalkotó-elmélet kidolgozására az, hogy képesek legyünk leleplezni az „ontológiai csalókat”. Az ontológiai csalók olyan metafizikát gyártnak, amelyben nem találhatjuk meg bizonyos igazságok igazságalkotóit, vagy csak olyan igazságalkotókat találunk, amelyek nem nyújtanak a triviális magyarázatoknál jobb metafizikai magyarázatot. De ha a negatív egzisztenciálisok esetében *elfogadjuk*, hogy *nincs* igazságalkotójuk, milyen alapon marasztalunk el azért bárkit, ha nem tud igazságalkotókat szolgáltatni egyes állításoknak?¹⁵

Kocsis egy helyen azt mondja, hogy továbbra is van súlya annak, ha valaki nem tud igazságalkotókkal szolgálni, hiszen két elmélet közül az a jobb, amelyik tud igazságalkotókkal szolgálni. Ám valóban élő vita az igazságalkotókkal kapcsolatban ott van, ahol a feltételezett igazságalkotók különösek, *nehezen elfogadhatók*. A prezentisták például tagadják, hogy éppúgy létezne a múlt, mint a jelen – ami nem csoda, hiszen a múlt lényege mintha valóban az elmúlás lenne. De ha valaki a negatív tényektől vagy a totalitás-tényektől elborzadva lemondott az igazságalkotók nyújtotta előnyökről, milyen alapon fogja hibás teoretikus lépésnek tartani a múlt létezésének elutasítását? Ha a negatív egzisztenciálisok esetében az ontológiai furcsaság szempontja üti az igazságalkotók szükségességének a szempontját, akkor alighanem a prezentizmus körüli vitában is üti.

Ehhez szorosan kapcsolódik az is, hogy ha feladjuk a maximalizmust, mert abból különös igazságalkotók feltételezése következik, akkor az igazságalkotó-elmélet az ontológiai elköteleződések tisztázásában sem játszhat kulcsszerepet. Míg Quine szerint az igaznak tartott elmélet (illetve annak formalizált interpretációja) bizonyos létezők elfogadására kötelez bennünket, addig az igazságalkotó-elmélet maximalizmus nélkül azt állítja, hogy az igaznak tartott elmélet csak akkor kötelez bármilyen entitás létezésének elismerésére, ha hajlandók vagyunk megfizetni ennek az ontológiai árat. Sarkosabban: ha egy elméletet igaznak tartunk is, semmi sem kötelez bennünket arra, hogy keressünk neki igazságalkotókat. Ha az a szempont, hogy valami ontológiailag furcsa, előbbre való annál, hogy tudunk-e igazságalkotót biztosítani, akkor bárki bármikor joggal bejelentheti, hogy neki nincs kedve megfizetni azt az ontológiai árat, amit a szóbanforgó igazságalkotó feltételezése jelent.

Kocsis szerint az is motiválja az igazságalkotó-elmélet tüzetes kidolgozását és elfogadását, hogy csakis akkor képviselhetünk hitelesen egy állítást vagy elméletet, ha meg tudjuk mondani, milyen létező tenné igazgá – hiszen különben nem tudjuk

megindokolni, miért tartjuk a kérdéses állítást vagy nézetet igaznak. Ám úgy tűnik, Kocsis szerint a negatív egzisztenciálisok esetében elvileg lehetetlen, hogy valaki megmondja, milyen létező teszi igazgá őket (hiszen nincs igazságalkotójuk). Viszont ebből az következik, hogy hitelesen soha senki sem állíthatja, hogy nincsenek unikornisok. Ami elfogadhatatlan. Következésképpen vagy mégis lehet (legalább elvben) adekvát választ adni minden esetben arra, hogy mi az adott kijelentés igazságalkotója, vagy fel kell adnunk, hogy csak akkor vagyunk képesek hitelesen képviselni egy állítást vagy nézetet, ha (legalább elvben) rá tudunk mutatni az igazságalkotójára.

Kocsis számára a legfontosabb filozófiai indíttatás az igazságalkotó-elmélet kidolgozására az, hogy túlléphessünk kijelentéseink igazságának szinte semmit sem mondó magyarázatán, amely szerint például „a hó fehér” kijelentés azért igaz, mert a hó fehér. Ez a hétköznapi magyarázat önmagában csupán annyit sugall, hogy valamiképpen a valóságtól függ, mi igaz és mi nem. Úgy vélem, ezt a hétköznapi magyarázatot nem kellene elvetnünk, mert alapvetően helyes. Ám ha elvetjük az igazságalkotó maximalizmust, akkor többé *nem állíthatjuk*, hogy a nem-triviálisan igaz mondatoknak a *valóságtól való függése* egyet jelent azzal, hogy mondatainknak *van valamiféle igazságalkotója*. Azaz eszerint az igazság valóságfüggése nem feltétlenül jelenti azt, hogy minden kijelentés igazságát valamilyen létező vonja szükségszerűen maga után. Ezért vagy azt kell elvetnünk, hogy a valóságtól való függés mindig valamiféle szükségszerű kapcsolat, vagy azt, hogy mindig valamilyen létező tesz igazgá egy kérdéses állítást. Kocsis meggyőzően érvel amellett, hogy a valóság és az igazság közötti szükségszerű kapcsolat tézisének nem szabad feladnunk. Csakhogy ez azt jelenti, hogy bárkinek, aki elveti a maximalizmust, el kellene fogadnia azt, hogy olykor nem-létezők magyarázzák mondataink igazságát. Ezt az árat kell megfizetnünk az igazságalkotó maximalizmus elvetéséért.

Az nem biztos, hogy ezt az árat érdemes megfizetni. Abban viszont biztos vagyok, hogy Kocsis könyve megéri az árat. Részben éppen azért, mert nemcsak egyszerűen bemutatja az egyes elméletek előnyeit és hátrányait, hanem egyúttal jól érthetően és világosan jelzi, merre lenne érdemes folytatni az igazságalkotók kutatását (és merre nem). Ha valaki Kocsissal szemben egyetért velem abban, hogy az igazságalkotó maximalizmus feladása nagyon nagy filozófiai áldozatokkal járna, akkor – paradox módon – annál inkább érdemes megismerkednie ezzel a könyvvel, hiszen ha az igazságalkotó maximalizmus mégis igaz, akkor Kocsis könyve nem csupán mesterei módon az egyik filozófiai témát tárgyalja a sok közül, hanem éppenséggel az egyik legfontosabbat. □

15 ■ Éppen ezt a problémát látva fejtí ki igazságalkotók nélküli ontológiáját Jonathan Tallant. Jonathan Tallant: Ontological cheats might just prosper. *Analysis*, 69 (2009), 422–430. old.

A KÖZÉPKOR XXI. SZÁZADI HAZAI KÉPÉHEZ

MEZEI EMESE

A késő középkorban, illetve a XV. század végén, a XVI. század elején elterjedt a zöld lugast utánozó, gyakran heraldikus motívumokat, bibliai vagy mitológiai jeleneteket, fabulákat ábrázoló, festett díszítés. Noha igencsak kevés töredékből ismerjük, a középkori Magyar Királyság világi tereinek festése, úgy tűnik, beleillik a nemzetközi tendenciába. Töredékességüknél fogva talán nem nagyon vonzzák a kutatókat,¹ pedig a megmaradt részletek sokszor igen izgalmas kérdéseket vetnek fel,² ahogy a 2010-es évek gotizáló kifestései is. A következőkben a diósgyőri és a füzéri vár kifestésének példáján mutatom be a középkor XXI. századi hazai recepciójának fő irányát, amelynek elméleti, érzelmi hátterét aztán megpróbálom értelmezni és rekonstruálni.³

Mindkét példa sokat vitatott, elsősorban az épített részeket illetően. A füzéri vár esetén a kifestéshez használt forrás teljes félreértelmzéséről kell beszélnünk, míg a diósgyőri vár nagyteremnek díszítése (mely igénytelenebb formában készült, és bármikor lecserélhető) a középkori művészetről és

történelemtől való tudás (és a középkorászok) mellőzésének példája.

A középkori hagyományok kiaknázása nem független a politikától sem, de elsősorban turisztikai igényeket elégít ki. Míg előbbi elkerülhetetlen, utóbbi szükséges is, hiszen európai kulturális kincsek közvetítéséről van szó. Ha azonban csak ezt figyelembe véve hagyományozzuk át az épített örökségünket, azzal középkorképünk torzul.

A FÜZÉRI VÁR FELSŐ ZÖLDHÁZÁNAK (A NÁDOR SZOBÁJÁNAK) KIFESTÉSÉRŐL

A 2017-ben Citrom-dijban⁴ részesített füzéri várat Rudolf Mihály, Molnár Katalin és Lipták Zoltán építészek tervei szerint építették fel, a munkálatok 2013-ban kezdődtek. A nádor szobájának, illetve felső zöldháznak, avagy a nyulak házának nevezett terem a rekonstrukció keretében ornamentális

festést kapott. A kompozíció figurális részeit kecses vonalú, gazdag indázat öleli körbe (1. kép). Analógiája jól azonosítható, de maguk a kivitelezők is megneveztek: Árva vára zöldházána kifestését vették alapul.

1. A füzéri vár felső zöldházána kifestésének 2015-ben készült freskódíszése

¹ ■ A legfontosabb publikációk a témában: Szmodisné Eszlár Éva: Világi ábrázolások a magyarországi későgotikus falfestészetben. In: *A Magyar Nemzeti Galéria Evkönyve. Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Takács Imre. MNG, Bp., 1991. 103–106. old.; Mikó Árpád – Szentkirályi Miklós: Az ádámosi unitárius templom festett mennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő*, 36 (1987), 1–4. szám, 86–118. old.; Mária Smoláková: Nástenné mal'by v profánnej architektúre. In: Dušan Buran (szerk.): *Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika*. Slovenská Národná Galéria, Bratislava, 2003. 499–507. old.; Zolnay László: A lebontott zólyomi paplak gótikus falképsorozatai. *Művészettörténeti Értesítő*, 24 (1975), 112–116 old.; Gerevich László: Gótikus házak Budán. *Budapest Régiségei*, 15 (1950) 121–238. old.; Marosi Ernő: A 15. századi vár mint

művészettörténeti probléma. In: *Várak a későközépkorban – Die Burgen im Spätmittelalter*. Szerk. Juan Cabello (Castrum Bene 2/1990), 1992. Castrum Bene, Bp., 40–54. old.

² ■ Ilyen falkép a besztercebányai (Lajta Edit: A besztercebányai [Banska Bystrica] Thurzó-ház falképei. *Művészettörténeti Értesítő*, 15 [1966], 1. szám, 1–10. old.) és a vajdahunyadi (Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Akadémiai, Bp., 1966. I. köt. 199. old.; Lupescu Radu: Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában. PhD-értekezés, ELTE, 2006.).

³ ■ Jelen tanulmányom a *Hozzászólás a 21. század középkor-recepciójához. Profán terek kifestéséről a füzéri vár újjáépítésének okán* címmel tartott előadás (Kritika. Konferencia. ELTE, Művészettörténeti Doktori Program, Bp., 2017. május 31.) írott változata.

⁴ ■ Citrom-dij 2017: <http://www.icomos.hu/Citrom-d%C3%ADJ%202017/>

A művészeti terv Balogh Zsófia restaurátor művésztől származik, és még 2013-ban készült. A 60 m² felületű szekkón Nemessányi Klára és Boromisza Péter dolgozott 2015-ben.

Rudolf Mihály a következőket írta ez év május 11-én válaszul a kritikára:

„A felső zöldház falfestése Árva vári analógiára készült. »Árva várában virágdíszes, Corvin János címerével ékesített, s bizonyára az ő korából származó töredékek maradtak fenn.« (Radocsay Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*, p. 27.) A művészeti terv leírása szerint Herzog Sigismund Jos Weninger festőművész festette a tiroli Friendsberg várában lévő »felső-zöldházat« 1476-ban, mely szintén vadász- és más világi jeleneteket ábrázol, s melynek stílusrokonsága alapján felmerülhet, hogy ugyanaz a művész készítette az Árva vári freskókat is. Árvára Corvin János 1482 után már hívhatta az előkelő körökben jól ismert festőművészt. Maximilian Mann müncheni festő csak restaurálhatta – Pálffy József gróf meghívására – a lovagtermet 1896 és 1919 között.”⁵

A füzéri várról jelenleg nem tudjuk, hogy díszítették-e freskók a középkorban, annál többet tudunk az árvai vár kifestéséről. Utóbbi jól dokumentált díszei alapján a füzéri kifestés olyan merész rekonstrukció, amely hatalmas tévedésen alapul, s az árvai vár történetének és kifestésének nemismeretéről árulkodik.

Az árvai várat a XX. század elején felújították, ekkor került sor az egyik terem kifestésére is.⁶ A munkával a bajor Mann Miksát (Maximilian Mann) bízták meg, aki 1907 nyarán el is készült vele (2. kép). A tiroli Friendsberg várának freskóit vette alapul (3. kép), s annak szinte teljesen hű mását hozta létre. A vár felújításának fő ösztönzője és szakembere, muzeológusa Kubinyi Miklós (1840–1937), az uradalom jószágigazgatója volt, aki régész-történészként maga rendezte be a kiállításokat, valamint a várról monográfiát is írt. A falfestményeket bemutató 1907. évi munkájában következetesen új freskókról beszél, és egyértelművé teszi, hogy mikor, mi alapján dolgozott a felkért művész.⁷ Rexa Dezső (1872–1964) is

azt írja, hogy a kifestés teljesen független az árvai középkori freskóktól, amelyeket Mann nem ismerhetett, mert azok később egy másik torony másik emeletén kerültek elő. Rexa külön megdicséri azért, hogy az eredetivel rokonságot mutató – indadíszes – képeket készített.

A feltárt középkori freskó igen töredékes: az indák nem kereteznek kis mezőket, nincsenek figurális jelenetek. Virágokkal, gyümölcsökkel díszített ágacskákat látunk,

illetve egy emberi fej is kirajzolódik.⁸ A Corvin-címer ennek a teremnek a falán látható, nem az 1907-ben Mann Miksa által kifestett és a füzéri vár kifestésekor lemásolt falképen. Egy angyal tartja a tárcsapajzsos címet, amelyen hajlott ágon jobbra forduló holló áll. A keleti falon is halványan látszik egy címer nyoma, ezt is ornamentális festés veszi körül.

Kubinyi Miklós és Rexa Dezső is mintegy mentegetőzve írt a kifestésről a korabeli bírálatok miatt. Eleve a Műemlékek Országos Bizottságának jóváhagyása nélkül kezdtek bele a restaurálási munkálatokba, és a napilapokban éles kritika kísérte az 1907. évi kifestést, igaz, elsősorban a

megbízott művész idegen volta miatt. A *Pesti Hírlap* 1907. június 15-i számában olvashatjuk: „Rendkívül érdekes tehát e vár multja s nagyon helyes, hogy renováltatják, csak azt nem értjük, hogy miért bízzák a festést müncheni festőre. Talán hogy szarkas és cinegelábu német hősokeket fessen a várfalakra?”⁹ Majd a másnapi számban: „Ha tehát megjegyezzük,

2. Az árvai vár 1907-ben készült freskódísz

5 ■ Rudolf Mihály: Egy díj margójára. *Építészforum*, 2017. május 11: <http://epiteszforum.hu/egy-dij-margojara>

6 ■ Rexa Dezső: *Az árvai vár falképei*. Székesfehérvár, 1912.; Kubinyi Miklós: *Régi és új falfestmények az árvai várban*. 1908.; Hampel József: Kubinyi Miklós: Régi és új falfestmények az árvai várban: *Archaeológiai Értesítő*, 29 (1909), 79–80. old.

7 ■ Divald Kornél: *Felvidéki séták*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 134. old.

8 ■ A középkori freskót 1953-ban restaurálták, I. Buran (szerk.), *Dejiny slovenského výtvarného umenia*, 684. old. (3.21-es katalógustétel).

9 ■ Az árvai vár renoválása. *Pesti Hírlap*, 1907. június 15. 11. old.

10 ■ Az árvai vár. *Pesti Hírlap*, 1907. június 16. 9. old.

11 ■ Erre bárki rájöhet pár óras kutatás után, tudniillik az „árvai vár” kifejezésre egyetlen találatot, Rexa Dezső munkáját adja ki a

hogy az árvai várban hosszú időn át csakis német nyelvvel lehetett érintkezni, senki sem találhatja csodálatosnak, hogy a vár intézősége a restaurálás alkalmából is mellőzi a magyar művészeket, pedig nyilvánvaló, hogy a stíl tekintetében is jobb munkát végezhetnének.¹⁰

Az árvai várról tehát elmondhatjuk, hogy vannak ugyan megmaradt középkori freskói, de azok nem az említett középkori tiroli mester munkái. A füzéri kifestés nem is hozzájuk kapcsolódik, hanem Mann XX. századi neogót munkájához.¹¹

A XV–XVI. századi divatnak megfelel a zöldindás díszítés, még ha igen sok kívánnivalót hagy is maga után a kivitelezés. A tárház (kincstár) kifestését Balogh Zsófia „ikonográfiai terve” alapján valósították meg. Balogh úgy gondolta, hogy mivel Mohács után egy évig itt őrizték a Szent Koronát, erre emlékeztessen a fal díszítése: látjuk is a Szent Korona keresztpántjait megidéző körbefutó festést, és az ablak két oldalán a Corona Graeca Pantocrator-lemezének két ciprusfáját, felettük Krisztus monogramjával. A kompozíció ilyen elrendezése alapján, amikor leülünk, a Trónoló Krisztus helyét foglaljuk el.

A DIÓSGYŐRI VÁR NAGYTERMÉRŐL

A diósgyőri vár felújításával kapcsolatos problémákat és visszafordíthatatlan károkat már sokan ele-

Szépművészeti Múzeum Könyvtárának online is elérhető katalógusa.

12 ■ Lővei Pál: A diósgyőri vár „helyreállítása” – a magyar műemlékvédelem vége: *Építészforum*, 2016. április 20. <http://epiteszforum.hu/a-diosgyori-var-helyreallitasa-a-magyar-muemlekvedelem-vege>; Zöldi Anna: Miskolci fejlesztések VI. – Diósgyőri vár. *Építészforum*, 2010. október 18. <http://epiteszforum.hu/miskolci-fejlesztsek-vi-diosgyori-var>; Marosi Ernő: „Orvos, magadat gyógyítsd!” *Élet és Irodalom*, 2016. december 9.

13 ■ Botos Judith: Királynék vára, várak királynéja – a Diósgyőri vár. *Építészforum*, 2015. június 24. <http://epiteszforum.hu/kiralynek-vara-varak-kiralyneja-a-diosgyori-var2>

14 ■ Kubinyi András: Palota – terem. Terminológiai kérdések. In: *Várak a későközépkorban*, 55–64. old.; Marosi Ernő: A 15. századi vár mint művészettörténeti probléma. *Uo.* 40–54. old.

meztek,¹² itt most csak a nagyterem díszítéséről essék szó.

A vár kiépítésének tervezése a 2000-es években kezdődött el Botos Judith, Cséfalvay Gyula és Székér György tervei alapján.¹³ A legtöbb kritika – jogosan – a kiépítéseket és a rekonstruált berendezést érte, a falak díszítéséről kevesebbet lehetett olvasni. Itt nem is történt olyan jellegű import, mint a füzéri várban, de szellemiségét és elméleti hátterét tekintve a megvalósult koncepció nagyon hasonló irányultságú. A kiállításokat, amelyek maguk is rekonstrukciók, Lovász Emese rendezte.

A vár rekonstrukciója a tényleges kifestést tekintve visszafogott volt, csupán címereket festettek a falakra, ami a címeres reprezentációba, így akár a kifestések középkori hagyományába is beleillik. Az ún. „lovagtermet” tekintve azonban egy igen érdekes megoldásba – a tervezők kifejezésével: „harmonikus illeszkedésbe” – ütközünk. A falakat itt jól azonosíthatóan a székelyderzsi templom Szent László legendáját megjelenítő freskójának molinóra nyomtatott és kifestett részletei díszítik (4. kép), továbbá a *Magyar Anjou*

3. A tiroli Friendsberg várának XV. századi freskódíszje

Legendarium Szent László életét és csodatételeit megőrkítő miniatúráinak másolatai.

A díszítés ilyen megoldása egyszerűen megérthető, de félreértésen alapszik. A „lovagterem” fogalma telepszik rá erre a térre. A lovagteremnek lovagra van szüksége, s a magyar középkorban – azon belül is Nagy Lajos idején – virágzott Szent László kultusza, így eshetett rá a választás. (A füzéri, a Szent Koronát megidéző, de közben tárgyának méltóságán csorbát ejtő megoldásnak rokona ez is.)

Az egyetlen probléma, hogy a középkorban egyáltalán nem létezik „lovagterem”, a ma így emlegetett helyiségeket nagyteremnek nevezték, aula magna, vagy palatium névvel hivatkoztak rájuk. Az anakronisztikus kifejezés csupán a XIX. században terjedt el a német Rittersaal tükörfordításaként.¹⁴

Ahogy a „lovagterem” megnevezés, úgy a szisztematikus és tudományos igényű középkorkutatás is a XIX. századi német kultúrkörben gyökerezik. A középkor felé fordulás romantikus megnyilvánu-

lását a dicsőítés és átszellemités jellemzi: a középkort mint kiválóbb és egészségesebb korszakot felmagasztalják, ennek szimbólumaivá pedig a várakat teszik, hiszen azok a nagy nemzeti múlt tanúi. Minél épibek és magasabbak a falaik, annál inkább hirdethetik a „nemzet” nagyságát, romként viszont a hanyatlást jelzik. Középkori romváraink jelenkori újjáépítésének

tés,¹⁵ akkor nem a középkoriakat kellene utánozni, követni, hanem azt, amit ők követtek. Ez valamelyest nagyobb munka, hiszen a középkori ember gondolkodásmódját és mentalitását kellene megérteni a pusztá imitálás, másolás helyett, de lehetőséget adna a kreativitásra és a probléma kortárs eszközökkel való megoldására. Nem a székelyderzsi templom díszítését

4. A diósgyőri vár nagytermének jelenlegi állapota és díszítése

pszichológiáját – a mögötte álló politikai és gazdasági érdekeken túl – ebben a romantikát idéző felfogásban érthetjük meg igazán. Ennek a szemléletnek a jegyében van szakember és közönség (társadalom), amely a romok kiépítése és a várak újjáépítése mellett áll, akkor is, ha egy-egy épület történetének megváltoztatásával az ország történelmét hamisítják meg. Ez nem más, mint egy trauma utáni gyógyulási folyamat (téves útjának) egyik stációja.

A „lovagterem” díszítése mindenestre középkori előzményekkel nehezen magyarázható, hiszen itt a fényes nemzeti múlt nosztalgikus-romantikus vágyképe öltött formát. Erénye lehetne, de ez esetben hibája, hogy didaktikus, ugyanis hamis tartalmat közvetít. Nem állítja magáról, hogy eredeti, de azt igen, hogy egy középkori elgondolást elevenít fel. Lévéen egy épület önmaga leghitelesebb forrása, a látogatók számára ezt a kreált történelmet hitelesíti.

A füzéri terem kifestéséhez és a diósgyőri nagyterem díszítéséhez is a hiány betöltésére középkori emlékek másolatait alkalmazták. Az állagmegóvás, a restaurálás, a rekonstrukció stb. módja azonban jelenkorunk sok esetben eltorzult történelmi emlékezetének tünete. Amikor nem egy középkori emlék sorsa a kérdés, hanem teljesen fiktív a kiegészíté-

kellene átmásolni világi térbe, hanem a fennmaradt emlékek alapján tete-

lesen meghatározni, mit is jelentett a középkorban a nagyterem, milyen funkciói voltak, hogyan viszonyult ezekhez a festett dekoráció, és hogyan lehet ezt XXI. századi módon közkinccsé tenni.

Paisley apátságát a XIII. század közepén alapították, és az 1990-es évekbeli felújítás során az épületet díszítő, XIV. század eleji vízköpöket is restaurálni, illetve pótolni kellett. A választott megoldás a középkori groteszk megértésének szándékát jelzi. A Ridley

15 ■ A digitális rekonstrukciókról és elvi háttérükről: Kelemen Bálint Zoltán – Rácz Miklós: A kép illusztráció...? – A Londoni Karta magyar fordítása elé. *Műemlékvédelem*, 59 (2015), 1. szám, 26–35.; Zsembery Akos: Megáll ott, ahol a hipotézis megáll? *Műemlékvédelem*, 60 (2016), 1–2. szám, 101–105. old.; Marosi Ernő: Kőnig Frigyes várai. In: Kőnig Frigyes: *Historia picta castellarum. Erődítések és várak a Kárpát-medencében az őskortól a XIX. századig*. Archaeolingua, Bp., 2010. 13–17. old.; Buzás Gergely: Műemlékek és műemlékvédelem, *Országépítő*, 2015. 1. szám, 25. old.; Forster Gyula: Fönntartás vagy helyreállítás (1907). *Műemlékvédelem*, 60 (2016), 5–6. szám, 285–288. old.; Fieber Henrik: A műemlék-restaurálás pszichológiája. *Műemlékvédelem*, 60 (2016), 5–6. szám, 289–303. old.

16 ■ John Malden (ed.): *The Monastery & Abbey of Paisley*. Renfrewshire Local History Forum, 2000. Képek az apátságról: Leticia Quesada: *The Alien Gargoyle of Paisley Abbey*, The Culture Trip, 2016. november 30. <https://theculturetrip.com/europe/united-kingdom/scotland/articles/the-alien-gargoyle-of-paisley-abbey/>

Scott által rendezett *Alien* filmek xenomorfja is megjelenik itt a vízköpők sorában (5. kép).¹⁶

A középkori, számunkra ismeretlen szörnyecskét itt egy XX. századival érzékeltették. Nem a középkori ember számára ijesztő figurát talált ki a tervező, hanem egy XX. századi formát talált a középkori funkcióhoz. A restaurálást a faragványok igen rossz állapota tette szükségessé, amelyeket 1991-ben levet-

tek az épületről. Az eredeti állapotról hiteles képet adó töredékek alapján másolatok készültek, viszont a felismerhetetlen töredékek helyett újakat készítettek.

Természetesen később felmerült az is, hogy Ridley Scott innen vette az ötletet.

Hasonló megoldással találkozunk a spanyolországi Salamanca XII. század elején alapított katedrálisában: a XVI. századi épület 1992-es restaurálásakor a projektet irányító Jeronimo Garcia egy űrhajóst és egy fagylaltot majszoló ördögfajzatot komponált a kapuzat díszébe. Ezek a megoldások egyértelművé teszik – az összeesküvés-elméletekre kevésbé fogé-

5. A középkori Paisley apátságának az 1990-es években felújított vízköpői

kony – nézők számára, hogy pusztán kiegészítések, sőt azt is, hogy bármi más is lehetne ott helyettük. Az így kiegészített töredékeknek csupán a jellege, tömege képzelhető el.¹⁷

A pozsonyi dóm 1966-os üvegablakai is sokkal inkább folytatják a középkori gondolatot: az alsó régióban a donátorok nevét, logóit tüntették fel. A XII. századi, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt

cirencesteri templomon a vízköpők között egy punk is helyet kapott.¹⁸ A XV.

századi előzményekre visszatekintő nantes-i Betlehem-kápolna teljes szobrászati díszé az 1990-es évekből való: Gwénolé Congard építész tervei alapján Jean-Louis Boistel készítette. Koherens ikonográfiai programot követve és modern formákat használva ötvözi a mitológiát és a kereszténység eszméjét. A Leviatán helyett egy xenomorf is szerepel a többi meghatározó, a mai ember által azonnal felismerhető alakok mellett, akik egy-egy tulajdonsággal is könnyen azonosíthatók: a szobrászati tervben a modern kori lovag Goldorak az UFO Robot Grendizer című mangából.¹⁹ Ez a fajta humor teljes mértékben hiányzik a hazai műemlékvédelemből, pedig azt sugallja, hogy élővé és használatba vehetővé válhat egy épület úgy is, ha nem hamisítjuk meg a történetét.

SUMMÁZAT

A füzéri példán láttuk: a középkorral kapcsolatos kortárs elképzelésekhez igazodó faldíszítés azt sugallja, hogy egy középkori, Tirolban működő mester nemcsak egy, de máris bizonyíthatóan két várunkat is kifestette. Az egyik ugyan 1907-ben, míg a másik 2015-ben készült, de e tények apró szépség-hibák csupán a Magyar Királyság világi termeinek freskóit bemutató korpuzson. A rom történelmi ese-

17 ■ *Ieronimus. 900 años de arte y de historia.* Kiállítási katalógus. Ed. José Sánchez Vaquero. Catedral de Salamanca, Salamanca, 2002.

18 ■ Az 1874-ben alapított St. John the Divine templom (Kensington, London) vízköpői 1993–94-ben készültek el a királyi család tagjainak karikatúrái mellett az építészek groteszkjeivel. A Washington National Cathedral épületét az 1980-as években Jay Hall Carpenter és Walter S. Arnold Darth Vadert, egy hatalmas legyet rovarirtóval a kezében és egy gázmaszkos figurát is megformáló szobrászati dísszel látta el. A New York City College campusán egy olvasó, szemüveges szerzetest láthatunk a homlokzaton. Az amerikai neogótikus épületeket a középkori szörnyecskék, groteszkek újragondolása jellemzi.

19 ■ Képek a kápolnáról: *Grotesques and Gargoyles: A Modern Twist*, in: *Irish Archaeology*, 2013. augusztus 22. <http://irisharchaeology.ie/2013/08/grotesques-and-gargoyles-a-modern-twist/>

ményt reprezentál, sokfajta pusztulást jelez, s ahogy az épület a közösség identitásának építőeleme, a sebek kezelése is jelzesszerű. Ezeknek az épületeknek a történeti tanúságtétele nem helyettesíthető.²⁰ Új állapotukban viszont letagadják a több száz éves pusztulást, megváltozik a történetük, sérthetlenséget sugároznak. A diósgyőri vár sebeinek „begyógyí-

Cirencester, parókiatemplom

Nantes, Chapelle-de-Bethléem

tása” leginkább a feldolgozatlan történelmi traumák problémáját mutatja, amire jelenleg az anakronisztikus romantizálás a válasz.

Mindkét rekonstrukció új történeti múltat konstruált, amit nagyban befolyásolt a politika és a helyi érdekek hatása (amelyek rövidebb távúak, mint amilyen élettartamot a váraknak kívánunk). A középkor kereskedelmi-turisztikai jellegű művelése és kihasználása torzítja eddigi ismereteinket a középkor történetéről. Ezért is fontos, hogy – a vallásos műveltség mellett – a világi, reprezentációs igényeknek is elegendő, s a középkori ember számára ismert pro-

fán irodalom és képi gondolkodás megismeréséhez is forrásul szolgáló freskókat kutassuk, elemezzük és közreadjuk – kérlelhetetlen pontossággal. Különböző megalapozott múltábrázolás helyett fiktív, illuzórikus, alternatív múltban találjuk magunkat.

A lelkes munka tehát nem mentség a se nem kreatív, se nem képzeletgazdag, felszínes és történelmiet-

Washington, National Cathedral

Salamanca, Catedral Nueva

len produktumokra. A civil buzgalom és az élménykereskedelem – amely amatőr lelkesedéstől hajtva kizárja a szakembereket a szakmai döntésekből – nem egyszerű „Akadémia-ellenesség”, hanem tudományellenesség, ami mára nemcsak a bölcsészeket és társadalomtudósokat, de az orvostudományt, a kémiát és a fizika törvényeit is megkérdőjelezhetőnek tartja és meg is kérdőjelezi.²¹ A képzett szakemberek, tudományos kutatók munkáját nemzetellenes történelemhamisításnak, szellemi hazaárulásnak titulálva vonják kétségbe a kutatási eredményeket, és teszik tönkre a tudomány tekintélyét. A független, alternatív tudományosság – alternatív orvoslás, alternatív valóság – a populizmus segítségével tör egyre előre, és okoz beláthatatlan, visszafordíthatatlan károkat, amíg

a tudományos élet – színtelennek és lelkesedés nélkülinek mutatkozva – hallgat, vagy legalábbis nem találja a hangot, amellyel a közönségét is meg tudná szólítani. Innen nézve ezek a felújítások számunkra is figyelmeztetések. □

20 ■ Hanno Walter Kruff: Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur. *Kunsthistorik*, 46 (1993), 10. szám, 582–589. old.

21 ■ Elég itt megemlítenünk a Kossuth Kiadói Csoport alá tartozó Ventus Commerce Kft. által kiadott „Amiről az orvos nem mindig beszél” című havilapot vagy a magyarországi lapos Földhívők meglepően széles táborának egyik fő fórumát: <https://nagybarnabas.com/categories/lapos-fold>.

MUTATÓ NÉLKÜL

B. A. ÚR X-BEN

LÓVEI PÁL

2001-ben a Magyar Építészeti Múzeum kiállítást rendezett a XIX–XX. századi magyarországi pavilonépítéséről az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tancsics Mihály utcai székházának aulájában. A kiállításhoz készült tanulmánykötetben az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonjáról Róka Enikő írt tanulmányt (Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja. In: Fehérvári Zoltán – Hajdú Virág – Práknálvi Andre [szerk.]: *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum*

gyűjteményéből. OMvH Magyar Építészeti Múzeum – Pavilon Alapítvány, Bp., 2000. 169–172. old.). Ennek öt illusztrációja közül az egyik a brüsszeli pavilon hátsó homlokzatát ábrázolta, amelynek szinte teljes felületét Bernáth Aurél alumíniumlapokra festett Budapest-panorámája töltötte ki.

A tanulmány szerzője vagy másfél évtizeddel később jobbnak látta, ha „menekülőre fogja”, és a Magyar Nemzeti Galériát, mely régóta munkahelye volt, a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumára cserélte: a Fővárosi Képtár vezetője lett. A gyűjteménnyel ismerkedve – ami egyfajta rendrakás igényét is magába foglalta – figyelt fel egy nagyobb tétel négyzetes alumíniumlapból álló együttesre: gyorsan fény derült rá, hogy saját korábbi témájának maradványaiba botlott: a Bernáth-mű elemeinek hiánytalan sorozatára. Az, hogy ezt a darabok szemlélése során ma is frissnek tetsző alkotást érdemes Csipkerózsika-álmából felébreszteni, azonnal világos volt, már csak a hogyant kellett kitalálni. A helyszín adott volt: egy épület teljes homlokzatának befogadására képes kiállítási teremmel Budapesten egyedül éppen a Kiscelli Múzeum rendelkezik. A trinitáriusok egykori templomának tere ebből a szempontból tökéletesnek bizonyult, a későbbi bemutatás során kicsit átlóba forgatott kép kisugárzott a nyerstégla falazatok közül.

Róka Enikő projektvezetőként továbbra is kézben tartotta a véletlen leletet, Mélyi József pedig kurátorként kapcsolódott a munkába. Maradtak a Fővárosi Képtár adottságainál: a Bernáth-pannó nagyméretű vázlatát is a gyűjtemény őrzi, ahogy Somogyi Józsefnek a magyar pavilon bejárata

Gróf Ferenc kiállítása a Kiscelli Múzeumban

2016. október 29 – december 31.

Katalógus, BTM Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár, Bp., 2016.

163 old.

Szerk. Róka Enikő

A szerzők: András Edit, Gróf

Ferenc, Hornyik Sándor,

Márjánovics Diána, Mélyi József,

Péteri György, Róka Enikő,

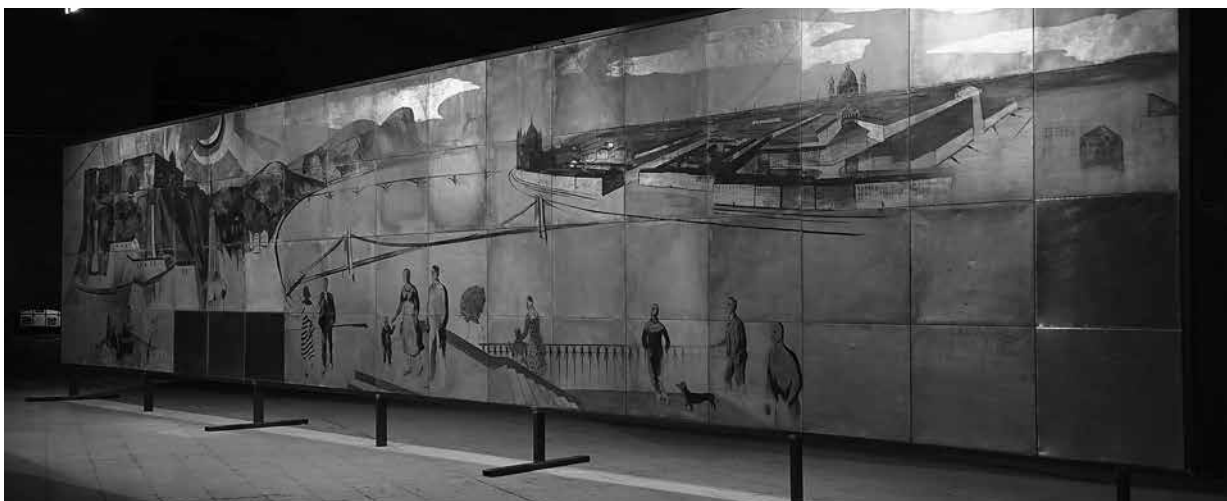
Rum Attila

közelében felállított *Martinász*-szobrát is. Nem kellett azonban egyetlen időpillanatban lehorogynozniuk, Bernáth Aurélnak ugyanis a Budapesti Történelmi Múzeumban 1972-ben gyűjteményes kiállítást rendeztek – ennek azonban nem az anyagából lett most kiállítási tárgy, hanem a vendégkönyvből, annak is a Kádár János aláírásával jelölt oldalából, amelyen az író Déry Tibor szignója is ott olvasható. Ahhoz viszont, hogy ez a darab is otthon legyen a tárlaton, már kellett a kortárs művész

Gróf Ferenc, aki az 1958-ban a Kádár-kormány legitimálása érdekében felépített brüsszeli pavilont díszítő Bernáth barátjának, az akkor éppen 56-os tevékenysége miatt börtönben ülő Dérynek a börtönkórházban írt *G. A. úr X.-ben* című regényét állította párhuzamba a falképpel („66 képaláírás 66 képhez Déry Tibor *G. A. úr X.-ben* című regénye alapján”). A kép tábláit a kiállítás nyitvatartásának nagyobb részében dekonstruálta: a budai idillt és a pesti falansztert a függőleges sorok vízszintese fordításával a regény abszurditásához hasonította, amihez az egykori brüsszeli szemlélők elől természetesen elfedett, de most szabadon láthatóan hagyott hátoldaloknak az összeszerelő munkásokat segítő koordináta-jelei szolgáltatták az algoritmikus rendszert. A kiállítás címét a regény mutató nélkül járó ezüst zsebórája inspirálta, amelyhez tükrösen visszajára fordítva a Déry-cím átirata járult: egyetlen betű megváltoztatásával már a brüsszeli festő – B. A. – találta magát X. titokzatos városában. A brüsszeli tábla-hátoldalak jelsorozatát Gróf Ferenc egymásba áttűnő jelek epigráfiai elemzéseivel állította párhuzamba, köztük egy mutató nélküli napóra betonba élesen metszett jel-leleményeivel. A kiállítási idő vége felé aztán – legalábbis Brüsszelenre vonatkozóan – helyreállt az eredeti rend, és az egykori pavilonhátfal, amely egyben a világkiállításnak is határfalát alkotta, Bernáth instrukcióinak megfelelően felállítva idézte fel az expó egyik nagydíjasaként komoly hivatalos nemzetközi sikert kivívó pavilont.

Egyre világosabban látni – a felismeréshez ez a kiállítás is hozzájárul, nem is kevéssel –, hogy Gádo-

ros Lajos brüsszeli pavilonja a XX. századi magyar építészet egyik főműve, amelynek létrejöttével és a világ építészetének is világkiállításáról sokoldalúan beszámoló Gádoros által egyedül teleírt dupla folyóiratszám (Brüsszeli világkiállítás 1958. *Magyar Építőművészet*, VIII. 1959. 1–2. szám, 5–67. old.) a magyar építészetben 1958-ban visszazökkent a helyére az idő. Még ha a kiscelli kiállítás kitűnően összeválogatott, korabeli tendenciózus híradóbejatszásai és az alumíniumborítású magyar pavilon

brüsszeli – Bernáth és Gádoros színvonalán még csak nem is talmi – csillogása mögött ott munkált is a mételey.

A panno legjobban kidolgozott – a nézőhöz legközelebbi – építészeti részlete a budai várpalotát ábrázolta, az 1958-ra már felépített Buzogánytoronnyal, a rondellával és a Budapesti Történeti Múzeum majdani székhelyével, a palota E-épületével, mögöttük pedig ott emelkedik egy ki tudja, milyen kupola, egy – nekünk már világos – még nem és lassan már nem Nemzeti Galéria topográfiai jeleként. Nehéz lett volna nézőként elfeledkezni róla, hogy a palota immár fizikai dekonstrukcióját éppen tavaly állították pályára, némi kiscelli eredetű kezdeményezésre is alapozva a terveket. A palota visszahauszmannizálása azon az elgondoláson – mondhatnánk vágyálmot is – alapszik, hogy egy ismét mutató nélküli korban az időt könnyű kizökkenteni normális menetéből, hogy visszatérjünk a tökéletesnek hitt múltba. A kiscelli kiállítás egy másik eleme, Bernáth Aurél 1966–67-ben festett, *Történelem* című falképeknek reprodukciója is sajátos aktualitást nyert a kiállítás idején: a Magyar Tudományos Akadémia bölcsészeti- és társadalomtudományi intézeteinek helyet adó egykori kolostorkomplexumban a régészek Uri utcai lépcsőházát díszítő képtől éppen azokban a napokban búcsúztunk fájó szívvel, most már az egész budai várnegyed a regénybeli X.-et idéző abszurdítású dekonstrukciója – ha nem a kiállítás kapcsán hasz-

náljuk a szót, akkor valójában a rombolás színornimája! – jegyében. Ennek is köszönhetően ma már az említett Táncsics utcában sem rendez senki kiállítást, legkevésbé a Magyar Építészeti Múzeum.

Az Akadémia Művészettörténeti Tudományos Bizottságának 1994-től minden évben kiadott, az év legkiválóbb művészettörténeti publikációit díjazó Opus mirabile-elismerését még sosem kapta kortárs művészeti kiállítás katalógusa – a kiscelli kötet az első. Ehhez szükség volt arra, hogy a kortárs

műalkotások és a művész eleve nem kevés tudós gondolatot is hordozó interpretációja érdemi történeti kutatásokhoz is kapcsolódjon. A katalógusban a korábbi tanulmányát jócskán továbbfejlesztő Róka Enikő, továbbá Mélyi József mellett Rum Attila, Hornyik Sándor és András Edit művészettörténeti, Márjánovics Diána irodalomtörténeti – forrásfeltáráson is alapuló – tanulmányai tárják fel a brüsszeli pavilon, Bernáth alkotása, a Déry-regény mára történelemmé öregedett politikával át- és átszőtt történetét. Mindehhez egyébként egy remek történetész elemzés is kapcsolódik, a külföldön élő Péteri Györgynek a brüsszeli magyar szereplést az 56-os események összefüggésében vizsgáló, külföldön megjelent (*Transssystemic Fantasies: Counterrevolutionary Hungary at Brussels' Expo '58. Journal of Contemporary History*, 47 [2012] 1. szám, 137–160. old.), itt utánközlésben olvasható tanulmánya. A kiállítás programját az 1956-os forradalom emlékbizottsága is támogatta. Aki látta a kiállítást és olvasta a katalógust, sokkal többet megérthetett az egykori események és a forradalom leverése utáni helyzet mélyrétegeiből, mint a közhelyeknek az emlékprogramok során általánosnak mondható direkt sulykolásából. Róka Enikő, Gróf Ferenc és Mélyi József remek ötletekkel sziporkázó *Mutató nélkül – B. A. úr X.-ben* kiállítása és mintaszerű katalógusa méltán nyerte el a Művészettörténeti Bizottság elismerését. □

FÉLREÉRTETT ÉRZELMEK?

FÉRFIBARÁTSÁGOK A MAGYAR IRODALOMBAN

A XIX. SZÁZAD ELEJÉN*

A XIX. század első két évtizede, pontosabban a XVIII–XIX. század

SZILÁGYI MÁRTON

alighanem filológiai jellegű: az olvasó nehezen tud szabadulni attól a

tágra értelmzett fordulójára, s ennek a korszaknak a magyarországi írói világa komoly anyagot kínál egy érzelmetörténeti megközelítés számára. Különösen úgy, ha bevonjuk a vizsgálatba a korszak írói levelezéseinek az anyagát, ezen belül is az ebből a szempontból még igen kevésbé kiaknázott Kölcsey-levelezést. Azért is tűnik fontosnak beszélni erről az időszakról éppen ebben az összefüggésben, mert az utóbbi években mindezt igen élesen (s megítélésem szerint erősen torzítva, mi több, teljesen félreértve) exponálta egy tudománynpszerűsítő könyvnek, Nyáry Krisztián munkájának az a fejezete, amely Kölcseyről szól.¹ Ezzel a szöveggel ugyan – önmagában – aligha lenne érdemes foglalkozni, hiszen szerzőjének egyrészt bevallottan nem voltak tudományos ambíciói, másrészt sem az anyagfeltárás, sem az interpretáció szintjén nem mutatkozik meg az írásban az eredetiség, ám olyan váratlan és jelentős könyvpiaci sikert ért el, amely a hatását nehezen megkerülhetővé teszi. A Kölcsey-esszé kapcsán pedig – csupán néhány címet kiemelve – ilyen jellegű diskurzus kezdett kialakulni a magyar sajtóban 2013-ban: *Meleg volt Kölcsey Ferenc?*;² *Homoszexuális volt Kölcsey Ferenc?*;³ *Kölcsey és a Buzi Újhullám*,⁴ hogy csak néhány jellegzetes címet említsék az internetes sajtóból.

Pedig ennek az esszének a kapcsán – az egyébként fiatalokorában tehetséges irodalomtörténészeknek induló – Nyáry Krisztián egyik védhetetlen szakmai hibája

benyomástól, hogy a szerző egy olyan kiadásból vonhatott le messzemenő következtetéseket, amely nem levélváltásokat, hanem csupán a Kölcseytől származó leveleket közölte. Hiszen az idézetek csak Kölcsey leveleiből származnak, de az homályban marad, hogyan válaszoltak a címzettek a misszilisekre. Így aztán a levélrészletek elveszítik azt a kontextust, amely értelmezhetővé és viszonyíthatóvá tenné őket. Van is a szakirodalomban olyan kiadás, amely csak a Kölcsey írta leveleket közli, a válaszokat nem: ez a Szauder József és Szauder Józsefné gondozta, 1960-as kötet, amely nagyon sokáig a legteljesebb Kölcsey-levelezéskötetnek számított. Mellesleg az az eljárás, amelyet a sajtó alá rendezők követtek, a magyar szövegkiadások történetében teljesen szokatlannak számít, s döntéseiket Szauderék sem indokolják semmivel (ami persze lehetett kiadói nyomás következménye – hiszen a teljes levélváltások közlése többszörösére növelte volna a terjedelmet).⁵ A Nyáry tárgyalta évkörökről azonban már jó ideje rendelkezésünkre áll a kritikai kiadás – így aligha menthető szakmai hiba, hogy ő ezt nem használta.⁶ Kérdéses ugyanis, hogy a Nyáry észlelte stiláris fordulatok Kölcsey egyéni jellegzetességei-e, vagy pedig egy szélesebb körű jelenség aktuális lenyomatai. Ezt a munkahipotézist ma már a kritikai kiadás bővebb anyagán jól lehetne ellenőrizni, s bizonyos, hogy a probléma egészen más színben tűnne föl, még ha Kölcsey baráti és ismerősi körének teljes levelezése nincsen is kiadva.

Nyáry másik hibája már az interpretációt érinti, s ezt érdemes alaposabban is megvizsgálni. A következő kérdések merülhetnek föl, már első közelítésben is: lehet-e a levelek retorikájából érzelmekre következtetni? S ilyenformán, pusztán nyelvi-stiláris benyomások alapján meg lehet-e alapozni a latens vagy nyilvánvaló homoszexualitás teóriáját?

A kérdés igen messzire vezető, s alapvetően módszertani jellegű. Mielőtt azonban ennek a metodológiai megfontolásnak a nyomába erednénk, érdemes még valami egyebet is rögzíteni. El kell ismerni ugyanis, hogy Nyárynak a nyomtatott kötetben közölt tanulmánya mértéktartó, hiszen nem állít semmi megfogható Kölcsey szexuális irányultságáról, csupán a szerelmesség rejtélyét rajzolja föl – alapvetően a levelek alapján, bekapcsolva egyébként a költő lírájának némely darabját is (persze: lírai verseknek ilyen, illusztratív szerepbe állítása és ennyire egysíkú értelmezése már önmagában is kétséges megoldás egy haj-

* Előadásként elhangzott a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, *Az érzelmek története* című konferenciáján, 2017. szeptember 1-jén, Gyöngyösön.

1 ■ Nyáry Krisztián: Gyöngye szerelmeimet védje viszontszerelem: Kölcsey Ferenc. In: uő: *Igy szerettek ők 2: Újabb irodalmi szerelmskönyv*. Corvina, Bp., 2013. 156–160. old. Megjegyzendő, hogy ez a kötet már csupán folytatása volt egy igen sikeres első kötetnek: Nyáry Krisztián: *Igy szerettek ők. Magyar irodalmi szerelmskönyv*. Corvina, Bp., 2012.

2 ■ http://konyves.blog.hu/2013/10/11/meleg_volt_kolcsey_ferenc (letöltés: 2017. augusztus 24.)

3 ■ <http://eletmod.transindex.ro/?hir=19285> (letöltés: 2017. augusztus 24.)

4 ■ http://index.hu/kultur/2014/02/01/kolcsey_es_a_buzi_ujhullam/ (letöltés: 2017. augusztus 24.)

5 ■ Az utószó ezzel a mondattal kezdődik: „Kölcsey műveinek e harmadik kötete Kölcsey leveleit tartalmazza, válaszlevelek nélkül.” *Kölcsey Ferenc összes művei*, III. kötet. S. a. r. Szauder József – Szauder Józsefné. Szépirodalmi, Bp., 1960.

6 ■ Kölcsey Ferenc: *Levelezés I. 1808–1818*. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Universitas, Bp., 2005. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái); Kölcsey Ferenc: *Levelezés II. 1820–1831*. S. a. r. Szabó G. Zoltán. Universitas, Bp., 2007. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

dan szépreményű irodalomtörténészről). A Kölcsey esetleges homoszexualitását megfogalmazó állítások nem is itt gyökereznek. Ezek a kötet megjelenését beharangozó interjúkban olvashatók, amelyek valóban kérdés formájú állítással formálták ezt a tételt, jelentős vihart is kavartak (erre csak egy példa: az egyik bulvár-lap újságírója például engem is felhívott szakértőként, hogy nyilatkozzam: tényleg homoszexuális volt-e a *Hymnus* költője, sőt ugyanezzel a kérdéssel az egyik leszbikusokat tömörítő társadalmi szervezet is megkeresett, s nem is nagyon titkolták elégedetlenségüket, amikor nem akartam kategorikus választ adni, hanem megpróbáltam elmagyarázni, miért nem elégségesek a felhozott érvek egy ilyen határozott kijelentéshez).⁷ Nyárynak az ebben a vonatkozásban tanúsított, ismerjük el, rezervált és intelligens viselkedése – ti. hogy ezt nem vette bele a nyomtatásban megjelent szövegbe – azt a gyanút ébresztheti, hogy nem is igen gondolta komolyan ezt a kérdésfelvetést. A helyzet, úgy sejtem, ennél kiábrándítóbb: ez inkább egy tudatosan felépített PR-kampány része volt, amelynek elsődleges célja az érdeklődés megnövelése és tematizálása lehetett. Márpedig ezt a profi reklámszakember Nyáry sikeresen el is érte. Egyébként abban a beszélgetésben, amelyet a nézeteit erősen és megalapozottan vitató Margócsy Istvánnal a *Magyar Narancs*ban folytatott, már sokkal árnyaltabban fogalmazott, s voltaképpen vissza is vonta azt a gyanút, amelyet pedig éppen az ő – a kötetet beharangozó – interjúi alapoztak meg (persze mivel ezek a kijelentések alighanem tudatosak voltak, a nyomukban kialakult diskurzus sem tekinthető valamiféle szerencsétlen félreértés következményének). Nyáry itt már olyan tényezőkkel számolt, amelyeket sem a kötetben, sem korábbi interjúiban nem bukkantak fel: például azt mondja, hogy Kölcsey azért nem volt homoszexuális, mert nem volt „homoszexuális tudata”, de itt már lehetséges mintaként számol az antik férfibarátság tradíciójával is.⁸ Nézzük tehát Nyáry legfontosabb állításait. Nyáry Kölcsey egyes, férfibarátaihoz szóló leveleiben viszszatérően olyan nyelvi formulákat vélt azonosítani – s megfigyelése voltaképpen ebben összegezhető –, amelyeket a korszak irodalmi szövegeiben férfi és nő közti udvarló viszonyban látunk feltűnni. Ezért gondolta úgy, hogy ezek a levelek pragmatikai céljukat tekintve szerelmes levelekként foghatók fel. Ha pedig a címzettjük férfi volt, csak azt jelenheti, hogy Kölcsey homoszexuális érzéseket táplált iránta. Ennek az észlelésnek az összegzése a következő mondat: „Szemere Pálhoz, és egykori diáktársához, Kállay Ferenchez írott egzaltált szerelmes levelei felett vagy átsiklanak, vagy egy különös szentimentális férfibarátság dokumentumának tekintik [ti. az irodalomtörténészek, úgy általában – Sz. M.]” És érdemes ehhez hozzávenni a következő mondatot is: „Mindenesetre Kölcsey egyedül áll érzelmeivel: más kortársa leveleiben még a szentimentalizmus korszakában sem találunk példát ilyen, férfiakhoz írott áradó szerelmi vallomásokra.”⁹ Erdemes tehát lassan és apróléko-

san feltennünk a kérdéseinket Nyáry Krisztián állításaihoz.

Először is: valóban nincsen példa a korszakban más levélírónál arra az érzelmes retorikára, amelyet Kölcseynek megfigyelhetni? Ha a kritikai kiadásban nézzük meg a leveleket, akkor rögtön feltűnhet, hogy Szemere Pál ugyanebben a stílusban ír vissza Kölcseynek: levélváltásuk egyik első darabjában például rögtön „ezer csókot” küld barátjának „széplelkűségédért”, sőt úgy fogalmaz, „[h]agyj élnem barátságodnak édjeivel”.¹⁰ Valamivel később ez a megszólítása a levelének: „Kölcseynek a’ forróan szeretettnek, Szemeréje csókjait!”¹¹ Majd így kezdi egy levelét: „Édes Enyém!”¹² Hasonló példákat még bőven kínálnak Szemere levelei később is, s Nyáry másik példájától, Kállay Ferenc től is találni hasonlóan érzelmes hangulatú, Kölcseyhez intézett levelet. 1815. április 13-án Kézdivásárhelyről írta a következő sorokat:

„Feri! Feri! mely el változottaknak kell lenni környülményeidnek hogy rólam meg feledz. mely szorossak a’ barátság kötelei, ’s mely tágakká tetted te azokat! Három hólnap óta várom nyughatatlan leveledet, minden postát lesek de hasztalan. Hól vagynak a’ napok kérdem magamtól, melyekben meg feledve a’ külsőkről el nem foglalt szível éltünk egymásnak, ’s a’ gyermekiség szebb örömeit? Hol vagynak azon tiszta érzések, melyek semmi keserv által nem kevertettek meg?”¹³

Ezzel persze még csak annyit valószínűsíthettünk, hogy Nyáry Krisztiánnak valóban nem volt a kezében a kritikai kiadás. Ha azonban másféle forrásanyagot is bevonunk, akkor azt is láthatjuk, hogy ez a fajta retorika nemcsak ebben a személyközi vonatkozásban működik, hanem ezen kívül is használatos volt. Erre kiváló példaanyagot kínál a Kazinczy-levelezés hatalmas anyaga, amely az utóbbi években a Debreczeni Attila vezette kutatócsoport munkájának köszönhetően két újabb pótkötettel gazdagodott.¹⁴ Szemere kapcsán csak egyetlen, egyébként jól ismert irodalomtörténeti példát említek most: Kazinczyhoz intézett beszámolóját Berzsenyi Dániel 1810-es pesti útjáról.¹⁵ Ebben található az a gyönyörűen és érzékletesen leírt jelenet, amelyben a Berzsenyi iránti elragadtatását kifejezni akaró Szemere mindenáron

7 ■ Lásd például Nyáry interjúját a *HVG*-ben 2013 októberében: http://hvg.hu/kultura/20131011_nyary_krisztian_interju (a letöltés dátuma: 2017. augusztus 24.) Ebben egy ilyen mondat is olvasható: „Legalábbis szerelmet érzett egy másik férfi iránt.”

8 ■ „Akkor Petőfi pedofil volt?” Margócsy István és Nyáry Krisztián az írók magánéletéről (2013. november 7.) <http://magyarnarancs.hu/konyv/kolcsey-meleg-volt-nyary-krisztian-margocsy-istvan-87328> (a letöltés dátuma: 2017. augusztus 24.)

9 ■ Nyáry: Gyöngye szerelmeimet védje viszontszereltem, 157. old.

10 ■ Szemere Pál Kölcsey Ferenchez [Pécel, 1813. jún. 14.] In: Kölcsey: *Levelezés I. 1808–1818*, 187. old.

11 ■ Szemere Pál Kölcsey Ferenchez [Pécel, 1813. aug. 29.] In: *uo.* 201. old.

12 ■ Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, [Pécel, 1813. okt. 19.] In: *uo.* 228. old.

13 ■ Kállay Ferenc Kölcsey Ferenchez, Kézdivásárhely, 1815. ápr. 13. In: *uo.* 366. old.

14 ■ A Kazinczy-levelezés két újabb darabja: Kazinczy Ferenc:

csókot szeretne kapni Berzsenyitől, aki erre először úgy reagál, hogy azt nem akarja, mert akkor kivernék a szájából a pipát. Szemerének aztán mégiscsak sikerül csókot lopni:

„Három óra felé válánk el. Csak egy kéz szorítás vala, mit Berzsenyi’ szobájában való elválásunkkor nyerhettünk. Nem! Csókot kell tőle kapnom, török-szakad! ’S midőn társaim, Vitkovics és Horvát már az utszán voltak, meg-öleltem Berzsenyit, ’s ajkaink öszveforradtak.”¹⁶

Megjegyzendő, hogy Szemere elragadtatását kizárólag Berzsenyi költészete alapozta meg, hiszen életében akkor látta őt először, s leírása szerint nem is érzékelte vonzó férfiszépségnek. A csóknak a befogadás rítusaként lett volna jelentősége, hiszen a Szemere kisdied literátus baráti köre számára nagy költőnek számít Berzsenyi ezzel kerülhetett volna be abba az érzelmileg is megalapozott társaságba, amely exkluzív módon tömörítette a legfontosabb irodalmárokat. Berzsenyi húzódása ettől a gesztustól pedig azt mutatja, hogy ez a barátságkonceptió számára nem volt eleven és ismerős. A csók említésén sem kell fennakadni, hiszen éppen egy, nem sokkal korábbi irodalmi szövegből, Csokonai Vitéz Mihály *A csókok* című verses pásztorregényét előkészítő vázlatfüzetéből ismerünk egy szórakoztató, némileg tán ironikus hangnemű, taxatív felsorolást arról, hogy hányféle csók létezik, akár férfiak között is. Itt – többek között – például ilyeneket találunk: „Hazafi Tsókok”, „Baráti Tsókok” (a Szemere és Berzsenyi között elcsattanó csók ebbe a kategóriába tarthatott), „Atyafi Tsókok”, „Tanítványi Tsókok”, sőt „Freymauerer Tsókok”.¹⁷ Ilyenformán tehát a férficsókok emlegetése a XIX. század elején nem nyilvánvalóan homoerotikus jelentésű utalás volt, s egyáltalán nem csak Kölcsey leveleiben ragadható meg.

Aztán kérdezzünk tovább. Mit bizonyíthat az a tény, hogy Kölcsey nem nősült meg? Nyáry Krisztián számára sokat; ő így fogalmaz:

„Kölcsey Ferenc soha nem nősült meg. Egyedül, család nélkül halt meg. Nem tudjuk, kibe volt szerelmes, csak azt, hogy nagyon. Nem tudjuk, elmondta-e bárkinek, csak azt, hogy barátai elől titkolta.

Levelezés, XXIV. kötet. (3. pótkötet) S. a. r. Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. (Kazinczy Ferenc Művei. Harmadik osztály. Levelezés. Kritikai kiadás); Kazinczy Ferenc: *Levelezés*, XXV. kötet (Hivatali levelezés). S. a. r. Soós István, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013. (Kazinczy Ferenc Művei. Harmadik osztály. Levelezés. Kritikai kiadás).

15 ■ Vaderna Gábor: Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása. *Holmi*, 17 (2004), 10. szám, 1217–1234. old.

16 ■ Szemere Pál Kazinczy Ferenchez, Pest, 1810. április 27. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*, VII. kötet. S. a. r. Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1896. 407. old.

17 ■ Csokonai Vitéz Mihály: [Vázlatfüzet A' Tsókokhoz] In: uő: *Szépprózai művek*. S. a. r. Debreczeni Attila, Akadémiai, Bp., 1990. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 64–65. old.

18 ■ Nyáry: Gyöngye szerelmeimet védje viszontszerelmem, 160. old.

19 ■ Kölcsey Ferenc *testamentoma, bemutatja Molnár József és Julow Viktor*. Európa–Helikon, Bp., 1983. (Kézirattár).

Nem tudjuk, miként terelte érzelmeit a szerelemtől a hazaszeretet felé. Csak azt tudjuk, hogy a személyes boldogságával fizetett érte. Mi pedig nyertük vele a *Himnusz*t és a *Parainesis*t.”¹⁸

Ezeknek a szépen megfogalmazott soroknak van egy nyilvánvaló nagy pontatlansága. Kölcsey ugyanis nem egyedül élt, s nem is magányosan halt meg: család vette körül, özvegy sógornője és unokaöccse (akinek egyébként, ne feledjük, a Nyárytól oly szépen szóba hozott *Parainesis* ajánlása is szól). S erről nem szabad megfeledkezni, mert ez a tény Nyáry koncepciójának a lényegét érinti. Gondoljunk csak Kölcsey végrendeletére, amelyet pozsonyi országgyűlési követsége alatt írt meg: ebben úgy rendelkezett javairól, mint ahogy a családjára szokott testálni az ember.¹⁹ Természetesen egy végrendeletből aligha lehet közvetlenül és egyértelműen érzelmeire következtetni (legfőképpen úgy, ha a társadalmilag szentesített szokásoktól való eltérést igen óvatosan vonatkoztatjuk az emóciókra), de legalább egy szokásjogi mechanizmust feltétlenül láthatóvá tehet. Itt pedig Kölcsey eljárása tipikusnak tűnik, csakhogy ez a tipikusság nem a magányosan élő férfié, hanem megfelelni látszik a családjáról gondoskodni kívánó birtokos nemes általános gyakorlatának. Mondhatnánk, csak azért számít különlegesnek, mert neki nem feleségéről és egyenes ági leszármazottjáról kellett rendelést tennie. Kölcsey tehát hosszú ideig egy fedél alatt, közös háztartásban élt egy fiatal nővel és egy kisfiúval. Mindennapjaikról voltaképpen semmit sem tudunk, hiszen erről nem maradtak fenn források, de egy dolog bizonyos: Szuhányi Josephine komoly hálával tartozott az őt házába fogadó, a megélhetését és fia nevelését lehetővé tevő sógorának. S noha természetesen ez is csupán logikai következtetés, de semmivel sem megalapozatlanabb annál, amely bizonyos levelek stílári fordulatai alapján von le következtetéseket: nem lehetséges-e, hogy Kölcsey és Szuhányi Josephine között nem csupán a gazdasági életforma szintjén alakult ki valamiféle életközösség, hanem a szó valódi értelmében is létrejött közöttük egy viszony. Ha ugyanis ezt (vagy legalább ennek a lehetőségét) is számításba vesszük, akkor már nem látszik Kölcsey életében 1826 után (ebben az évben hunyt el Kölcsey testvére, Szuhányi Josephine ekkor özvegyült meg) olyasféle hiány, amelyet az imént Nyáry Krisztián idézett sorai sugallnak az egyedül élő, magányos, érzelmeit feladó és magába fojtó költőről. S akkor már eggyel kevesebb azon rejtélyek száma, amelyekre megoldást kell keresni. A kétségtelen tényeknek ugyanis létezhetséges, racionális magyarázata is, azaz a Nyárytól az imént idézett értelmezés egyáltalán nem magától értetődő. S talán legalább ennyi, árnyalatnyi értelme van annak az értesülésnek, amelyet Békés megye korábbi országgyűlési követe, Szombathelyi Antal egyik, Kölcseyhez intézett levele tartalmaz; ő ugyanis 1838. május 5-én a következőképpen gratulált Kölcseynek: „Te hallom megházásodtól, igaz e? ha ugy van vedd

az én tettetlen, e világon legőszintébb áldásomat.²⁰ Ez a megjegyzés természetesen tévedés, hiszen Kölcsey nem nősült meg. Ám ez az álhír, amely valami úton-módon eljutott Szombathelyihez, akár azt is jelentheti, hogy valamely valós hír torzulhatott el végérvényesen, amíg Csekéről Füzesgyarmatra ért – s ez a valódi hírmag az is lehetett, hogy Kölcseynek mégiscsak van családja. Hiszen tényleg volt.

Persze ne feledjük: továbbra sincs bizonyíték arra (sőt valószínűleg soha nem is lesz), hogy Kölcsey valóban viszonyt folytatott a sógornőjével. De ezt megtehetette, vagy megtehetette volna. Természetesen úgy, hogy teljes mértékben megmarad a magánélet intim és a mások szeme elől elzárt világában, amelyhez hozzátartozik az is, hogy a viszonyt a társadalmi nyilvánosság számára nem jeleníti meg, még szimbolikus formában sem. S ha valaki következetesen így tesz, azaz nagyon elővigyázatos, akkor erről persze források sem maradnak fenn, így utólag sem lehet megragadni. Idézzünk föl erősítő párhuzamként ehhez egy példát, időben és térben nem is túl távolit: a Bessenyei Györgyét. Ő is nőtlen volt, de élete utolsó szakaszában, Pusztakovácsiban egy háztartásban élt egy nála húsz évvel fiatalabb nővel, unokahúgával, akire aztán minden ingóságát ráhagyta. A verseket is írta, tehát költőnek is tekinthető Bessenyei Anna és Bessenyei György kapcsolatáról, mindennapi életéről források híján – a dolog természeténél fogva – nem tudhatunk semmit, de szintén nem lehetetlen, hogy kettejük között több volt, mint egyszerű egymás mellett élés.²¹ S utalhatnánk a Kölcseyével párhuzamos esetek közül a Fáy Andráséra is: ő a házába befogadott, felnevelni kívánt kislányt, Sziráki Zsuzsát gyermekként jelenítette meg a nyilvánosság számára, s ebben senki nem is talált kivétnevet. Csakhogy a lány egy idő után, tizennégy évesen fiúgyermeket szült, aki életben is maradt, s majdan Fáy esküvővel törvényesítette a kapcsolatot – s a nevére vette a kisfiút –, amely aztán így is teljes társadalmi elfogadottságot élvezett.²² Ennek a két példának a tanulsága az, hogy mennyire fontos szerepe van a társadalmilag kontrollált és megerősített formáknak, s ha egy jelenség nem lépte át a nyilvános megmutatkozásnak a küszöbét, akkor forrás sem maradt, s voltaképpen megalapozott kijelentések sem tehetők róla. Fáy esetében a kisfiú születése az a pont, ahonnan visszamenőleg is feltárulhatnak az intim szféra titkai, legalább egy kicsit. A láthatóság kérdése pedig a homoszexualitás korabeli diskurzusának szempontjából is az egyik legfontosabb dilemma.

Ha ezeket a pontosításokat is beszámítjuk, akkor persze a probléma sokkal élesebben és pontosabban vethető fel. A XVIII–XIX. század fordulójának (de úgy is mondhatnám: az érzékenység irodalmától meghatározott korszaknak) a barátságkultuszáról van itt szó, valamint az érzelmekhez való viszony megéléséről és stílári megjelenítéséről (erről a német irodalommal kapcsolatban már készültek jó feldolgozások).²³ Ám a magyar irodalomra vonat-

kozóan sem ismeretlen ez a kérdésszár. Rendelkezésünkre áll ugyanis egy klasszikusnak mondható, 1959-ben keletkezett irodalomtörténeti tanulmány a fiatal Kazinczyról.²⁴ Szauder József mutatta ki annak idején, hogy Kazinczy az 1785-től 1791-ig tartó, kassai időszakában – leveleinek tanúsága szerint – párhuzamosan több nőbe is „szerelmes” volt (legalábbis a tőle alkalmazott nyelvi formulák a szerelemvallásra szokásosan alkalmazott nyelvi formulákkal azonosak). Az irodalomtörténész ráadásul ezt a megfigyelését nem akarta pszichológiailag is kiterjeszteni, sőt a következő megfontolandó distinkciót tette: „Ostoba volna, a szokványos leegyszerűsítésnek engedő kérdés, szeretett-e Kazinczy Ferenc egyáltalán.”²⁵ A másik fontos megfigyelése szépirodalmi szöveg és levelezés nyelvi összefüggése és egymásra hatása. Különösen a *Bácsmegyey öszvegyűjtött levelei* című regényfordítás kapcsán (pl. a nevek kiválasztásában) látott szoros kapcsolatot fordítás és egyéni érzelmek kifejezése között. „Ki gondolná, hogy a Bácsmegyey nemcsak egy hitvány eredetinek jeles fordítása, nemcsak egy izlés- és stílusprogram viszonylag tudatos szolgálata, hanem – jellegzetesen kazinczyanus – énkifejezés is?”²⁶ A regény és egy németül írott levél kapcsán pedig azt is megfogalmazta: „aligha lehet kimutatni, melyik előzte volna meg a másikat: az életet tükröző elragadtatott levél-e a románbeli jelenetet, vagy a román szubjektíve »feljavított« érzelmessége-e a levelet?”²⁷

Kétségtelen, hogy Szauder tanulmányának a továbbgondolásával és egy későbbi nemzedékben kimutatható, hasonló jelenségek elemzésével sokáig adós maradt a szakirodalom. Tán éppen ez a hiány szülte meg jelenségként Nyáry Krisztián tanulmányát is. Szauder kutatásait jó darabig senki sem folytatta ugyan, de az érzékenység fogalmának újabb keletű diskurzív elemzése, s nem utolsósorban a Kazinczyra vonatkozó, újabb kutatások²⁸ ismét jelentős aktualitást kölcsönözhetnek Szauder kezdeményezésének. Vaderna Gábor nagy Dessewffy József-monográfiájának bevezető fejezetében éppen az „élet nyelvének” és a „könyvek nyelvének” a viszonyából

20 ■ Szombathelyi Antal Kölcsey Ferencnek, Füzesgyarmat, 1838. máj. 5. In: Kölcsey Ferenc: *Levelezés V. 1837–1838*. S. a. r. Szabó G. Zoltán, Balassi, Bp., 2017. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 246. old. A levélhez csatolt jegyzet ezt annyival kommentálja: „rejtély, honnan szedte, de jó adalék informátságára”. Uo. 478. old.

21 ■ Vö. Kovács Sándor Iván: Még egy író Bessenyei: Bessenyei Anna. In: uő: „*Eleink tündöklősege*”: *Tanulmányok, esszék*, Balassi, Bp., 1996. 128–148. old.

22 ■ A történetet és értelmezését lásd Völgyesi Orsolya: Fáy András „különös házassága”. In: uő: *Írók, szerepek, stratégiák*. Ráció, Bp., 2010. 187–198. old.

23 ■ Például: *Gefühlskultur in der bürgerlichen Aufklärung*. Hrsg. von Achim Aurnhammer – Dieter Martin – Robert Seidel. Niemeyer, Tübingen, 2004.

24 ■ Szauder József: A kassai „érmek iskolája”. In: uő: *A romantika útján. Tanulmányok*. Szépirodalmi, Bp., 1961. 90–114. old.

25 ■ Uo. 90. old.

26 ■ Uo. 105. old.

27 ■ Uo. 112. old.

próbálja levezetni azt az antropológiai töréspontot, amely az irodalmat mint társadalmi gyakorlatot leírni képes módszertani felfogása számára alapot alkot.²⁹

Ez a kiindulópont pedig nagyon komoly távlatokat jelent. Az érzelmek történetének XVIII–XIX. századi szakaszát ugyanis érdemes antropológiai problémaként szemlélni, s ennek megfelelően kezelni sajátos kettősségét is: egyfelől ugyanis nyelvi (retorikai és stiláris) kérdésről van szó, amely csakis egy történelmi szemantika és pragmatika segítségével, valamint egy gondosan feltárt eszmetörténeti kontextus alapján érthető meg, s ehhez számolnunk kell a korszak szépirodalmának habitust alakító hatásával is.³⁰ Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor ahistorikus találgatásokká egyszerűsödnek a kérdéseink.

Másfelől pedig ott vannak bizonyos társadalmi gyakorlatok, amelyek szokásszerűen működnek, s amelyek esetében – éppen, mivel ugyanúgy nyelvi közvetítésűek – nem lehetünk biztosak az érzelmi kiindulásban vagy az érzelmi tartalomban. Ez utóbbi esetre jó példa éppen a szerelem és házasság kérdésköre, ideértve a homoszexualitás problémáját is. Azaz alapvetően történeti kérdés az érzelmek nyelvi megjelenítésének felfejtése is, hiszen időben és térben változó kódról van szó. Ennek megfelelően pedig nemcsak az lenne a kérdés, hogy vajon mit is jelentenek bizonyos szavak és kifejezések – például – Kölcsey leveleiben, hanem legalább annyira az is, miért merheti valaki leírni ezeket a szavakat levélbeli kommunikációban, s milyen reflexiók születnek erre. Vagy tovább szöve a problémát: vajon miért gondolhatta úgy Szemere Pál, hogy Kazinczynak leírhatja a megszegyenülés veszélye nélkül a vágyát arra, hogy Berzsényitől csókot kapjon. Hiszen Kazinczy a válaszában egyáltalán nem reagált furcsálkodva vagy elutasítóan a Szemerétől megörökített történetre. Ez a jelenség arra mutat, hogy mind a szóhasználat, mind a leírt tartalom egykorúan alighanem bevett társadalmi gyakorlatként tételeződött – legalább egy szűkebb (irodalmár) csoport számára. Ez a megfontolás pedig fokozott óvatosságra intheti az irodalomtörténészt. A túlságosan gyors allegorézis – tehát az,

hogy bizonyos kifejezések egy 1810-es évekből származó magyar nyelvű levélben csupán a szerelmet fejezhetik ki – csak félrevezető lehet: a minél szélesebb körű kontextus megismerése nélkül aligha remélhetjük, hogy jól értjük meg azokat a bizonyos, rejtélyesnek vélt kifejezéseket.

Nyáry Krisztián Kölcsey-esszéjének az igazi (sőt talán az egyetlen) komoly szakmai tanulsága az, hogy Kölcsey kapcsán demonstrálta, miképpen lehet egy jól feltett kérdésre rossz, mert elsietett választ adni. A módszertani tisztázódás folyamatához persze ez a tapasztalat is fontos segítség. S így mégiscsak eljuthatunk a bulvártól³¹ az érzelemtörténetig. □

28 ■ Lásd például Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Universitas, Bp., 2009.; Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. (Csokonai Könyvtár 51.). Megjegyzem: Szaudernek erre a tanulmányára egyik monográfia sem hivatkozik.

29 ■ Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Ráció, Bp., 2013. (Ligatura), 11–31. old.

30 ■ Egy ilyen, újabb monográfiáról, Csengei Ildikó munkájáról (*Sympathy, Sensibility and the Literature of Feeling in the Eighteenth Century*. Palgrave Macmillan, 2012.) lásd Vaderna Gábor recenzióját: *It*, 95 (2014), 3. szám, 396–402. old.

31 ■ Vö. a következő kritikával: Margócsy István, *Irodalomtörténeti Story magazin* (Nyáry Krisztián: Igy szerettek őt). *Élet és Irodalom*, 2013. febr. 1., 5. szám; letölthető: <http://www.es.hu/cikk/2013-02-01/margocsy-istvan/irodalomtorteneti-story-magazin.html> (a letöltés ideje: 2017. szept. 8.)

A NÁRKISSZOSZ-MÍTOSZ

EGY PSZICHOANALITIKUS

ÉS EGY PNEUMATOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSE

Az itt következő írás a dialogikus gondolkodás nézőpontjából értel-

SURÁNYI LÁSZLÓ

mezi és értékeli Lacan tükörstádium-koncepcióját. Abból az alapmagatartásból, amelyet Magyarországon első sorban Szabó Lajos és Tábor Béla neve fémjelez. A lacani koncepció felfogható a Nárkisszosz-mitosz pszichoanalitikus értelmezésének, így adódik összevetése e mítosz Tábor Bélánál található, pneumatológiai értelmezésével.¹ A pneumatológia itt a dialogikus létfelfogás terápikus metszetét jelenti. Ezt a jelentését a dialogikus gondolkodás Franz Rosenzweighez hasonlóan úttörő jelentőségű, ám nálunk még Rosenzweignél is kevésbé ismert alakjánál, Ferdinand Ebnernél nyerte.²

A dialogikus gondolkodók egész magatartását az abszolút személyes pozíció vállalása határozza meg. A pneumatológia alapja az a felismerés, hogy ebben a nyelvnek mint én–te–szó-viszonynak középponti, létünk minden metszetére kiható szerepe van. Ebner úgy látta, hogy a pszichológia eddig a felismerésig nem jut el, sőt gátja ennek a felismerésnek. Nála a pszichológia csak ilyen negatív vonatkozásban szerepel. E kereten belül tehát nem volna lehetséges a két mítoszértelmezés összevetése. Szabó és Tábor sem tartja az emberlét legmélyebb és végső megismerési módjának a pszichológiai megismerést, de a pszichoanalízis alapkérdéseit saját kérdéseiknek tekintik. E keretek között a mítosz két értelmezésének összevetése már természetesen adódik. Tábor Béla gondolkodói-terápiás magatartását, viszonyát a pszichoanalízishez jól mutatja, hogy miután önterápiás céllal és az analízis megismerésének céljából végigcsinálta az analízist, logikus lett volna és analitikusa magától értetődőnek is vette, hogy analitikus lesz belőle. A tanuló analízist azonban Tábor Béla azzal hátrította el, hogy ő nem lélekgyógyász, hanem pneumatológus, vagyis szellemgyógyász akar lenni, aki a lelki problémák köré szélesebb kört húz. E szélesebb kör Tábor személyiségelmélete, amelynek születésében egy analízisbeli élményének is szerepe volt.³ Amikor az analízis során egy kora gyermekkori élménye a jelenlét teljes intenzitásával előjött, ennek örömet fokozandó azt kérdezte: milyen terápia volna az, amelyik lehetéssé tenné, hogy ne csak a saját emlékeimre emlékezzem ilyen intenzíven, hanem mindenki máséra is?

A következőkben Tábor és Lacan Nárkisszosz-elmzésén mutatom be, hogy a tükrözés jelenségének terápikus elemzésénél miért szükséges ilyen

szélesebb, az Én-Te-Szó viszony teljes valóságát magába foglaló

kört vonni a pszichoanalitikus megközelítés köré – ám ez a szélesebb kör nem jelenti a lelki problémák lekicsinylését. Tábor gyógyító tevékenységének egyik pillére az a meggyőződés volt, hogy a szellemi problémákhoz lelki feldolgozás nélkül hozzá sem lehet férni; az élmények és problémák lelki feldolgozásának hiányában a „szellemi” kérdések csak a megoldatlan lelki problémák álruhájaként mutatkoznak. Ezért nem szimpatizált a jungi analízissel, annak látszólag spirituálisabb opciója mögött sok mindent a feldolgozatlan lelki problémák elfedésére szolgáló álruhának látott. *Identifikation* és *Objektliebe* freudi megkülönböztetését viszont mély és valódi szellemi felismerésnek tartotta. Harcolt mind a lelki és szellemi kérdések egybemosása ellen, mind az ellen, hogy a szellemet és a lelket a személy valóságának két statikus rétegeként fogjuk fel.⁴ A lelket vágy- és élelemgazdálkodásként jellemezte, a szellemet pedig akaratgazdálkodásként, amelynek egyik pólusa a vágy.

A „TÜKÖR-STÁDIUM”

Lacan a kisgyermek életének kb. 18 hónapos korig tartó időszakát tükör-stádiumnak nevezi, ugyanis

1 ■ Lacan írása magyarul: Jacques Lacan: A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja a számunkra. Ford. Erdélyi Ildikó, Füzesséry Éva. *Thalassa*, 1993. 2. szám, 5. 11. old. Minden Lacanról szóló írás, amelyet idézni fogok, ugyanitt jelent meg, ezért csak oldalszámmal hivatkozom rájuk. Tábor Béla egyelőre kéziratban levő szövegéből szó szerint idézek. Lacan egyéb írásaira az *Écrits* (Édition du Soleil, Paris, 1966.), majd az *Écrits, The First Complete Edition* (W. W. Norton & Company, New York, 2006.) angol fordítás oldalszámával hivatkozom.

2 ■ Ferdinand Ebner: *A szó és a szellemi valóságok. Pneumatológiai töredékek*. Ford. Hidas Zoltán. Tankönyvkiadó, Bp., 1995. A két, közvetlenül idevágó töredék az 5. és a 9.

3 ■ Személyiségelméletéről részletesebben lásd Tábor Béla: *Személyiség és Logosz*. Balassi, Bp., 2003. 17–27., 236–238., 256–258. old.

4 ■ Erről részletesebben lásd Tábor: *Személyiség és Logosz*, 40–69., különösen 51. skk. old.

5 ■ Míg a „kivülről” jövő képet, és általában minden képi fantáziát, megnyilvánulást a térbeliséghez sorol, a „belső” valóság az időhöz kötöttség, sőt: az időbe zárttság. Ezzel analitikus elméletét Lacan a heideggeri felfogásnál horgonyozza le. Mivel az idő belülről nézve ellenállás (Hermann), a belsőt így az ellenállással azonosítja.

6 ■ Erős: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája, 37. old.

7 ■ Lacan szerint ez volna Hamlet drámája (uo. 39. old.). De Erős joggal adja ezt egész írása címének. Lacan valóban

döntő és kitüntetett élménynek tartja a gyereknek azt az élményét, amikor a tükörrel szembe találva magát először ismeri fel, hogy a saját képét látja. Lacan gondolatmenete szempontjából két mozzanat lényeges. Az egyik, hogy ezt a képet mint képet asszimilálja, és a kép asszimilálásához szerinte hozzátartozik, hogy „egy csapásra”, egységes mivoltában asszimiláljuk. Ettől fogva ez az énkép lesz a meghatározó. Itt „kezd” kialakulni az én-tudat. Itt kezdi a gyermek felfogni, hogy van *egységes* énje, ugyanakkor ez az én-tudat az – erősen testhez kötődő – én-képpé rögzül. Lacan szerint a gyermek – lényegében a freudi értelemben – azonosítja magát e képpel. A másik mozzanat az, amit *születési éretlenségnek* nevez: miközben ez az énkép egységességet szuggerál, maga a gyermek még korántsem képes koordinálni saját mozgását. A meghatározó és sürgető, „kívülről” jövő ideális énkép tehát „belülről” a tehetetlenségérzéssel, a szétartó, koordinátatlan belső valósággal „találkozik”. Ez pedig állandó belső elégedetlenséget generál.⁵

A keletkező *feszültséget* Lacan *hasadásnak* mondja. A franciában a botanikából vett, latin eredetű *dehiscence* szó áll, a latin *dehisco* szó jelentése: szétnyílik, kettéválik, meghasad. A szép kép az én-tudat születését egy burok szétrepesztéseként, felnyílásaként jeleníti meg. A *kép* azt sugallja, hogy új erő, új energiaforrás jelenik meg, lép elő – és vele együtt új ellenállás (itt: „elégtelenség”), amellyel az erőnek meg kell küzdenie. Lacan azonban azt állítja, hogy nem az erő, hanem a (fel)hasadás nyomán kialakuló tehetetlenségérzés a döntő. Ez mindörökké megmarad, és meghatározza az emberi „alanyiság” (szubjektivitás) belső szerkezetének változásait is. „Az elkerülhetetlen frusztrációt” a pszichoanalízis „[s]em tudja megszüntetni, csupán annak tudomásulvételére bírhatja az egyént, hogy élményeinek

csak a vágy tragédiájáról tud, az akarat drámájáról nem. Mint ahogy találkozásról és megismerésről sem, csak félreismerésről. Tábor Béla szerint is „személyes viszonyba csak azzal kerülhetünk, akit (és amit) félreismerhetünk”, de ő így folytatja: „vagyis aki rejtőzni tud és rejtettségében megmutakozni. Es olyan mértékben kerülünk vele személyes viszonyba, amilyen mértékben nem ismerjük félre.” (Tábor Béla hagyatéka még feldolgozás alatt van, az idézet egy még kiadatlan írásában szerepel. Ahol nem jelzem, ott ilyen kiadatlan írásából idézek.)

8 ■ Hogy a személy valóságának mennyire nem tulajdonít jelentőséget, tükrözi például ez a mondat: „amely valóság lehet a gyerek saját teste vagy az őt körülvevő személyek és tárgyak.” (5. old.) Mindez a milieu-elméletekből problémátlanul átvett „környezethez” tartozik nála.

9 ■ Tábor Béla: *Megismerni: teret teremteni. Helikon*, 2010. 1–2. Térpoétika szám, 55. old. A preszókratikusokról tartott egyik szemináriumát ezekkel a mondatokkal kezdte: „Orientáció, mértékegység keresése: annak a térnek a keresése, amely feloldja egzisztenciánk szorongató zsúfoltságát, a támadó valóságot mérhetővé teheti és ezzel kivédhetővé minden kicsinyes elemnek azt a hipnózisát, hogy ő az abszolút mérték, amelynek alá kell vetnünk magunkat. A filozófiai kutatás tehát az egzisztencia szabadságharca. A tér, amit meghódítunk vele: növekedésünk tere. És amikor itt egzisztenciáról beszélünk, egyaránt gondolunk egyéni és közösségi egzisztenciára.” (Uo.)

10 ■ Erős: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája, 37. old.

alapja az, hogy »valami hiányzik«, valami »betömhetyetlen lyuk« van minden emberi probléma mélyén”, írja Erős Ferenc.⁶

Hogy van ilyen, a testhez is kötődő „idealizáló” énképünk, belátható – bár kérdésesnek tartom, hogy kialakulása ilyen egyoldalúan a tükörhöz volna köthető. Az is követhető, hogy a kép „egy csapásra” jelenik meg, s ha tiszta képviségében asszimilálok, akkor valóban arra csábít, sőt azt szuggerálja, hogy ugyanolyan egy csapásra, ahogyan a kép megjelenik, azonosnak is tekintsem magamat vele. Jól követhető az is, hogy ez belső türelmetlenséggel jár (ami nyilván onnan ered, hogy valójában még nem asszimiláltam ezt a képet, csak a kontúrját, „tartalmához” még nem értem hozzá), és magával vonja, hogy újra meg újra azzal szembesülök: nem vagyok még az, amivel azonosnak vélem magamat. „Tartalma”, amelyet a kontúrjával helyettesítettem, még idegenként jelentkezik. Ezt nevezi Lacan a „Másiknak” és belső hasadtságnak. A tükör-stádium dráma, mondja. Ám szinte mindent kicenzúráz belőle, ami valóban dráma, és tragédiára, sőt eleve elrendelt és megmásíthatatlan végzetre redukálja. Így jutunk el „a vágy tragédiájához”.⁷

Lacan így folytatja: „Ez a dráma mozgósítja a térbeli azonosulás ámitásába esett alany fantáziáit, amelyek a darabjaira széthullott test képétől totalitásának ama formájáig terjednek, amelyet ortopédikusnak (*orthopédique*) nevezek, s végül, az elidegenedett identitásnak ama magára öltött páncélzatáig, amely merev struktúrájával meghatározza majd az alany egész szellemi fejlődését.” (Uo.) Az „alany” szellemi fejlődésének ebből a démonikus fordított leírásából három mozzanatot emelek ki. Az egyik, hogy Lacan „alanyról” beszél – tudatosan kerüli, hogy személyről beszéljen.⁸ A másik, hogy a képi azonosulást, a képtől való hipnotizáltságot (vagy legalábbis szuggeráltságot) és a képi zsúfoltságot azonosítja a „térbeliséggel”: ez a tér lelki-szellemi szerepének teljes félreértése (valójában törekvés a tér megsemmisítésére). A térteremtés ugyanis mindennek éppen az ellenmozdulata. A kiküzdött tér teszi lehetővé, hogy távolságot teremtsen az engem szuggeráló képektől, hogy mérni és értékelni tudjam a belőlük felém áramló erőt. Ezért a tér „a zsúfoltság ellentéte” és „megismerni: teret teremteni”.⁹

A harmadik kiemelendő mozzanat valójában nem is mozzanat, hanem az egész gondolatmenetet irányító állítás. Eszerint a „születési éretlenségből” következő és „negatív töltésű” paradigma az egyéni fejlődés során mindvégig struktúrameghatározó marad, csak a formái változnak. „A tükör-stádiumban kialakult imaginárius azonosulás a későbbi identifikációknak is mintájául szolgál.”¹⁰ Ez valójában azt mondja, hogy a „születési éretlenség” nemcsak és nem is elsősorban testi éretlenség, hanem annál sokkal mélyebb, mindörökké leküzdhetetlen éretlenség. Lacan kidolgoz egy elméletet, amely a

nyelv primer szerepét mutatja a drámában, de ez a nyelv, amelyet ő „szimbolikusanak” nevez, erőtlenné a biológiai redukcionizmussal szemben, annak csak álruhája.

AMI KIMARADT A LEÍRÁSBÓL

Lacan emberképe feltűnően könnyen azonosítható a nietzschei „pórujlárt”, tehetetlen embertípussal.¹¹ (Önkicsinyítés az is, ha a kisgyermek élményét tesszük minden későbbi élmény értelmezési bázisává.) Ha azt kérdezzük, miből gondolja Lacan, hogy a születéssel *belül* csak a tehetetlenség élményét kaptuk, és hogy ez az alapvető pórujlártságérzés kinőhetetlen, a pszichoanalitikus praxis bizonyítéka a válasz. De ki és mi szabja meg ennek a praxisnak a kereteit? A pórujlártság érzése, ha egyszer befészkel magát a lélekbe, nehezen oldható fel. A terápiás praxisnak óriási a felelőssége: felszínre tud-e hozni egy olyan mélyebb emléket is, amely a születéssel kapott növekedés energiájával (és evidenciájával), és nem a kicsinység traumatizáló tehetetlenségélményével telített? Milyen értékelés rejlik Lacannak a mögött az állítása mögött, hogy a tükör-élmény a kisgyermek *kitüntetett* élménye? Nincs-e ennél kitüntetettebb élménye a kisgyermeknek? Teljes-e a lacani leírás?

Tudjuk, hogy Lacan karizmatikus, szinte hipnotikus erejű szónok volt.¹² De amint függetlenítjük magunkat a negativitástól való megszállottság lacani hipnózisától, kérdések sora fogalmazódik meg leírásával szemben. Ilyen kérdés az is, vajon miért cenzúrázza ki Lacan az alapélményből azt a pozitívumot, hogy egy olyan felismerésről van szó, amely belülről nemcsak a kisgyermek fizikai éretlenségével „találkozik”, hanem óriási erejével is: a növekedési potenciáljával. Még a lacani leírás is átsüt, hogy maga a felismerés is a *növekedés evidenciáját* adja. A feszültségből, amelyről Lacan mint hasadásról beszél, miért marad ki ez az evidencia, amely szintén a születő „én-tudat” integráns része? Ez tölti el örömmel a kisgyermeket, aki *igenli* a növekedést. (Ez az igenlés az akarat csírája.) Lacan több állati példát hoz a „kívülről” jövő kép növekedést és testi érést serkentő hatására és a kívülről asszimilált kép belsőt, lelket alakító hatására. Ám miközben az emberi „én” bizonyosságát, határozott önmagára ismerését és önigenlését egy „külső” képből származtatja, ami önmagában is ellentmondás, az emberi lét „belső” adottsága meghatározójának miért csak a tehetetlenséget tekinti? Az örömmel, a növekedés örömeinek egyoldalúan az énhez, az énképhez, sőt az erősen testi tartalmú énképhez kötése, a tehetetlenségérzésnek és vele a szenvedésnek ebből következő túlsúlyba kerülése: ez valóban a narcizmus alapmozdulata. Éppen ezért alapvető az öröm teljes valóságának kielemezése és lehető legközelebb megjelenítése, amelyet az énkép rövidre zár.

A KÉRDÉS HIÁNYA

A kérdés feltétele a függetlenedés volt a negativitástól való megszállottságtól. A kérdés itt olyan tér keresésére irányul, amely távolságot teremt nem pusztán egy kép, hanem egy egész gondolkodásmód hipnózisától. Olyan tér keresésére, amelybe beáramolhatnak azok az erők, amelyek ezt a hipnózist meg tudják törni.

Ha meg akarjuk keresni a lacani gondolkodásmód pozitív oldalát, logikus ezzel a kérdéssel kezdenünk: hol van a kérdés helye Lacannál? Végző soron mindenkivel annyira lehet párbeszédet folytatni, amennyire önmagával is párbeszédet folytat. Az analitikus terápia célja is az, hogy a páciens párbeszédbe kerüljön lényének rejtettebb rétegeivel. Lacan a „vissza Freudhoz” jegyében maga is mint-ha erre tenné a hangsúlyt. Ezért is mondja, hogy valójában a páciens az analízis, aki az analízisben önmagával folytat párbeszédet. De akkor mi a terapeuta szerepe? „Mindenki olyan mély réteget ismer meg a másoknak, amilyen mély rétegében szabadít fel önmagának egy megismerő (érzékenységi) gócot (instanciát)”, mondja Tábor Béla. Milyen érzékenységi gócot szabadít fel az analitikus önmagában a terápia során?¹³

Erről annyit tudhatunk, amennyit a szövegei elmondanak. A kérdés tehát ez: hol van a kérdés helye Lacan szövegeiben? Nem a kérdőjelekről van szó, hanem szerkezeti problémáról. Milyen, akár csak implicit, kimondatlan kérdések lazítják fel és teszik termékenyvé a szöveg analitikus terminológiától kiszikkadt talajréteget?¹⁴ Mivel ez érzékenységi kérdés is, csak első személyben válaszolhatok: én itt nehézségbe ütközöm. Lacan szövegében nem találok nyomát az önmaga felé forduló kérdésnek. Csak állításokat, cáfolatokat, magától értetődő hivatkozásokat látok – ugyancsak kérdéses evidenciákra. (Ilyen például, hogy a képi asszimiláció valami „nyelv-előtti” tevékenység volna. Nem kétséges, hogy a kisgyerek sokkal erősebben képekből és képekben ért, mint a felnőtt, de nyelvközösségbe születik – ha akarná, se tudná becsukni a fülét a szavak előtt –, a kép is a nyelvközösségen *belül* jele-

11 ■ Vö. Friedrich Nietzsche: *A morál genealógiájához*. Ford. Vásárhelyi Szabó László. Comitatus, Veszprém (Pannon Pantheon), 1998. 14. old. és uő: *Nachgelassene Fragmente, 1885–87*. KSA 12, dt/de Gruyter, New York – Berlin, 1988. 215. old.

12 ■ Erős: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája, 31. old.

13 ■ Vö. Wilfred Bion: *Újragondolt gondolatok*. Ford. Zeley Éva. Animula, Bp., 2011. 119.sk. old.

14 ■ „Nem a kérdőjel, vagy kérdező hangsúly, és nem is a kíváncsiság vagy akár a tudni vágyás avat kérdéssé egy nyelvi egységet, hanem a fellázító mozdulat. A kérdés a válasz fellázítása.” Tábor: *Személyiség és Logosz*, 142. old.

15 ■ Lacan ezt a viselkedést szembeállítja a csimpánz viselkedésével: az szerinte elveszíti érdeklődését, amikor felismeri, hogy az „csak” tükörkép. Kompetencia híján csak jelezni tudom, hogy ezt az állítást épp a csimpánzzal – és néhány más fejlett idegrendszerű állattal – kapcsolatban azóta állítólag kísérletek cáfolják. Nem biztos, hogy a cáfolat teljes körű. Az állatkísérletek során mindig az ember szervezi meg, igaz: több-

nik meg előtte. Ennek jelentőségére és a „tükörélményben” játszott szerepére még visszatérek.) Sehol nincs az az érzésem, hogy itt most a szerző rákérdezett egy evidenciára vagy egy új, addig számára rejtett ellenállást szólít meg, és az ebből éppen születő új gondolatot fogalmazza meg. Hogy itt most új irányba indult, vagy új dimenziót nyitott meg a saját gondolatmenetén belül. Hogy „új megismerő gócot” szabadított volna fel magában.

A KÉRDÉS HELYE AZ ALAPÉLMÉNYBEN

Talán az önmaga felé irányuló kérdések hiánya okozza, hogy Lacan ott sem veszi észre a kérdésre irányuló mozdulatot, ahol az még a tükör-stádium alapélményének általa adott leírásában is megjelenik. Amikor a gyermek felfedezi, hogy a tükörben saját magát látja, ez nála „azonnal tovább folytatódik egy gesztussorozatban, amelyben játékos formában megtapasztalja a képnek tulajdonított mozdulatok és a viszatükörözött környezet, valamint e virtuális komplexum és az általa megkettőzött valóság viszonyát”, írja.¹⁵ Ez a gesztussorozat valójában a mozgással kifejezett kérdés. Ha az ellenkező irányban akarnánk kielezni a „játékosságot”, azt mondhatnánk: ez komoly kutatás. „A normális gyerek játéka [...] ujjongó vagy szenvedélyes kutatás.”¹⁶ Az igazi kutatásban mindig van játék is, szigor is. Csakhogy a lacani paradigma szerint ez a kérdéssor nem tartozik az *én-tudat* tartalmához. Azt kimeríti az *én-kép*. Pedig „az imaginárius szolgaság” csomója csak akkor oldódik meg, ha megért-

jük: milyen módon van – rejlik benne – a képben a kérdés? A kérdés továbbgondolva mítosz és logosz viszonyának kérdéséhez vezet.

A lacani szerkezet úgy épül fel, hogy abban valójában nincs helye a kérdésnek, ami a logosz specifikuma. Az egységet, az integritást képviselő – és pozitív értelme(!) szerint a belső egység megteremtésére felszólító – énkép a megkérdőjelezhetetlen. A kérdéseknek a képben nincs helyük, ezért nincs helyük Lacannál a személy integritást képviselő pólusán. Ha valahova, akkor a mozgáshoz tartoznak, amely viszont Lacan szerint a „széttartás”, a dekomponáltság érzetéhez tartozik. Vagyis a gyengeséghez. S ez félreértés. A kíváncsiság, a(z implicit) kérdés a gyereknél is az erőtudat kifejeződése, amely belülről erősíti az éntudat bizonyosságát. Ha a személyiségszerkezet, amelyet Lacan képvisel, rá magára is érvényes, akkor *ebből a szerkezetből* következik, hogy írásaiból hiányoznak a maga felé forduló kérdések. Mert valójában „káoszhoz nem lehet kérdést intézni”, ahogy Szabó Lajos rá jellemzően, lényegre törően megfogalmazza.¹⁷ Koordinátatlansághoz, széttartáshoz sem.

LACAN LOGIKAELEMZÉSE A KÉRDÉS HIÁNYA

A maga felé forduló kérdéseknek erre a hiányára nem magyarázat, hogy Lacan írása, mint oly sok más írása is, előadott szöveg. Két okból sem.

Egyrészt hasonló szerkezetű a logikát elemző írása, amely nem előadásszöveg.¹⁸ Itt egy logikai feladvány kapcsán az elidegenedett logika „barbarizmusát” akarja leleplezni, és ez rendben is volna. Ám konklúzióként kijelenti: „minden emberi asszimiláció logikai formája” ez az elidegenedett logika. Értelmes, a szellemi-érzelmi-testi valóságunk egészében gyökerező és az egész valóságunkat átvilágító logikát nem ismer – ellentétben például Hermann-nal, aki szerint az értelem a lelki és szellemi szféra közötti kontinuitás.¹⁹

A feladat valóban barbár – nem véletlen, hogy a cikk 1945-ös –: *raboknak kell a börtönőr által kirótt feladatot megoldaniuk a szabaduláshoz*. Aki elsőként jön rá logikus okfejtéssel arra, hogy a börtönőr milyen színű korongot ragasztott a hátára, az sza-

nyire rejtetten, hogy az állatnak legyen oka használni a tükör-felismerést, a kisgyerekek viszont Lacan szerint – és Wallon szerint, akitől az „alapötlet” származhat – magától kezd kísérletezni.

16 ■ Henri Wallon: *A gyermek lelki fejlődése*. Ford. Binét Agnes. Gondolat, Bp., 1958, 49. old.

17 ■ Szabó Lajos: *Szemináriumi előadásai*, I. Typotex, Bp., 1997, 56. old. Másutt Szabó is a kisgyermekre hivatkozik: „A gyerek körülkérdézi a világot, rasztert kap róla, s ha marad további kérdése, akkor lökesszerűen fejlődik.” Uo. 190. old.

18 ■ *Le temps logique et l’assertion de certitude anticipée*. *Un nouveau sophisme*, 197 skk./161 skk. old.

19 ■ Hermann Imre: A gondolkodás függőségei. Elszakadás-elmélet. In: uő: *Gondolkodáslélektani tanulmányok*. Ford. Berényi Gábor. Animula, Bp., 2011, 233. old.

20 ■ Három fehér és két fekete korong közül. Mindhármukra fehér korongot ragaszt – s mivel a feladat feltételezi, hogy egyforma gyorsan (!) gondolkodnak, eleve nem lesz első – senki sem szabadul.

badul.²⁰ Lacan szerint „a kerettörténet sötét oldala kontingens”, a lényegre, a „sietni kell”-re kell összpontosítani. Gondolatmenete középpontjában a bizonyosság sürgető, „megelőlegező” (további megfontolás nélkül cselekvésre indító) impulzusának és a tévedés, a bizonytalanság „tehetetlenítő” impulzusának ellentéte áll. Hasonló a szerkezet, mint a tükör-stádiumban: ott az énkép a „megelőlegező”, „sürgető”, amivel szemben áll a „születési elégtelenségből” fakadó tehetetlenség. S itt is, mint ott, hasadtság az eredmény: a lacani elemzés szerint a logika eredendő belső hasadtsága, hogy a bizonytalanság tehetetlen mozgása sosem tudja beérni a bizonyosságot. Ennek az antagonisztikus ellentétnek a zaklatott ritmusa (*scansion*) szabja meg és egyben dezavualja a logikus gondolkodást.

A két impulzust mindenki ismeri. De az értelmes gondolkodás ott kezdődik, ahol sikerül *kiszakítani* magunkat antagonisztikus ellentétükből, és egymásra vonatkoztatva *kérdéssé* formáljuk bizonytalanságainkat és bizonyosságainkat. Lacannál azonban a kérdésnek a logikus gondolkodásban sincs helye. Pedig az értelmes logika kérdés – önmagunkhoz intézett kérdés – és a kérdésből kikristályosodó válasz „üteme”, ritmusa. Ez a ritmus a logosz belső élete – mindenkiben, aki valóban gondolkodik.²¹

A KÉRDÉS ÉS A BELSŐ DIALÓGUS HELYE FREUDNÁL

De a maga felé forduló kérdések hiányára azért sem magyarázat, hogy a tükör-stádium írás eredetileg előadott szöveg, mert Freudra, akihez vissza akart térni, ez korántsem jellemző, előadásaiban sem.²² Freud egész munkásságának alapja egy belső párbeszéd két instancia között, az analizálandó és az analizáló között. Mindkettő ő maga volt, ugyanakkor egyik sem „ért véget” benne, mindkettő túl is mutat rajta. Ilyen értelemben mindkettő közösségi realitás, amely valamilyen mértékig mindenkiben „megvan”. Az analizáló instancia Freudban sosem adhatta föl ezt a polaritást, ha produktív akart maradni, míg a rejtőző, az „Es” (ős-valami, „id”) talán épp a polaritás felszámolására törekedett. Mindenestre a halálöszton a polaritás termékeny feszültségének kioltására törekszik. (Tábor Béla szerint a halálfélelem mögött a saját daimónunktól való félelem rejtőzik.) Freud *elméletében* sokszor azonosul ezzel a törekvéssel – de a *kutatását* végig a polaritás mozgatja. Az a – nem mindig kellően reflektált – tapasztalat az alapja, hogy a polaritás mindkét pólusa, a megismerő és a megismerendő *benne él, ő maga ez a polaritás*. Nem a tudattalan, és nem az, amit Freud „én”-nek nevez, hanem a kettő polaritása. Egy elmélet igazságát nem az eredményei, hanem az in statu nascendi kutatás, a kutatás mélyfúrását irányító, még valami ismeretlenre, titokszerűre irányuló kérdés és a belőle éppen kikristályosodó válasz – elméletmag, a szó pozitív értelmében vett szimbó-

lum – hordozza. Ez nem jelenti azt, hogy az elmélet kidolgozása, kidolgozott eredményei fölöslegesek volnának: szükségesek ahhoz, hogy a kérdés és a belőle kikristályosodó válasz csúcspillanatát egyéni és közösségi, másrészt lelki-szellemi valóságunk teljes áramkörébe integráljuk, asszimiláljuk.

Freudban tehát ott volt ez a tapasztalat a benne levő polaritás termékenységéről. Ha a válaszai nem is mindig, de a kérdései ebből születtek. A tanítványokban már szükségképp nincs meg ez az eredeti tapasztalat: az első analízisbeli tapasztalataik olyan helyzetben fogannak, amikor az analizálandó és az analizáló személye nem azonos. Ez eleve nehezíti az analízis produktív újragondolását. Nem kelleme, hogy így legyen. Más lenne a helyzet, ha Freud ezt a belső, termékeny dialógust is kontúrozva beleépítette volna elméletébe, és nem elégedett volna meg a kérdésben élő lelkiismeretnek az Über-Ichhel való egybemosásával. A freudi gondolat újra-, vagy inkább továbbgondolása tehát annyira lehet sikeres, amennyire sikerül a kutatónak *önmagában* felfedeznie és elmélyítenie ezt a polaritást, ezt a belső *kétszemélyes* párbeszédet – mint ismeretes, Szókratész szerint a gondolkodás a lélek párbeszéde önmagá-

21 ■ Lacan a sietséget a bizonyossággal hozza kapcsolatba – és nem hozza kapcsolatba azzal, *amiért* a rabok úgy érzik, sietniük kell: *szabadok* akarnak lenni. A sietség nem egyszerűen a bizonyossághoz, hanem ennek a bizonyosságnak a *jelentőségéhez* tartozik. Az értelmes gondolkodás elválaszthatatlan a konkrét értékeléstől, attól a kérdéstől, hogy minek van jelentősége a számomra. Ebből a szempontból jó példa lehetne a rabok példája: azt példázza, hogy a szabadságnak van kitüntetett jelentősége, erre irányul a gondolkodás. Csak hogy ez a szabadság a szabadság torzképe csupán, hazug szabadság: a feladat eleve egymás ellenségeivé teszi a „gondolkodókat”, ráadásul beszélniük sem szabad egymással. E keretek között fel sem merül az értelmes kérdés, hogy szabadság-e az, amit a velem azonos sorsúak *ellenére* vívok ki? Es a raboknak sietniük kell (lásd „valós idő”). Ennek az elidegenedett társadalomnak a logikájáról van szó. Egy kasztrált, mert a szó, a kölcsönös kérdés és válasz erejétől megfosztott logikáról. Úgy is mondhatnánk: az igazság megszólíthatatlanságába vetett hit logikájáról. (A hit a megszólíthatóságban hisz: „Én vagyok az út, az igazság és az élet”, mondja Krisztus.) De a logikai feladvány még ezt a torz értéket, szabadságtorzítást is eltakarja egy második torzítással, amely megfordítja a gondolkodás és szabadság viszonyát: a gondolkodás céljává, középpontjává a valódi céljától és értelmétől, tehát a szabadságtól függetlenített logikai következtetést teszi, és a valódi cél, a szabadulás csak a „köntös”, amivel a „logikai” okfejtést szemléltethetjük. A feladvány és főleg a megoldása egy olyan logikát szuggereál tehát, amely nem tulajdonít jelentőséget annak a kérdésnek, hogy minek van jelentősége a számomra. Lacan, joggal, ezt a logikát akarja letaszítani a piedesztáljáról – mégis siet kijelenteni, hogy ez a logika *minden* emberi asszimiláció egyetlen lehetséges logikai formája. És ő maga sem tulajdonít jelentőséget elemzésében az értékelés és jelentőség kérdésének. Eleve – „sietve”, bizonyosságként – elfogadja, hogy csak olyan logika létezik, amely nem tulajdonít jelentőséget e kérdésnek. De a sietség azt jelzi, hogy ennek a figyelmen kívül hagyásnak jelentősége van a számára. *Fontos*, hogy a gondolkodáson, a logikán olyan gondolkodást, logikát értsen, amely figyelmen kívül hagyja a jelentőség kérdését. És a szabadság kérdését. Az értelmes gondolkodás ott kezdődik, amikor nem fogadjuk el értelmesnek a börtönszituációt, a szabadságra irányulnak kérdéseink, és ennek centrális jelentősége van számunkra.

22 ■ Lásd erről Erős: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája, id. h.

val²³ – kérdező és kérdezett, értelmező és értelmezett között, s ennek alapján világos különbséget tenni Über-Ich és lelkiismeret között.

Freud egy személyben volt az analízáló és az analízált, a megismerő és a megismerendő. Az ő önanalízise még belső párbeszéd volt, még ha ez változó sikerrel jelentett is valóban belső nézőpontváltást vagy hasonulást (freudi értelemben vett azonosulást az Objektliebe helyett?). De ez az „ingójárat” maga is a párbeszédhez, a kétszemélyességhez tartozik.

LACAN EREJE ÉS A MONOLOGIKUS SZITUÁCIÓ

Lacan mintha észlelné ezt a produktív újragondolás szempontjából is lényeges különbséget Freud és a tanítványok között. Mint láttuk, a problémát úgy „oldja meg”, hogy a páciensre terheli, kijelentve, hogy kezdettől maga a beteg az analízáló.²⁴ Ezzel persze nem helyezheti vissza a beteget Freud eredeti helyzetébe. Nemcsak azért, mert a páciens még nincs felkészülve önmaga kérdésére, és nem is csak azért, mert ez értéknivellálás volna, hiszen nem mindenki rendelkezhet Freud adottságaival. Hanem azért sem, mert az analitikus praxisban ott a tera-

peuta, aki megszabja az egész párbeszéd kereteit. Az ő szerepe és személyiségfelfogása tehát tisztázandó.

Lacan ereje sokak szerint éppen abban áll, amit a terapeuta szerepéről mond. Visszatért a freudi figyelmeztetéshez: az analitikus minden analízis előtt felejtse el, amit *tud*. Ez nem önmaga elfelejtését jelenti, hanem azt követeli, hogy a terapeuta ne azonosítsa magát már készségi szilárdult tudásával, hanem tartsa magát nyitva arra a forrásra, amelyből tudása született. Mert itt is sokan „engednek a kísértésnek, hogy tudással vétezzék fel magukat – a megismerés ellen”,²⁵ és tudásból építenek védőfalat a csodálkozás elé. Freud szellemes levezetése szerint az ilyen magatartást az örömev vezérli, természetesen negatív formában. A vezérlő ösztön a szenvedés kerülete, a félelem a szenvedés új formájával való találkozástól. Vagyis az örömev egy minimalista formája, amely ugyanakkor meggátolja, hogy mélyebb örömhöz jussunk. Mert mélyebb örömev mélyebb szenvedésérzékenység a záloga.

Tudásból falat építeni, amely elzár a másik szenvedésének megértése elől: ez a viselkedés a személyesség, a személyes jelenlét szöges ellentéte. Lacan tehát mintha a személyesség egy kvantumját hozná vissza az analitikus praxisba, amikor arra szólít fel, hogy az analitikus felejtse el tudását, és a másik egyedi szenvedésére figyeljen.²⁶ De a szenvedésre is igaz, hogy „mindenki olyan mély rétegét ismeri meg a másiknak, amilyen mély rétegében szabadít fel önmagának egy megismerő (érzékenységi) göcot (instanciát)”. A terapeutának a szenvedés mindig új formájával kell szembenéznie – de vajon a szenvedésérzékenységnek milyen új formáját szabadítja fel önmagában? Mert érzékenység csak ott szabadul fel, ahol egy ellenállással nemcsak a másikban küzdök meg, hanem az ellenállást, a küzdelmet és az ellenállás áttörését önmagamra is vonatkoztatom. És milyen erőt, milyen „instanciát” szabadít fel vagy frissít fel *magában* a terapeuta, amely a szenvedést viselni tudja megroppanás nélkül, a szenvedést az öröm-szenvedés-öröm ritmusává tudja oldani? És hogyan tudja ezt átadni? Teremt-e hozzá nyelvet? A szeretet és a valódi – kétszemélyes – dialógus kérdésénél vagyunk. A (két)személyesség feltétele, hogy a terapeuta e kérdésekre pozitív választ tudjon adni. Minden terápia alapkérdése: vajon megnyitja-e az utat e felé a személyes viszony felé, amelyet Tábor Béla így ír le: „személyes viszonyban lenni annyi, mint egymás terének lenni”? Ez-e a mérteke? Abszolút személyes kérdés ez. A rá adandó válasz sem a „Másikra”, sem a „tudattalan alanyra” át nem hárítható.

A személyes Én-Te-Szó viszony jelentősége iránti érzékenység az analitikus praxisban és elméletében is megjelenik. B. Gáspár Judit²⁷ hangsúlyozza a megértésnek mint kétszemélyes valóságnak és ennek feltételeként a közös nyelv kialakításának fontosságát az analitikus terápiában. Szembenézés céljából idézi Gadamer-tól: „Ahol valóban a másikat mint

23 ■ Platón: *A szofista*. Ford. Kövendi Dénes – Bene László. Atlantisz, Bp., 2006. 263e.

24 ■ Sőt, mind a két pólust az „Es”-re terheli rá, a termékeny polaritás nála *hasadtsággá* lesz: az egyetlen „valós”-nak, minden érték és igazság mértékének deklarált „Es”-ben lévő erendő hasadtsággá. És kétségtelen: a hasadás hozzátartozik a polaritáshoz. De az ellentmondulat is. (A dialektika is az egységes [1] hasadása [2, Spaltung], és az ellentmondó részek egymást megismerésének [3] hármas ütemében gondolkodik.) Ha azonban a két instanciát egybevetítjük, akkor éppen az történik, mint amikor egy kétdimenziós valóságot egy dimenzióra vetítünk: a tér, amelyet a két tengely kifeszít, eltűnik, zsúfoltsággá válik. A kétdimenziós térben minden pont magába foglalja a két irány polaritásának valamilyen formáját – és a valóban kétszemélyes párbeszédben minden szóra hasonló mondható. A tér jelenléte pontosan azt jelenti, hogy van tér a feszültség különböző formáinak kiérlelésére, kifejezésére és egymáshoz viszonyítására. Ha a kétdimenziós teret egy dimenzióra vetítjük, a pólusok feszültsége megmarad, de kimondhatatlanná válik, mindkét pólus eltorzul. Úgy látszik, mintha ennek az egy dimenzióknak a feloldhatatlan belső ellentmondásáról, „hasadtságról” volna szó. Így lesz Én és Te kétszemélyes párbeszédéből „alany” és „Másik” egyszemélyes nyelve Lacannál. Az egy dimenzió: a tér elvonása. A feszültség szűk térbe zárul, megtermékenyítő formagazdagsága bénító zsúfoltsággá alakul át, magába húzó örvénnyé, és a feszültség kioltása válik a megoldást ígérő vággyá – ez a halálösztön „születése”.

25 ■ Vö. Tábor Béla: Anselmus istenbizonyítéka és Nietzsche istenkísértése. *Pannonhalmi Szemle*, XVIII (2010), 4. szám, 25. old.

26 ■ Lacan – alighanem jogosan – úgy látja, hogy a pszichoanalízis az amerikai „transzplantációja” során elsorvad (l. pl. *Écrits*, 687/ 577. old., részletesebb és megértőbb elemzését l. 411/351. old.), és követelményét ez ellen fogalmazza meg. Am korántsem ő az egyetlen, aki visszatért a freudi figyelmeztetéshez. Elég a szenvedés és betegség mély, a „klasszikus” analízis számára megközelíthetetlen bugyrai és formái iránt érzékeny Wilfred Biont, Beckett jó barátját említeni, aki szerint az analitikusnak emlékezés és vágy nélkül kell részt vennie az analízisben. *Újragondolt gondolatok*, 134. old. „But he had both to remember to do that and want to”, teszi hozzá Adam Phillips: *On Flirtation*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1994. 30. old.

27 ■ B. Gáspár Judit: *És mégis – Összegyűjtött írások*. Oriold és Társai, Bp., 2015. 111. old.

individualitást (értsd: mint csak magába zárt individualitást) tartjuk szem előtt, például a terápiás beszélgetés vagy(!) a vádlott kihallgatása közben, ott egyáltalán nem áll fenn igazi megértési szituáció.” Ott tiszta hatalmi viszonyra csupaszított szituációról van szó.²⁸ Ami csak egy szélsőséges megnyilvánulása annak az uralkodó monologikus szituációnak, amelynek áttörésére a dialogikus gondolkodók energiájukat összpontosítják. „A monologikumot akkor törtem át – írja Tábor Béla a *Csütörtöki beszélgetéseken* elmondott egyik szövegében –, ha magára a *másikra* reflektálok, magára a dialógus második személyére, vagy hogy a szubjektíváció félreértését kiküszöböljük: azokra a személyes forráspontokra, amelyekből a másik elmondja azt, amit el *kell*ett mondania.” És ha önmagam „legkényesebb, legszubjektívebb, röviden: legszemélyesebb” pontjából reagálok rá.²⁹ A szó, a nyelv eredendően itt, Én és Te, megszólító és megszólított között születik.

A LACANI DISZKURZUSOK (DISCOURS) ÉS A DIALÓGUS HIÁNYA

Ha azt kérdezzük, hogy mennyiben van jelen a dialógus Lacan létfelfogásában, rögtön feltűnik, hogy ahogy az Én, úgy a Másik sem jelentkezik soha személyként, hanem így, Másikként, számomra idegenként, „külsőként”. Füzesséry Éva kitűnő Lacan-ismertetésében a „diszkurzus” (a francia *discours* szó elsődlegesen beszédet jelent, nem tárgyalást) négy formáját sorolja fel. Mind a négy forma jellemzője, hogy egyszemélyes, mindig *egy* alany szempontja érvényesül. Megfontolandó felsorolását kapjuk tehát azoknak a monologikus szituációknak, amelyeket át kell törnie annak, aki személyesen akar jelen lenni egy dialógusban.³⁰ Mert döntő különbség a diszkurzus lacani formái és a valódi párbeszéd között, hogy a felsorolt diszkurzusok nem tudnak a dialógus kétszemélyes struktúrájáról, arról, hogy két ember teljes testi-lelki-szellemi valójával egymás tere lehet. Arról sem, amit Ebner az én eredendő „Du-haftigkei”-jének, „Te-szerűségének”, vagy megszólíthatóságának nevez.³¹ A szó, a nyelv eredendően ebben a térben van otthon, eredeti értelmében itt, az Én és Te, megszólító és megszólított közötti térben születik. És az az ereje, hogy ezt a teret és értelmet sugározza magából. Az a nyelv, amelyről Lacan és a strukturalisták beszélnek, már a fétisé vált, a szó eredeti „helyétől” elszakított, elidegenedett nyelv. (Fétis abban az értelemben, ahogyan Marx beszél az áru fétisjellegről: eltakarja az eredeti értékteremtő viszonyokat, azt, hogy a tőke valójában „akkumulált munka” és az értékteremtő az ember.) Ez a végső oka, hogy a lacani nyelv erőtlenebb a biológiai redukcionizmussal szemben. Itt „Én”-nek és „Másiknak” azt nevezik, amit az eredeti értelmétől elszakított nyelv kalodája jelölne ki az első és második személy számára. Ahol csak megjelenik a „Másik” Lacannál, az „én”, az alany mindig

függ tőle, vágyairól csak rajta keresztül szerez tudomást stb., mégis megmarad egyfajta elérhetetlen – a „szimbolikusnak” nevezett, valójában a beszélő személyektől független, magánvaló nyelv kimérájába rejtett – fichteien az Én-hez rendelt Nem-Énnek, vagy a kanti magánvaló dolog helyén álló kimérának. Ez a „Másik” sohasem lesz az én megszólítható második személyemmé, és én sem leszek az ő megszólítható második személyévé. Jól felismerhető itt Kojève hatása, akinek a harmincas években a hegeli Feno-menológiáról, s főleg annak *Az úr és a szolga* című fejezetéről tartott előadásait Lacan is hallgatta. Elég elolvasni az előadások bevezetőjét a vágyról, az Énről és a „Másikról”, hogy lássuk, milyen erősen hatottak rá az ott hallottak.³²

Miután a tükör-stádiumról szóló írásában Lacan röviden felvázolja, hogy az ott kialakuló alapstruktúrából szerinte hogyan következik a „Másik” gyűlölete, ellenségként, irigység tárgyaként stb. tekintése, majd ennek elvont formájú – tehát az elidegene-

28 ■ Füzesséry Éva (Lacan és a francia pszichoanalízis, 73. old.) szerint Lacan is „azokat az intézményesített feltételeket [akarta megteremteni], amelyek között az analitikusi kiképzés hierarchia-mentesen történt volna, ami tehát kiküszöbölné a jövőbeli analitikusok udvaroncserű magatartását, és ami lehetővé tenné, hogy szóhoz juthasson bennük az, ami kész megszólalni az én hatalmi vágyainak zsákutcába vezető parádéja helyett.” Amíg azonban a hatalmi vágy és a tekintély viszonya tisztázatlan, addig a hatalmi vágy érvényesülése elleni harc egybemosódik a tekintély elleni harccal, s amikor kiderül, hogy ez az értékteremtő tekintélynek eltörését is jelenti, akkor a mérleg nyelve átbillen, de a tekintélytisztelő igénye kiszolgáltatja magát a pusztá hatalmi vágy formáinak. Liberalizmus és konzervativizmus azért a süketek párbeszéde, mert ugyanazt a problémát kerülnek meg.

29 ■ Van egy harmadik kritérium is: „a monologikumot akkor győztem le, ha nem a tárgyhoz, hanem a *szóhoz* szólok. Ez természetesen csak úgy lehetséges, ha hagyom, hogy hozzám is szóljon a szó, ha nem csak a másik mondanivalói számára nyitom ki a fületem, hanem az *objektívan létező* szó mondanivalói számára is – azt, hogy „objektív” egyszerű véve az esettség modern szóhasználatában mint *analógia nihilit* és böhmei értelemben mint eredeti »Gegenwurfot«. A logoszhoz kell tehát szólnom. Eppen ezt nem teheti meg a monologikus, aki »a tárgyhoz« szó. Mert beszélni csak ahhoz lehet, aki maga is beszél; a tárgy pedig néma, de a szó beszél.” Tábor: *Személyiség és Logosz*, 91. old. A Hamvas Béla, Szabó Lajos és Tábor Béla által 1945-ben alapított szellemi munkaközösség „Csütörtöki beszélgetésein” rajtuk kívül Kemény Katalin és Mándy Stefánia vett részt.

30 ■ Füzesséry: Lacan és a francia pszichoanalízis, 74. old. Pontosabban: az „egyetemi diszkurzusban” egy általános alany szempontja érvényesül, amely „azonosul azzal, amit tud, s *nem akar tudni arról, ami nem ő*”. Az ilyen diszkurzus nyilván nem párbeszéd. – Meglehetősen sematikus általánosításnak tűnik, hogy valóban minden racionális tudás csupán „az Én általános diszkurzusa”. De fogadjuk el, hogy „nagy átlagban” valóban ilyesmi folyik az egyetemeken, amit Bourdieu és Passeron híres, a francia oktatási és vizsgarendszerről írt, Egy illúzió vizsgálata c. tanulmánya (in: Ferge Zsuzsa [szerk.]: *A francia szociológia. Közgazdasági és Jog*, Bp., 1971. 371–401. old.) is megerősít. A „Mester diszkurzusa a racionális tudás olyan válfaja, amelyben valaki saját tudását törvényszerű dogmává emeli, kizárva minden hiányt és vágy lehetőségét”. Ennek komplementere a „hisztériás diszkurzusa”, aki tkp. önmagát (testét?) dobja oda áldozatként a Mesternek, akit ráadásul kasztrálnak tart. Ha ebből levonjuk is a pszichoanalitikus terminológia direkt negativizmusát, akkor is világos, hogy itt sem párbeszéd, hanem két párhuzamos

dettségekben rögzített – semlegesítése, amely alatt ott marad a feloldatlan gyűlölet, a neurózis tehetetlensége és a pszichózis eksztázisa (sic!), tehát az egész társadalmi valóság, az írás egyik utolsó bekezdésben kijelenti, hogy „egyedül a pszichoanalízis ismeri fel az imaginárius szolgásként ezt a csomóját, amelyet a szerelemnek kell újra és újra feloldania vagy elvágnia”. S ha az olvasó zárójelbe teszi is, hogy ismeri „az imaginárius szolgásként a csomójának” másfajta felismeréseit és elemzéseit is, és csak azt a kérdést teszi fel, hogy mi mondanivalója van Lacannak az itt szóba hozott szerelemről, akkor visszatekintve a cikk egészére azt látja, hogy pozitíve: semmi. Szó van „az emberi megismerésről mint paranoiás megismerésről”, a születési elégtelenségről, a „térbeli azonosulás ámitásába esett alany fantáziálásáról”, „az elidegenedett identitás ... magára öltött páncélzatáról”, de sehol a valódi, egészséges megismerésről, sehol arról, ami feltörné az elidegenedést és a valódi szerelemhez vezetne. A terminológia kísértése, hogy

egyszemélyes monológrol van szó. Végül a pszichoanalitikus diszkurzust „a tudattalan alany szóhoz juttatásával jellemezhetjük” – megint csak egyszemélyes diszkurzusról van szó. A Lacan és az „Apa neve” c. írásában pedig a tudattalan diszkurzusról, „melynek csomópontján a gyermek világra jön”, azt mondja: két „beszélő” között oszlik meg. „Kettő között, akik nem beszélnek ugyanazt a nyelvet (mivel mindegyik a saját tudattalanjából kiindulva szól).” (Uo. 46. old.) Vajon hogyan alkalmazza önmagára ezt az állítást a lacanista analitikus? Megjegyzendő, hogy az itt szereplő „Mester” a valódi mester torzképe csupán. Valódi (nem zen-)mesternek az nevezhető, aki azt várja, sőt igényli, arra szólít fel, hogy kérdést intézz hozzá, és így arra ösztönözd, hogy fellátsza önmagát, „új megismerő-és érzékenység-gócot” nyisson meg magán belül.

31 ■ „A »Te« a megszólíthatóság a másikban és ez a megszólíthatóság éppen úgy hozzátartozik a személyiség lényegéhez, mint a lehetőség, hogy »magunkat« szóval kifejezzük; ebben a lehetőségben van éppen az Én adva.” Ferdinand Ebner: *A szó és a szellemi valóságok*, 2. töredék, a fordítást Szabó és Tábor fordításában közlöm.

32 ■ Alexander Kojève: *Introduction à la lecture de Hegel*. Gallimard, Paris, 1947. 9skk. old., az 1969-es angol fordításban 3skk. old. A szöveget Queneau gyűjtötte össze, de a bevezető fejezetet maga Kojève írta. – Hegel az öntudatról szóló főfejezet bevezetőjében azt a dialogikus gondolat felé mutató megállapítást teszi, hogy „az öntudat csak egy másik öntudatban találja meg (erreicht) kielégülését”. Az *úr és a szolga* c. fejezetben azt elemzi, hogy az öntudat mind a gyilkosságban, mind az úr-szolga viszonyban ezt a kielégülést keresi ugyan, ám nem érheti el, s ez továbbhajtja őt. Kojève, kiemelve ezt a fejezetet a hegeli gondolatmenet egészéből, mintha az itt elemzett negatív viszonyban látná a hegeli dialektika középponti felismerését és mondanivalóját. Előadásai nagy hatással voltak a francia szellemi életre. Részt vett rajtuk Raymond Aron, Georges Bataille, Klossovski, Lacan, Raymond Queneau, Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty, Henry Corbin, André Breton, Roger Caillois etc. Lásd Jürg Altwegg – Aurel Schmidt: *Französische Denker der Gegenwart*. Beck, München, 1987. 13. old. Kojève nemcsak a hegeli *Fenomenológiáról* tartott előadásaival hatott, később miniszterként nagy hatása volt az Európai Uniót meghatározó ideológia kialakítására is.

33 ■ Bár a *La science et la vérité* c. írásában lenézően nyilatkozik „a jaspersi megértésről és üres perszonalizmusról” (*Écrits*, 867./736. old.). Másutt (*Écrits*, 635.sk./531. old.) a „megértés” szónak arról az „ártalmas” jelentéséről beszél, amelyet e szó Jaspers műveiben kap.

34 ■ Ebner: *A szó és a szellemi valóságok*, 23. A fordítást módosítottam – S. L.

túl hamar („előre sietve”!) áll rendelkezésre, amikor pedig izzó, eleven valóságot kellene mögüle előásni.

Negatív van mondanivalója arról, amit szerelemnek nevez: idézett gondolatát azzal folytatja, hogy az altruizmus társadalmi (elidegenedett) formái nem ide tartoznak, „számunkra ígérlet nélküliek”. Nyilván gyengének érzi e formákat, mert nem néznek szembe az embert tárggyá lefokozó nárcizmus és bolsevizmus mélyebben rejlő okaival. Majd azzal fejezi be, hogy „az alany alanyhoz fordulásában, amelyet mint lehetőséget fenntartunk, a pszichoanalízis elkísérheti a páciens az »ez vagy Te« eksztatikus határáig, ahol feltáruul számára sorsa halandó mivoltának rejtjele (chiffre), de nem pusztán a mi analitikusi praxisunk hatalmán múlik, hogy elvezessük őt addig a pillanatig, ahol megkezdődik az igazi utazás”. Csak kevésbé kiélezettebben fogalmazva: mi elvezettük hozzá a páciens, hogy teljes(?) mélységében belátást nyerjen léte sötét oldalába, és találkozzon egzisztenciája (alighanem a jaspersi értelemben veendő³³) chiffre-jei közül a halandóság rejtjével. Egzisztenciája többi chiffre-je már nem tartozik ránk. Eljutunk addig, hogy megérintsen a halandóság rejtjele – ha van számokra valami több is ennél, az már nem a mi hatáskörünk. Az úton, amelyen eddig az „eksztatikus határig” elvezet, a lacani analitikus praxis minden lelki rezdülést csakis „az imaginárius szolgásként csomójának” kifejezéseként értékeli. Hogyan tarthatná fenn az „alany alanyhoz fordulásának (a valóságos, kétszemélyes én-te viszony) *lehetőségét*”, ha nincs erős mondanivalója róla? Ha csak egyszemélyes diszkurzusokat ismer, és az analízis során felmerülő *minden* problémát az „analizáló” (=beteg) nárcizmus és az eleve elidegenedett „Másik” viszonyába zárva értelmezi? A „halandóság chiffre-je” a lacani felfogásban ezzel az – ebneri szóval – énmagányosságban fogant létképlettel van telítve. Lacan már írása első bekezdésében túlhaladottnak deklarálja a descartes-i cogitót. Elsietett bizonyosság? Hiszen valójában azon a döntő ponton azonosul perspektívájával, ahol Ebner minden én-filozófia alapdefektusát látja: Az Ént „eddig mindig csak önmagára való vonatkozásában, vagy amint szintén mondhatnánk: »énmagányosságban« ragadták meg. S ez azt jelenti, hogy nem a voltaképpeni Én volt szemük előtt, hanem – Pascal »Moi«-ja. [...] Mi is tehát a helyzet a voltaképpeni Én-nel? A dolog nagyon egyszerű: létezése nem önmagára való vonatkozásában rejlik, hanem – és ezen a körülményen van minden hangsúly – a Te-hez való viszonyában.”³⁴

A dialogikus gondolkodó magát az énmagányosságban fogant létképletet és a hozzá tartozó fetiszizált nyelvfelfogást kérdőjelezi meg. Egyszersmind azt kérdezi: mi a teendő, ha „az alany alanyhoz fordulásának”, vagy inkább a valóságos, kétszemélyes Én Te viszonyban nemcsak a *lehetőségét* akarjuk fenntartani, hanem a *valóságát* akarjuk élni?

A MÁSODIK SZEMÉLY CSODÁJA

Ennek a valóságnak egyik fontos mozzanatáról eddig nem volt szó. Tábor Béla *A Nárkisszosz-mítosz pneumatológiai értelmezését* ezzel, a második személy csodájával kezdi: „Személyesség: megnyílni (jelen lenni) a második személyben megtestesülő csodának. Személyesen akkor vagyok jelen, ha nem tartom magától értetődőnek a másik jelenlétét (és ebben a csodálkozásban otthonosan tudok mozogni). Személyesen az van jelen, aki a másik jelenlétén csodálkoznia tud: aki tudja, hogy nemcsak maszk van, hanem a maszkon túl parousia³⁵ is.”

A posztmodern, dekonstrukciós, posztdekonstrukciós nyelvi szituációban magától értetődő, hogy az olyan „metafizikailag terhelt” szavak, mint a „csoda”, használhatatlanok, felbontandók. Tábor Béla sem felbontatlanul használja. De arra sem hajlamos, hogy utánamenjen a dekonstrukciós szellemnek, amely kérdőjelek és álkérdések végtelen sorával takarja el a tehetetlenségét, képtelenségét arra, hogy a létünk alapszavainak jelentését a ma nyelvén kibontsa. Ezt a „kétfrontos harcot” a Szabó Lajossal közösen írt *Vádirat a szellem ellen* című műben így fogalmazza meg: „Az élő nyelvünk romlott meg; alap- és csúciszava: »lét« mállott, kevert, mérgezett, fertőzött. Ennek a szónak belső tartalma lehet csak a fix pont, amelyen állva bármilyen magatartást egyáltalában elhatározhatunk.”³⁶ Hasonló igaz a „csoda” szóra is. Minden rátapadt rossz metafizika alól ki kell ásni ma is érvényes, eredendő, sűrű jelentését, és a modern kori megismerés nyelvén, a mi nyelvünkön leírni – és ezzel a mi nyelvünket is tágítani. Tábor Béla pontosan ezt teszi, amikor a modern kori megismerés olyan alapszavaival írja le, mint mérés, növekedés, dimenzió, kontinuitás: „csoda az, amihez egy dimenzióval meg kell nőnünk ahhoz, hogy mérhetővé váljon a számunkra.”³⁷ Itt már kezd körvonalazódni az összefüggés a tükör-stádiummal kapcsolatban feltett első, a *növekedés erejére* vonatkozó kérdés és a *dialogikus-személyes viszonyra* vonatkozó mostani kérdés között. De mielőtt az összefüggést és ezzel a kritikát is határozottabban kirajzolnám, világossá kell tennem, hogyan látom a pszichoanalízis és az ellenállás viszonyát.

A PSZICHOANALÍZIS ÉS AZ ELLENÁLLÁS

Mindaz, amit a pszichoanalízis tünetként, a valóságos és értelmes megismeréssel szembeni ellenállásként felszínre hoz, illetve bemutat: létező és megkerülhetetlen ellenállás. (Lásd a „lelki feldolgozás” szükségességét, ami nélkül a szellemi feldolgozás csak a lelki feldolgozatlanosság álruhája lesz.) Hogy hogyan hozza felszínre, az az idő oldaláról is megvilágítható. Az „Es” számára nincsen idő – bizonyos értelemben ő maga az idő –, mert benne minden élmény megmarad, az ellenállás is, az ellenállás legyőzése is. Nem az a kérdés, mondja Freud,

hogy miért emlékezünk valamire, hanem az, hogy miért felejtünk el bármit is. (És megint hangsúlyozandó: Freud *kérdez, sőt kérdéssel kezdi.*) Az analízis mintegy „kifordítja”, vagy inkább belülről nézi ezt az időt. Mert az idő belülről nézve ellenállás, ahogy Hermann Imre mondja.³⁸ Az analitikus praxis olyan nyelvi világot hoz létre, amelyben az érzéki, érzelmi, gondolati ellenállások „kitergethetők”. Nyelvi térbe, szóba és gesztusba. Tehát itt is: térteremtés. Az *Es* képi zsúfoltsága és óceánszerű határtalansága ugyanannak a tértelenségnek, a tagolt tér hiányának két ellentétes megjelenési módja. A létrejövő nyelvi térben felvilágosítást nyerhetünk a magunk elől addig eltolt, elfojtott, rettegett vagy „csak” rejtegetett ellenállásainkról. És minél értékesebb a valóság valamely mozzanata, annál nagyobb ellenállás tartozik hozzá. Ez a valóság szerkezete.

Az ellenállás pedig kétarcú, mert „a tehetetlenség kísértését rejt magában. De annak számára, aki a kísértésnek ellenáll – tehát az ellenállásnak ellenáll! – az ellenállás energiaforrás lesz.” (Tábor Béla) A valóság logikája csak ezzel a második mozzanattal teljes. Enélkül nincs értelmes logika. Nem mondok értelmeset, csak ha nem kerülöm ki, hanem rejtettségéből felszínre hozott valós ellenállásokkal ütköztetem mondandómat. Másrészt nem mondok értelmeset addig, amíg csak az ellenállások felderítésére és felmutatására, kiterítésére szorítkozom. Az analízis az első kritériumra koncentrálna: a lelki ellenállások minél alaposabb feltárására. Innen az energiája és még ma is ható patosza. De ha nincs ugyanilyen energikus kutatási és terápiás praxisa a második kritérium érvényesítésére, tehát arra, hogy hogyan lesz az ellenállás akarati, érzelmi és testi energiát mozgósító energia forrásává ott, ahol ellenállunk az ellenállással megjelenő tehetetlenségnek, akkor a tehetetlenség világát erősíti. Hogyan? Az ellenállások nem csak tehetetlenséget rejtenek magukban. A feltárt, de értelmessé át nem fordított ellenállások kitermelik a saját védőrendszerüket. Arra ösztökélnék, hogy időnként a legyőzhetetlenségükre rendezzük be, és magától értetődőnek tekintjük legyőzhetetlenségüket. A védőrendszer mögött jobban el is tudnak rejtőzni, és/vagy maszkokat

35 ■ Parousia (parúszia): a jelenlét teljessége, tiszta, csorbítatlan jelenlét.

36 ■ Szabó Lajos – Tábor Béla: *Vádirat a szellem ellen*. Comitatus, Veszprém, 1991. 14. old.

37 ■ Tábor: *Személyiség és Logosz*, 41. old. A meghatározás magára a meghatározásra is – mint minden mély gondolatra – igaz. Érdemes ezért a gondolatot in statu nascendi idézni: „A csoda: dimenziális nagyságrend-különbség. Olyan nagyságrend-különbség, amely transzcendálja saját mértékrendszerem gerincét alkotó kontinuitás-élményem, kontinuitás-axiómám határait. Tehát csoda az, amelyhez át kell alakulnom, meg kell nőnöm, egy dimenzióval bővülnöm kell ahhoz, hogy mérhetővé tehessem a magam számára, hogy valóságommal összemérhetővé tegyem, hogy megteremtsem a kontinuitást közötté és valóságom között. Másképp: a csoda a közelségbe belerobbanó távolság, az új közelség in statu nascendi. [...] A csoda: a különbség in statu nascendi, a *születő különbség* (kvalitás). Csoda az, amit mint tőlem (való-

magukra ölteni. A betegség új, még nehezebben hozzáférhető formái jönnek így létre.

Itt kereshető a magyarázata annak, ahogyan Tábor Béla a pszichoanalízishez viszonyult. És ezért tettem fel már a tükör-stádium értékelésének legelején a kérdést: miért köti Lacan a kisgyermek belső világát egyoldalúan a tehetetlenségéhez? A szenvedés leírható úgy is, mint odakötvé lenni valamihez, ami nem enged növekedni. Azzal, hogy a terápia megérti (tudatosítja) a szenvedés rejtett okát, még csak az első lépést teszi meg. A beteg ezzel még nem nőtt túl rajta. És ha a terápia nem szabadít fel olyan emléket is, amely erős növekedési energiát rejt magában, akkor végül még jobban odaköti a növekedni nem tudáshoz – a szenvedéshez.

A NÁRKISSZOSZ-MÍTOSZ

Minél értékesebb a valóság valamelyik mozzanata, annál nagyobb ellenállást kell legyőzni, hogy részesüljünk benne. A szeretet, a dialogikus lét személyes létezésünk legnagyobb értéke, és nagy – a legnagyobb – ellenállást: a narkizmus ellenállását kell legyőzni hozzá. A tükör-stádium elmélet éppen erről, a narkizmus, a narkisztikus énkép „születéséről” szól. Mint ilyen, a Narkisszosz-mítosz egy pszichoanalitikus értelmezése. A narkizmusnak is megvannak a maga tehetetlenségi törvényei, Lacan ezekben érdekelt. De aki ellenáll a narkizmus ellenállásának, annak a számára a narkizmus hatalmas energiaforrás, amelyet szeretetté, a valós második személy felé (és nem a lacani „Másik” felé) forduló szeretetté tud átalakítani. (A mózesi szeretetparancs sem az önszeretet felszámolására szólít fel, hanem azt mondja: „szeresd felebarátodat, *mint te magadat*”. Ez a „mint” a feladat és a határvonal a narkisztikus és az egészséges önszeretet között.) A Narkisszosz-mítosz lacani értelmezése megáll annál az egyoldalú tükrözésnél, amelyről a mítosz explicite beszél. Tábor Béla pneumatológiai értelmezése azonban tud arról a személyességről, amely „*kölcsönös tükrözés*”, amelyben nem *egy tükör* tükröz, hanem két személy fogadja be és tükrözi egymást teljes testi-lelki-szellemi valójában. Az én eredendően be van ágyazva ebbe a két-

ságomtól) különböző újat, s ugyanakkor mint engem (valóságomat) érintőt vagyok kénytelen tudomásul venni (vö. Erősz), vagyis mint valóságot, ami eddigi identifikációs szintemet felbontja, »megbolygatja«.

38 ■ Hermann Imre: Intelligencia és mély gondolat. In: *Új Gondolkodáslelektani tanulmányok*, 25. old.

39 ■ Füzesséry: Lacan és az „Apa neve”, 50. old. „Még ha nem is tud a kicsi igazán a lábán állni, ha segítünk neki, tanúi lehetünk, hogyan próbál kiegyenesedni intenzív örömjungásban az őt tartó felnőtt elismerő, jóváhagyó tekintetét keresve.” E leírás szerint is eredendőbb élménye van a kisgyermeknek arról, hogy igenlik, hogy *őt* igenlik. „Nincs olyan narkizmus, amelyik a másik észlelése előtt létezne, mint bezárulás »önönmagába«, írja ugyanitt. Ebner így fogalmaz (A szó és a szellemi valóságok, 23.): „Az én magányosság nem eredendő valami az Én-ben, hanem egy benne lezajló szellemi aktusnak az eredménye, az Én tettének tehát, nevezetesen a Te előli elzárkózásának.”

személyes létezésbe, és a narkisztikus énkép abból születik, hogy annak energiaáramlását egyoldalúan önmagunk felé fordítjuk, kiszakítjuk a szeretet áramköréből. Tábor tehát a narkizmus alapmozdulatát a személyesség már idézett pozitív leírásával szembeállítva „vezeti le”:

„Személyesség: megnyílni (jelen lenni) a második személyben megtestesülő csodának. Személyesen akkor vagyok jelen, ha nem tartom magától értetődőnek a másik jelenlétét (és ebben a csodálkozásban otthonosan tudok mozogni). Személyesen az van jelen, aki a másik jelenlétén csodálkozni tud: aki tudja, hogy nemcsak maszk van, hanem a maszkon túl parousia is. A narkizmus elzár ez elől a csoda elől. Narkisszosz megtagadja ezt a csodát. Mit tagadott meg ilyenképpen? A tükrözés dialógusát. Olyan tükörbe akart nézni, amelyet ő maga nem tükröz. Olyan tükört, amelyben csak ő látta magát, de amely nem látja magát öbenne. Megtagadja azt, hogy tükör lehessen: a tükrölét reflexivitását. A narkisztikus nem akar tükör lenni, azt akarja, hogy minden csak őt tükrözze. Narkisszosz saját tükörképébe szerelmes, elérhetetlen önmaga számára, ezért egyre jobban magába rejtőzik. („Kergeti” önmagát.) A daimon szuggesztív ereje: a rejtőzés (felejtés) folytonos mozgása. Minél inkább közeledünk hozzá, annál inkább távolodik, még jobban rejtőzik – és megfordítva: azzal, hogy rejtőzik, kényszerít minket, hogy utána menjünk.”

Lacan ezt a szuggesztív erőt követi. A tükör-felismerés és növekedés *örömeinek* egyoldalúan az énhöz, az énképhez, sőt az erősen testi tartalmú énképhez kötése, aztán a tehetetlenségérzésnek és vele a szenvedésnek ebből következő túlsúlyra kerülése: ez valóban a narkizmus alapmozdulata és mozgása. És ezért fontos az ellenkező irányban mozgó kérdéseinknek utánajárni: mit tartalmaz az az öröm, amely még Lacan leírásán is átsüt? És milyen terápia és milyen terápiai nyelv képes ennek az alapélménynek a *teljes* emlékét felszínre hozni és elmélyíteni?

Az első kérdés a felismerés örömtartalmának és forrásának teljes valóságára kérdez rá. Arra, amit az *én-kép* rövidre zár. Es itt kap jelentőséget az a mozzanat, amely Lacan írásában nem szerepel, de Füzesséry Éva ismertetőjében igen, de aminek a negatívítástól ittasult lacanizmus keretei között nem tud elég jelentőséget tulajdonítani, nincs elég tereje elidőzni nála. Az ő megfogalmazásából is kiolvasható, hogy a narkizmus, az önmagamba zárulás nem „eredendő”, hanem egy kétszemélyes élmény rövidre zárásaként születik. A kisgyermek örömehez egyrészt hozzátartozik a növekedés élménye – felismert valamit, ami a valóság új dimenzióját nyitja meg előtte. És ugyanilyen szervesen hozzátartozik az is, hogy a szülő ráigenel az ő felismerésére.³⁹ Amit átél,

így foglалható szavakba: „Megértettem valamit és ezt a megértésemet más (nem a lacani Másik, hanem egy valóságos élő személy) megérti, igent mond felismerésemre és ezen keresztül rám.” A bizalom és a megértés kétszemélyes csodája nyílik meg – ez is az eredeti örömhöz tartozik. (Szó sincs tehát „nyelv előtti” élményről!) Ezt tanúsítja az is, hogy, mint látuk, a maga módján a kisgyermek kérdező, kutatni kezdi azt, amit felismert. És az elismerés mellett alighanem ennek az értelmezését is várja, amikor a felnőtt felé fordul. Itt is azt látjuk, amit Tábor Béla értelmezéséből kiolvastunk: a nárcizmus úgy keletkezik, hogy ezt a kétszemélyes örömet, amely eredendően magában foglalja a növekedés és a megértés élményét és mindazt, ami benne személytől személyig áramlik, visszafordítom magam felé és énemhez, azon belül egy énképhez kötöm, amely testileg determinált. Megszáll a tehetetlenségnek és a szenvedés túlerejének érzése.

Természetesen nem arról van szó, hogy a kisgyermek előtt a személyesség teljes valóságában megnyílna, de a drámát az a kérdés rejti, hogy hogyan méri a maga szintjén ezt a hatalmas erejű örömet, felismerést. A dráma a „születési elégtelenségél” mélyebb okokban rejlik. Abban, hogy a nárcizmus mozdulata individuális létünk meghatározója, szinte alappillére. Ez az a hatalmas ellenállás, amit áttörve, átfordítva, valójában „visszajáról színére” fordítva – az énmagányosság burkát felhasítva – a személyesség csodája megnyílhat előttünk. És mert ez az ellenállás individuális létünk egyik alappillére, ezért fontos az olyan terápia, amely azokra a pillanatokra emlékeztet és készít fel, amelyekben jelen van ugyan a nárcizmus, de amelynek tartalma mégis a nárcizmus áttörése – és a növekedés élménye („felfakadása”). Az olyan terápia, amelynek *kezdetől* ez a mértéke.

SZIMBÓLUM ÉS TÜNET

Milyen terápia képes erre? Olyan terápia, amely mélyebben érti a gyermeki nyelvet és a mitikus nyelvet. Meglepően hangozhat a pszichoanalízissel kapcsolatban ez a megállapítás, hiszen szellemi környezetében éppen a mitikus és szimbolikus nyelv komolyanvétele tüntette ki. A mítosz: a szimbólum exegézise, mondja Bachofen.⁴⁰ Csakhogy itt is ugyanaz a helyzet, mint az ellenállásnál. Ahogyan különbséget kell tenni a között, ami az ellenállás által sugallt tehetetlenségből származik és a között, ami akkor jön létre, amikor sikerül a tehetetlenség kísértésének ellenállva az ellenállást (az ellenállásnak való ellenállással *együtt*) energiaforrássá alakítani, ugyanúgy különbséget kell tenni szimbólum és tünet között. A különbséget Tábor Béla a következőképp világítja meg: „A szimbólum: emlékeztető a világtér növekedésének pillanatára. A tünet emlékezés a belső növekedés megakadásának pillanatára (a felejtésre). A tünet: negatív szimbólum: emlékeztető a létszűroddás pillanatára.”⁴¹ Pontosan az előbbi történet,

a világtér növekedik meg abban az élményben is, amelynek Lacan kitüntetett jelentőséget tulajdonít, és a „tükör-stádium” kialakulását vezeti le belőle, de amelynek csak a negatív oldalát írja le. A kisgyermek előtt a valóságnak és megértésének új dimenziói nyílnak meg. Érti a saját növekedését is, az ellenállást is, ami nélkül nincs növekedés. A tükör-stádium Lacan által leírt alapélménye és a nárcisztikus énkép, amelyről Lacan beszél, ebben az értelemben viszont tünet, amennyiben ki van cenzúrázva belőle a növekedés. (A felhasadás, felnyílás képe a növekedés szimbóluma lehetne, de nála a gátoltságra emlékeztető tünet marad.) S ugyanígy a „kölcsonös tükrözés” élménye és a kérdés is ki van cenzúrázva belőle. Minden, ami a maga gyermeki szintjén elementáris aktivitás, és amiből a valódi megismerés, megértés „kinőhetne”, kibontakozhatna. Lacan nem véletlenül hangsúlyozza az *én-képet* ott, ahol az *én-tudat* jön létre egy komplex – mondhatjuk: kísérletező-kérdező – aktusban, és a megértés csodájának egy új formájába ágyazva. Csak tünetet lát, csak arra koncentrál. Nemcsak a szerinte itt kialakuló énkép, de összes leszármazottja is valójában tünet. Mint ahogy az, amit „szimbolikus nyelvnek” nevez, egy elidegenedett nyelv, és amit „imaginárius nyelvnek” nevez, valójában a tünetek nyelve. A lacani „én” vagy alany és a „Másik” az, amit e nyelvek kalodája jelölne ki az első és második személy számára.

Sokkal gazdagabb már az az „én-csúra”, ami itt megfogon, mintsem hogy beleferne egy képbe. A „kölcsonös tükrözés” azt is jelenti, hogy maga a tükrözés aktusa – a szeretet és a megértés *aktusa* – erősebb a képnél. De csak az olyan terápia lehet képes az emléket felhozni és „kicsíráztatni” ott, ahol ezt az emléket mély felejtés, elfojtás, félelem és egy egész társadalmi rend zárja el, amelyik nemcsak a kölcsonös tükrözés lehetőségét tartja fenn, hanem a valóságát éli és kutatja. Ez a mértéke és ebből meríti erősebb szimbólumérzékenységét. □

40 ■ J. J. Bachofen: Mutterrecht und Urreligion. Eine Auswahl. Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1926. 58. old.

41 ■ Tábor: Személyiség és Logosz, 194. old.

SZÁZADFORDULÓ

TANULMÁNYOK

Kenyeres Zoltán

Árnyékok nélkül

Anka László

A vidéki Szabadelvű Párt megbuktatta volna, de az országgyűlési Szabadelvű Párt megmentette: Apponyi Albert képviselővé választása 1896-ban

Schwarzwölder Ádám

A Széll-csend testközelből

Csibi Norbert

A „társulás nyújtotta erő” jobb kihasználása érdekében

Vörös Katalin

Az iparoktatás külföldön

RECENZÍÓ

Siva dó Ákos

A diszkurzivitás szűk körei

Pettinger-Szalma Vendel

Történelmi tabló Magyarország vezérigazgatójáról

SZÁZADFORDULÓ

ÚJ FOLYAM

83.

2017/1.
SZÁM

2014-ben *Max Weber übersetzen und edieren: Erfahrungen, Einsichten, Irritationen* címmel konferenciát rendeztek az Erfurti Egyetemen Max Weber születésének 150. évfordulójára. A címben jelzett „irritációk” bejöttek: az előadásokban – melyek közül néhány megjelent a *Max Weber Studies*-ben – olyan éles bírálatok hangzottak el a fordításokról (persze az angol fordításokról, elsősorban a *Wirtschaft und Gesellschaft* angol fordításáról), hogy legutóbb még a cél-tábla is visszalőtt.¹ Az 1968-as első teljes amerikai kiadás² egyik fordítója és kiadója, Guenther Roth valószínűleg azon a megállapításon akadt ki, hogy míg *A protestáns etika* hosszú fordítástörténetében „vannak kiváló munkák”, újabban pedig már a metodológiai tanulmányok „is elérhető kiemelkedő fordításban”, „a bajok okozója a *Gazdaság és társadalom* [...], melynek fordítását sürgősen át kellene dolgozni, vagy az egészet teljesen újrarendezni.”³ Sőt, nemcsak a fordításból erednek a bajok, hanem a „három évtizeden át készült, hat különböző forrást” használó és összesen „tíz különböző fordítótól származó”⁴ szövegeket összeegyeztetni próbáló, vagy több-kevesebb sikerrel korrigáló kiadásból, melynek hitelessége mindenek következtében igen csak kérdéses.⁵

Szívesen elidőznék ennek a bírálatnak a részleteinél, amely három mű – *A protestáns etika*, a módszertani tanulmányok⁶ és a *Gazdaság és társadalom*

SZÖVEG-GONDOK

ERDÉLYI ÁGNES

*Madarász Aladár
70. születésnapjára*

– főleg metodológiai és uralomszociológiai témájú részeinek angol fordítását tárgyalta. Elhangzott azonban a konferencián a gazdasági tárgyú írások fordításáról szóló előadás is: Sam Whimsteré, aki a *Gazdaság és társadalom* – olykor „Gazdaszociológiának” becézett – második fejezetének angol fordításáról beszélt.⁷ Szerinte az utóbbi másfél évtizedben, „különösen Richard Swedberg alapos és lelkiismeretes munkájának⁸ köszönhetően” a gazdasági írások jól elhelyezhetők az életműben, de a Weber által használt források azonosítása csak azóta „vált lehetővé az olvasó számára, mióta az MWG-ben (2013-ban) megjelent a *Wirtschaft und Gesellschaft*⁹ és a tudományos apparátusa.”¹⁰ A cikk arra vezeti vissza a *Gazdaság és társadalom* második fejezetének angol fordításában található súlyos hibákat, hogy a fordító¹¹ nem azonosította – vagy nem jól azonosította – a szöveg kontextusát. A témához ugyan egyáltalán nem értek (senkit ne téveszsen meg, hogy én is lefordítottam a második fejezetet), de tekintettel az ünnepi alkalomra, a következőkben

mégis erről beszélek. Először röviden összefoglalom Whimster állítását, utána bemutatok néhány általa készített táblázatot, melynek első oszlopában az eredeti német szöveg, a másodikban az angol fordítás, a harmadikban pedig Whimster saját fordítási javaslata szerepel,¹² de hogy ne legyen ilyen egyszerű a dolog, a táblázatokat kiegészítettem egy negyedik oszloppal, melybe a magyar fordítást írtam. (Ebből az egész felhajtásból talán az is kiderül, sikerült-e a magyar fordításban elkerülni azt a csapdát, amelybe Whimster szerint Henderson és Parsons belesétált.)

Whimster két dolgot állít: „Henderson és Parsons kommunikatív fordítása (a) a neoklasszikus közgazdaságtan nyelvezetét használta, (b) Parsons cselekvélméletéhez” igazította a Weber-szöveget.¹³ Jó példa erre az angol változat címe: „az angol nyelvű olvasó *A társadalmi és gazdasági szervezeteleméletét* tartja a kezében, ami jóval többet ígér, mint amire a német változat szerényebb szerzője vállalkozott”, aki mind az első, mind a második fejezet *Előzetes megjegyzésében* határozottan elzárkózott az elől, hogy ő valamiféle elmélet kifejtésére törekedjen, csupán a gyakran használt fogalmakat akarta pontosan meghatározni. – A továbbiakban csak az első állítást alátámasztó példákat vizsgálom (a másodikról már negyedszázada is írtam,¹⁴ nem akarok még egy bőrt lehúzni róla.)

A második fejezet címe:¹⁵

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
Soziologische Grundkategorien des Wirtschaftens	Sociological Categories of Economic Action	Basic Sociological Categories of Economizing	A gazdálkodás szociológiai alapkategóriái

1 ■ Lásd Guenther Roth: On Behalf of *Economy and Society* and himself, *Max Weber Studies*, 16 (2016), 2. szám, 250–253. old.

2 ■ *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Ed. Guenther Roth – Claus Wittich. Bedminster Press, New York, 1968.

3 ■ Uta Gerhardt: The Crux of Authenticity. Comparing Some Translations of Max Weber's Works into English. An Essay in Intellectual History, *Max Weber Studies*, 16 (2016), 1. szám, 11. old.

4 ■ A nyolc korábbi fordítóhoz (felsorolásukat lásd: uo. 25–26. old.) csatlakozott Roth és Wittich: ők fordították azokat a szövegeket (nagyjából a teljes mű egynegyedét), amelyek addig még nem jelentek meg angolul.

5 ■ Uo. 25–26. és 31. old.

6 ■ *Collected Methodological Writings*. Ed. Hans Henrik Bruun – Sam Whimster, trans. Hans Henrik Bruun. Routledge, London – New York, 2012.

7 ■ Sam Whimster: Issues in translating Weber's writings on economics. *Max Weber Studies*, 16 (2016), 2. szám, 189–210. old. A 2014-ben németül tartott előadásának címe *Soziologische Kategorien des Wirtschaftens: Einige Verständnis- und Übersetzungsprobleme* volt.

8 ■ Richard Swedberg: *Max Weber and the Idea of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton, 1998.

9 ■ Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Soziologie, In: *MWG I/23*. Hg.

Knut Borhardt – Edith Hanke – Wolfgang Schluchter. Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.

10 ■ Whimster: *Issues*, 190. old.

11 ■ Vagy a fordítók: a *Gazdaság és társadalom* első része *Theory of Social and Economic Organization* (Free Press, Glencoe, 1947.) címmel, A. M. Henderson és Talcott Parsons fordításában jelent meg angolul. Az első és a második fejezetet a kiváló közgazdász és gazdaságtörténész Henderson fordította, de Parsons saját szavai szerint „meglehetősen szabadon átdolgozta” a szöveget (lásd Introduction, v. old.; idézi Whimster: *Issues*, 190. old. l.).

12 ■ Whimster a saját javaslatát – szemben Henderson és Parsons „kommunikatív” fordításával – „szemantikai” fordításnak nevezi. A

A fordításra itt nem érdemes sok szót vesztegetni: nyilván a Whimster-féle javaslat a pontosabb, bár ezen a helyen a (b) állítást alátámasztó *action* bele simul a szövegbe, hiszen a cím után következő első mondat a „gazdasághoz

igazodó” – vagy kevésbé kommunikatív fordításban: „gazdaságilag orientált” – cselekvés definíciója. Inkább az az érdekes, miért kerül az angol fordítás a *Wirtschaften* angol megfelelőjét, az *economizing* szót, amely (Whimster

szert) mindkét értelmében (úgy is, mint *creating economic opportunities* és úgy is, mint *making economies*) megfelel Weber szóhasználatának. Erre mindjárt visszatérek, csak előbb lássuk a paragrafus szövegét. Az 1. §. így szól:

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GéT
§ 1. [Wirtschaften] „Wirtschaftlich orientiert” soll ein Handeln insoweit heißen, als es seinem gemeinten Sinne nach an der Fürsorge für einen Begehrt nach Nutzleistungen orientiert ist. „Wirtschaften” soll eine friedliche Ausübung von Verfügungsgewalt heißen, welche primär, „rationales Wirtschaften” eine solche, welche zweckrational, also planvoll, wirtschaftlich orientiert ist.	§ 1. The Concept of Economic Action Action will be said to be 'economically oriented' so far as, according to its subjective meaning, it is concerned with the satisfaction of a desire for 'utilities'. 'Economic action' is a peaceful use of the actor's control over resources, which is primarily economically oriented. Economically rational action is action which is rationally oriented, by deliberate planning, to economic ends.	§ 1. [Economizing] An action shall be called 'economically oriented' insofar as in its meant meaning it is oriented to providing for and meeting the desire for useful outputs. 'Economizing' shall denote a peaceful exercise of a power of disposal which as 'rational economic activity' is primarily economically oriented in a purposively rational way and is thus planned for.	1. §. [A gazdálkodás fogalma] „Gazdasághoz igazodónak” nevezünk valamely cselekvést, amennyiben szándékolt értelme szerint arra irányul, hogy gondoskodjék bizonyos hasznos szolgálatok iránti kereslet kielégítéséről. „Gazdálkodásról” beszélünk, ha a békés körülmények között gyakorolt rendelkezés valami fölött elsődlegesen gazdasági irányultságú, „racionális gazdálkodásról” beszélünk, ha gazdasági irányultsága célracionális, tehát tervszerű.

Az olyan nyilvánvaló félrefordításokkal, mint a 'subjective meaning' most nem foglalkozom, mert szerintem ez csak a (b) állítást illusztrálja, továbbá egyáltalán nem arról van szó, hogy Parsons mindig kihagyja a *gemeintet* (sőt háromféleképpen is fordítja: hol *attributed*nek vagy *attributable*-nek, hol meg *intended*nek).¹⁶ Ezt annak ellenére mondom, hogy Schumpeter másképp látja: szerinte a 'subjective meaning' hedonista utilitarizmust sugall, ami ellentétes azzal, ahogy a gazdasági célokat a gazdasági cselekvő elrendezi a fejében.¹⁷ Azt is csak mellékesen emlitem, hogy a *Begehrt* két szótári jelentése (1. kívánság, vágy, óhaj; 2. kereslet) közül szeren-

csébb választás az utóbbi, mivel az előbbi meglehetősen széles szemantikai mezeje könnyen eltéríthet a közgazdasági asszociációktól. Persze a német–angol szótárak nem igazítanak el olyan alaposan,¹⁸ mint a mi remek Halász Elődünk. A filozófus-csemegekben kevésbé jártas közönség számára talán érdemes idéznem az igei alak, a *begehren* teljes jelentéstartományát: „1. kíván, akar, óhajt, kér; [...] 2. (ker.) kér, kíván, keres 3. (vad.) a) (bika) bikhatnékja van; b) (suta) üzekedni vágyik, sárlík; c) (apróvad) tüzelő, koslatos”.¹⁹

Whimster (a) állítása szempontjából három kifejezés fordítását kell alaposan szemügyre venni: *Nutzleistungen*,

Wirtschaften, *Verfügungsgewalt*. Mivel a *Nutzleistung*ot Weber a második paragrafusban definiálja, kezdem a *Wirtschaften*mel (most térek vissza arra a kérdésre, miért kerül az angol fordítás következetesen a „Wirtschaften” angol megfelelőjét, az „economizing” kifejezést, holott az az ímént jelzett mindkét értelmében pontosan megfelel Weber szóhasználatának).

Whimster ezt azzal magyarázza, hogy Parsons elsősorban szociológusnak tartotta Webert: szóhasználatát azt sugallja, hogy a „gazdasághoz igazodó” cselekvés definíciója nem a gazdaság működésének leírásába, hanem a *Gazdaság és társadalom* első fejezetében kifejtett cselekvéseméletbe

megkülönböztetés Peter Newmarktól származik, aki *Approaches to Translation* (Pergamon Press, Oxford, 1981.) c. könyvében a következőképpen vezeti be a két fogalmat: „A kommunikatív fordítás arra törekszik, hogy az olvasókra gyakorolt hatása a lehető legjobban megközelítse azt a hatást, amelyet az eredeti vált ki olvasóiból. A szemantikai fordítás viszont igyekszik annyira megközelíteni az eredeti pontos kontextuális jelentését, amennyire a másik nyelv szemantikai szerkezetei lehetővé teszik.” (39. old.) – Ezzel a fordításelméleti szállal a továbbiakban nem foglalkozom, csupán azért emlitem, hogy tudjuk: Whimster olykor körülményes fordításai nem rossz, hanem „szemantikai” fordítások.
13 ■ Whimster: Issues, 191. old.

14 ■ Lásd: Erdélyi Ágnes: *Max Weber Amerikában. Weber hatása és fogadtatása az angol-amerikai filozófiában és társadalomtudományban*. Scientia Humana, Bp., 1993. 78–83. old. A főszövegben is innen idéztem (lásd: 79. old.). Whimster ugyanezt úgy fogalmazza meg, hogy a közönség számára ismerős nyelvre fordított 1947-es kiadás kedvező fogadtatása „sem igazolja, hogy Parsons a mű címét *Economy and Society*ről *Theory of Social and Economic Organization*re változtatta” (Whimster: Issues, 191. old.).
15 ■ A táblázatban szereplő rövidítések: WuG I/23: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Max Weber *Gesamtausgabe* I/23; TSEO: *Theory of Social and Economic Organization*; GéT: *Gazdaság és társadalom* (a Whimster által

vizsgált német szövegek az MWG I/23-ban – a paragrafuscíme kivételével – sehol nem térnek el a magyar fordítás alapjául szolgáló 1976-os ötödik, átdolgozott kiadástól).

16 ■ Erdélyi: *Max Weber Amerikában*, 81–82. old.

17 ■ Joseph A. Schumpeter: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press, New York, 1954. 818. old. (Hivatkozva Whimster: Issues, 193. old.)

18 ■ Két német–angol szótárt sikerült megnézmem: ezekben a második jelentés nem is szerepel.

19 ■ Halász Előd: *Német–Magyar Szótár I*. Nyolcadik, változatlan kiadás. Akadémiai, Bp., 1986. 291. old. – A rövidítések: (ker.): kereskedelem; (vad.): vadásznyelv.

illeszkedik. Azt azonban nem mondja meg, hogyan kapcsolódik ez az (a) állításhoz. Mi köze van ennek – van-e egyáltalán köze – a neoklasszikus közgazdaságtanhoz? Van köze hozzá – de ezt nem Whimstertől, hanem Keith Tribe-től tudtam meg, aki a következőképpen írja le az 1920-as évek vége és az 1950-es évek eleje között végbe ment változásokat:

„Max Weber [gazdasági tárgyú szövegeinek] mindkét legfontosabb angolra fordítója éppenséggel kiváló közgazdász volt: Frank Knight, a közgazdaságtan chicagói professzora 1927-ben adta ki az 1923-ban megjelent *Wirtschaftsgeschichte* fordítását; az 1930-as évek második felében pedig William Hodge könyvkiadó [...] Alexander Hendersont bízta meg a *Wirtschaft und Gesellschaft* első két fejezetének lefordításával. Tehát neves közgazdászok még az 1930-as évek végén is egyértelműen látták Max Weber jelentőségét.

Az 1940-es években viszont két [...] fejlemény gyakorolt hatást Max Weber megítélésére. Egyrészt befejeződött az egyetemi közgazdaságtan átalakulása azzá a lényegében formális és matematikai jellegű,

konvencionizált neoklasszikus közgazdaságtanná, amely a közgazdasági elemzést öntudatosan leválasztotta az addig hozzá kapcsolódó társadalomtudományokról. Az 1920-as és az 1930-as években még nem volt abban semmi szokatlan, ha egy közgazdász érdeklődött a módszertani kérdések, s ennek folyamányaként – Max Weber írásai iránt. A harmincas évek derekán Frank Knight a Chicagói Egyetemen szemináriumot tartott a *Wirtschaft und Gesellschaft*ről, s hallgatói között ott volt többek között Milton Friedmann és George Stigler is. Friedmann ezután egy olyan közgazdasági módszer kidolgozásába fogott az ötvenes évek elején, amelyben nem számítottak sem a feltevések, sem az eljárások, hanem egyes-egyedül az előre jelzett eredmények. A szakma lelkesen magáévá tette ezt a módszertani nihilizmust, teljes közönnyel a társadalomtudományos módszertan iránt [...]. Az új, neoklasszikus ortodoxia úgy módosította a közgazdaságtan definícióját, hogy nem maradt benne tere a gazdasági cselekvés és kalkuláció weberi módszerű vizsgálatának. Következésképp életműve el is tűnt az angol

nyelvű közgazdászszakma radarképernyőjéről. [...]

Mindez még csak a befogadási folyamat negatív oldala. A pozitív oldalon az 1940-es és kora ötvenes évek fordítási hulláma áll, amikor megjelentek angolul Max Weber írásai, hogy megszilárdítsák a szociológia alapító atyjaként kijelölt pozícióját. Ebben a folyamatban egymással versengett Talcott Parsons, Edward Shils és a Hans Gerth –Wright Mills páros [...]”²⁰

Kicsit hosszúra nyúlt az idézet, de így legalább világos, mi köze van a gazdasági cselekvésre utaló „economizing” kifejezés következetes kerülésének a neoklasszikus közgazdaságtanhoz. Sőt ezzel a kiegészítéssel már az is világos, hogy Whimster magyarázata – mely szerint Parsons elsősorban szociológusnak tartotta Webert, és ezért nem a közgazdaság-tudomány, hanem a szociológia nyelvére fordította a szöveget – közvetve a tanulmány (a) állítását is illusztrálja.

Akkor most térjünk át a következő problémára, a *Nutzleistung* fordítására. A kifejezést Weber a 2. paragrafusban definiálja.

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
<p>§ 2. [Nutzleistung, Gut, Leistung] Unter „Nutzleistungen” sollen stets die von einem oder mehreren Wirtschaftenden als solche geschätzten konkreten <i>einzelnen</i> zum Gegenstand der Fürsorge werdenden (wirklichen oder vermeintlichen) Chancen gegenwärtiger oder künftiger Verwendungsmöglichkeiten gelten, an deren geschätzter Bedeutung als Mittel für Zwecke des (oder der) Wirtschaftenden sein (oder ihr) Wirtschaften orientiert wird. Die Nutzleistungen können Leistungen nicht menschlicher (sachlicher) Träger oder Leistungen von Menschen sein.</p>	<p>§ 2. The Concept of Utility By 'utilities' will always be meant the specific and concrete, real or imagined, advantages or means for present or future use as they are estimated and made an object of specific provision by one or more economically acting individuals. The action of these individuals is oriented to the estimated importance of such utilities as means for the ends of their economic action. Utilities may be the services of non-human inanimate objects or of human beings.</p>	<p>§ 2. [Useful output, Goods, Output/ Performance] 'Useful outputs' shall always be understood as the concrete <i>particular</i> (real or imagined) chances (estimated as such by one or more economic agents and becoming an object of provision) of present or future possibilities of utilization—so that the economic agent(s) orient(s) his (or their) economic activity according to the estimated importance of these utilization possibilities as means to the ends of that (those) agent(s). Useful outputs may derive form non-human (material) bearers or from persons.</p>	<p>2. §. [A hasznos szolgálatok fogalma] A jelenlegi vagy jövőbeli alkalmazási lehetőségek közül mindig azok a konkrét <i>egyedi</i> – egy vagy több gazdálkodó által hasznosnak ítélt, és a szükségletekről való gondoskodásban testet öltő – (valóságos vagy vélt) lehetőségek számítanak „hasznos szolgálatoknak”, amelyeknek a gazdálkodó (vagy a gazdálkodók) céljait szolgáló eszközként fölbecsült jelentőségéhez az illető gazdálkodó igazodik. A hasznos szolgálatoknak lehet nem emberi (dologi) hordozójuk, de lehetnek emberi tevékenységek is.</p>

Mielőtt rátérnék Whimster fő kifogására (a *Nutzleistungen* → *utilities* fordításra), szeretnék néhány megjegyzést fűzni a magyar szöveghez. Az első és legfontosabb megjegyzésem az, hogy a hibák az enyéim: egytől egyig mindre kizárólagos jogot formálok. A fordítás esetleges erényei azonban Bertalan László munkáját dicsérik. Ő sajnos nincs már közöttünk. A neve ebben a kötetben kontrollszerkesztőként szerepel, de valójában a kontrollszerkesztői feladatnál jóval többet teljesített. (Erre a későbbiekben még visszatérek.) – A magyar szöveghez annyit fűznék hozzá, hogy az első bekezdés fordítása (ma már belátom) kicsit félrecsúsztott: noha ugyanazt állítja, amit a német, de nem az van az állítás fókuszában, ami a német eredetiben (vagy ahogy Whimster mondaná: a fordítás a kelleténél „kommunikatívabb” lett). A második bekezdésből itt szereplő első mondat (szintén meglehetősen „kommunikatív”) fordítását azonban megvédéném: pontosan megfelel a *Gazdaságtörténet* fogalmi bevezetésében a „gazdasági cselekvés” definíciójához adott magyarázatnak.²¹

Whimster legfontosabb ellenvétele a *Nutzleistungen* angol fordítása (*utilities*) ellen irányul. Weber Böhm-Bawerk-től vette át a kifejezést, mondja, aki 1881-ben megjelent könyvében²²

dolgozta ki a terminológiát, mely szerint „a javak árának kialakításakor – lett legyen szó akár fizikai tárgyról, mondjuk egy kocsról, akár valaki munkájának a megvásárlásáról – az illető javak értéke erősen függ attól, mekkora hasznot húzhat belőle a tulajdonosa vagy a megvásárlója. Nem a javak objektív fizikai tulajdonságain van a hangsúly, és nem is azon, milyen ügyes a munkás, akinek szolgálatait megvették, hanem hogy mekkorára becsülik a hasznot – Böhm-Bawerk kifejezésével »Gebrauch oder Nutzen«, amelyet hajtanak.”²³ Ide kapcsolódik az első paragrafus angol fordításában kifogásolt harmadik kifejezés (*Verfügungsgewalt* → *control*) is, mert annak, hogy a tulajdonos képes legyen hasznot húzni a javakból (pontosabban: a javak vagy a munkás nyújtotta „hasznos szolgálatokból”), „az a feltétele, hogy rendelkezési hatalma (*Verfügungsgewalt* → *power of disposal*) legyen felettük”.²⁴ – És ennek kifejezésére a *control* nem igazán alkalmas.

Abból azonban, hogy Weber terminológiája Böhm-Bawerkéhez kapcsolódik, folytatja Whimster, egyáltalán nem következik, amit az 1947-es angol fordítás a paragrafus címével (*‘Concept of Utility’*) és a *Nutzleistungen* fordításával (*utilities*) is sugall, nevezetesen, hogy Weber szövegének elméleti kerete kizá-

rolag a „határhaszon-elmélet” lenne. Weber ugyan elfogadta a határhaszon-elméletet, de csak mint a közgazdaságtudomány által a racionális gazdasági cselekvés modellezésére kínált konstrukciók egyikét. Más írásai mellett ez a második fejezet negyedik paragrafusából²⁵ is tudható, melyben a racionális gazdálkodásra jellemző tipikus lépések *egyikeként* említi „a rendelkezésre álló hasznos szolgálatok” elosztását „többféle – fölbecsült jelentősége szerint, vagyis a határhaszonnak megfelelően rangsorolt – alkalmazási lehetőség között”.²⁶ – Whimster részletesen elemzi a negyedik paragrafust – és sok kivetnivalót talál a fordításban (olykor egyenest a „neoklasszikus szókészletből eredő előítéletekről beszél)²⁷ – de ebbe már nem megyek bele, mert még a cikkében tárgyalt további témákat is meg kell említenem.

Whimster második témája az *Erwerben* fordítása. Weber a 11. §-ban bekezdésnyi körmondatban definiálja a fogalmat és származékait (*Erwerbstätigkeiten, wirtschaftliches Erwerben, marktmäßiges Erwerben, Erwerbsmittel, Erwerbstauch* és *Erwerbskredit*).²⁸ Whimster táblázata (néhány mellékes kikötés kihagyásával) a teljes definíció-sorozatot megadja. Ebből én most már csak az első tagmondatot (az *Erwerben* definícióját) mutatom:

Német eredeti WuG (I/23)	Parsons és Henderson TSEO	Whimster	Magyar GÉT
§ 11. <i>Erwerben</i> soll ein an den Chancen der [...] Gewinnung von neuer Verfügungsgewalt über Güter orientiertes Verhalten [...] heißen.	§ 11. 'Profit-making' is activity which is oriented to opportunities for seeking new powers of control over goods [...].	§ 11. <i>Acquisition</i> shall denote a behaviour oriented to chances [...] of gaining new power of disposal over goods [...].	11. §. <i>Szerzésről</i> beszélünk, ha a viselkedés a javak fölötti új rendelkezési hatalom [...] elnyerésének lehetőségeit tartja szem előtt.

20 ■ Keith Tribe: Megszakadt kapcsolat. Max Weber és a gazdaságtudományok. Ford. Wesley Anna. *BUKSZ*, 21 (2009), tavasz, 57. old.
21 ■ Legalábbis a definíció és a magyarázat magyar fordításának, mely így hangzik: „Gazdaságinak nevezünk valamely cselekvést, amennyiben arra irányul, hogy bizonyos hasznos szolgálatokról – melyek iránt igény mutatkozik –, vagy az ilyen szolgálatok fölötti rendelkezés lehetőségeiről gondoskodjék.” Ehhez jegyzetben Weber a következőket fűzi: „Ezért valamely »jószágot« nem mint olyat kell figyelembe venni, hanem mindig csak azt, hogy melyek az alkalmazási lehetőségei mint igavonónak, teherhordónak stb. A hasznos szolgálatok mindig az egyes teljesítmények: ebben az összefüggésben és ebben az értelemben nem a »ló« mint olyan tárgya a gazdaságnak, hanem csupán a ló egyes hasznos

szolgálatai. Nevezzük a dologi jellegű hasznos szolgálatokat a rövidség kedvéért »javaknak«, az emberiekét pedig egyszerűen »tevékenységeknek.«” Lásd Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, Bp., 1979. 9. old. – Sőt: nemcsak a definíció és a magyarázat magyar fordításának, hanem az angolnak is megfelel, amelyet Whimster a *Nutzleistung* általa javasolt fordítása (*‘useful output’*) melletti érvként (saját fordításban) idéz az *MWG* III/6. kötetéből (lásd Whimster: *Issues*, 195–196. old.).

22 ■ Eugen von Böhm-Bawerk: *Rechte und Verhältnisse vom Standpunkt der volkswirtschaftlichen Güterlehre*. Innsbruck, 1881. – Melleleg: ez nem nagy felfedezés, és nem kellett hozzá megvárni, hogy az *MWG*-ben megjelenjen a *Wirtschaft und Gesellschaft* és a teljes apparátusa (2013-ban), hiszen Weber

a második paragrafushoz fűzött apró betűs kiegészítésben pontosan megadja a forrást (lásd Max Weber: *Gazdaság és társadalom 1*. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, Bp., 1987. 86. old.)

23 ■ Whimster: *Issues*, 195. old.

24 ■ *Uo.*

25 ■ Weber: *Gazdaság és társadalom 1*, 88–89. old.

26 *Uo.* 88. old.

27 ■ A legfontosabb kifogása a *Beschaffung-production* (Whimster javaslata: *procurement*). A magyar fordítással – „előteremtés” – talán elégedettebb volna (lényegében megfelel az általa adott szómagyarázatnak: „the term does cover, beyond production in the narrow sense, also all manner of activities which make available goods, services, money, or anything else useful” – lásd Whimster: *Issues*, 198. old.).

Talán az *Erwerben* → *profit-making* az 1947-es angol kiadás egyik legkevésbé szerencsés választása.²⁹ A szóhasználatot, mondja Whimster, még az sem indokolja (ami egyébként méltányolható volna), hogy az itt szereplő *Erwerben* különbözzék *A protestáns etikában* használt (és többnyire *acquisitio*nek fordított) kifejezéstől: erre a célra a *'gainful acquisition'* talán megfelelő lenne, de a *'profit-making'* túlzás, hiszen ezen a ponton Weber még be se vezette a „profit” fogalmát. – Azt nem tudom, hogy Whimster ezzel a példával is az (a) állítást kívánta-e illusztrálni; erről egyáltalán nem ejt szót.³⁰

A magyar fordítás – jó vagy rossz, mindenesetre: nem triviális – szóhasználatáról azonban tudok mesélni. Befejezésül elmesélem, hogyan született meg az *Erwerben* és származékai magyar terminológiája. Itt térek vissza Bertalan László szerepére – mulhatatlan érdemeire – a magyar *Gazdaság és társadalom* létrejöttében. Az imént azt mondtam, hogy a neve kontrollszerkesztőként szerepel a kötetben, de valójában a kontrollszerkesztői feladatnál jóval többet teljesített. Ez persze nemcsak erre a kötetre, hanem mind az ötre igaz, de éppen az első kötet esetében nem egészen pontos. A teljes igazság ugyanis az, hogy az első kötetnek tulajdonképpen nem Berta-

lan László, hanem Kis János volt a kontrollszerkesztője. – És akkor jöhet a történet (műfaját tekintve politika- és fordítástörténeti anekdota).

A *Gazdaságtörténet* 1979-es megjelenése után még évekbe telt, amíg Bertalan Lászlónak és Kertesi Gábornak (aki akkoriban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál dolgozott) sikerült meggyőznie a kiadót, hogy a *Gazdaság és társadalom* – egyelőre csak az első kötet – kiadása sem jelent közvetlen veszélyt a Magyarországon létező szocializmusra. Végül megszületett a kedvező döntés, és a kiadó (ahogy a *Gazdaságtörténet* esetében) most is rám bízta a fordítást és Kis Jánosra a kontrollszerkesztést. Ám alighogy elkezdtek a munkát, a kiadó leállította, mondván, hogy „központi utasításra” Kis János neve nem jelenhet meg az „első nyilvánosságban”. Ekkor lett Bertalan László a kontrollszerkesztő: először névleg (az első kötetet – a kiadó tudtával és hallgatóságos beleegyezésével – valójában Kis János kontrollszerkesztette), ami azonban a gyakorlatban inkább azt jelentette, hogy a kötetnek két kontrollszerkesztője (ami a második fejezetet illeti, pontosabb volna úgy mondani, hogy egy kontrollszerkesztője és egy társfordítója) volt. A további kötetek esetében – ahogy egy-egy gyarapodtak Kis János más irányú

elfoglaltságai – ez úgy módosult, hogy Bertalan László már nemcsak névleg volt kontrollszerkesztő, és ez olykor azt is jelentette, hogy egy személyben testesítette meg a kontrollszerkesztőt és a társfordítót.

Az első kötet második fejezete elég nehéznek ígérkezett, ezért mielőtt belevágtam volna a fordításba, néhányszor összejöttünk Bertalan Lászlóval, és egyeztetettük az elképzeléseinket (ami persze leginkább azt jelentette, hogy elmondta, ő hogyan képzeleli). Az *Erwerben* és származékai magyar terminológiájának kialakításakor mindhárman összejöttünk a Közgáz főbejáratával rézsút szemben (az akkori Tolbuhin körúton) egy kis sárga épületben található sörözőben. Ők ketten sokat vitatkoztak, míg végül megállapodtak, mi lesz a magyar terminológia. Én ugyan minden erőmmel azon voltam, hogy kövessem a vitát, de ebben sajnos megakadályozott az elfogyasztott sör hatása: az egész megbeszélésből másnap leginkább a söröző meglehetősen barátságosan női mosdójára emlékeztem. Bertalan Laci azonban erre is fölkeszült: írásban megkaptam a javaslatait. – Így sem volt könnyű a fordítás, de innentől kezdve legalább érteni véltém, miről beszél Weber. Csak remélni merem, hogy a magyar fordítás olvasói is így vannak ezzel.

28 ■ A magyar fordításban szereplő terminusok: *Erwerben* → szerzés/nyereségszerzés; *Erwerbstätigkeit* → szerzésre irányuló tevékenység; *wirtschaftliches Erwerben* → gazdasági szerzés/gazdasági nyereségszerzés; *marktmäßiges Erwerben* → piaci nyereségszerzés; *Erwerbsmittel* → üzleti eszközök; *Erwerbstausch* → üzleti jellegű csere; *Erwerbskredit* – üzleti hitel.

29 ■ Pedig ezt Parsons még indokol-

ja is: az első előforduláshoz adott jegyzetben elmagyarázza, hogy a szóhasználatot a *Haushalt* és az *Erwerb* Weber számára központi jelentőségű megkülönböztetése indokolja (lásd Weber: *Theory of Social and Economic Organization*. Free Press, Glencoe, 1947. 187. old., 29. jegyzet.) – Az indoklást Whimster Keith Tribe érvei nyomán nem tartja elfogadhatónak (lásd Whimster: *Issues*, 201. old.).

30 ■ A harmadik témával – a munkamegosztással, illetve a tevékenységek megosztásával foglalkozó tíz paragrafus angol fordításának bírálatával – már bevallottan nem a cikkének bevezetőjében megfogalmazott (a) és (b) állítást, hanem azt kívánja alátámasztani, hogy az 1947-es fordítás sok tekintetben Adam Smith és Marx szóhasználatát követi (lásd: Whimster: *Issues*, 202. old.). Ezért erre nem is térek ki.

Péter Ágnes: „...ezentúl egybeforr ég, föld s pokol...”

WILLIAM BLAKE ILLUSZTRÁCIÓI JÓB
KÖNYVÉHEZ

L'Harmattan, Bp., 2017. 322 old.,
3300 Ft

Péter Ágnes irodalomtudományi tanulmányainak legjellegzetesebb gesztusát talán a megnyitás szóval lehetne megnevezni. Ezen azt értem, hogy miközben erőteljes és karakteres szövegértelmezéseket dolgoz ki, a saját konklúzió előtérbe állításánál a jelek szerint sokkal jobban érdekli a tárgyalt művek és problémák hozzáférhetővé tétele. Ez nem tudomány-népszerűsítést jelent – bár a *Keats világa* (L'Harmattan, Bp., 2010. 2., átdolgozott kiadás) és számos más népszerű esszé szerzőjétől ez sem áll távol –, hanem egy ritka következetességgel végigvitt kutatói programot, amely a vizsgálat tárgyát nem elkülönített szakterületi egységként, hanem gazdag kritikai, filológiai és didaktikai szempontok szerint megválasztott összefüggésrendszerben tárgyalja. Munkásságát a kezdetektől kíséri ez a törekvés, s a közelmúlt gazdag termése még egyértelműbben ebbe az irányba mutat.

Néhány példát említek. A *Roppant szivárvány. A romantikus látásmódról* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.) rendkívül tágas európai összefüggésrendszerben helyezte el a brit romantika vizsgált jelenségeit, tudatosan kapcsolatba hozva őket a német orientációjú magyar kultúrával és a magyar szakirodalommal. Ugyanezt a párbeszédkísérletet folytatta a *Készet a tavasz? Shelley poétikája* (Akadémiai, Bp., 2007.) című monográfia, amely Percy Bysshe Shelley és Hölderlin költészetének komparatív vizsgálatával megközelíthetőnek mutatta a többnyire határtalanul absztraktnak vélt angol költőt, és érthetővé tette, hány meg hány szalon kapcsolódik munkássága a francia forradal-

mat és a napóleoni háborúkat követő visszarendeződés Európájának társadalmi és szellemi életéhez, de egyúttal azt is, mely pontokon tér el a valamilyen biztonsággal általánosítható romantikaképtől. Említeni kell egy sor remek tanulmányt is Milton, Blake és Keats hazai recepciójáról, mind egy-egy ékesszóló érv a meglevő előzmények tradíciószálainak kritikus újrafelvételére:

The Reception of Blake in Hungary. *Blake: An Illustrated Quarterly*. Ed. by Morris Eaves – Morton Paley. 2000. 3. szám, 2–13. old.

„Elmélyült és komoly játék a szabad ég alatt”: Blake és Kondor. *Liget*, 2000. 4. szám, 78–96. old.

Milton a XX. század első felének kulturális emlékezetében. In: Gárdos Bálint et al. [szerk.]: „Idegen költők” – „Őrök barátaink”. *Tanulmányok a magyar kulturális emlékezetéről*. L'Harmattan, Bp., 2010. 105–130. old.

Elective Affinities: The Journal Nyugat and Hungarian Cultural Memory. *The Hungarian Quarterly*, 2010. 200. szám, 89–99. old.

Milton in the Hungarian Cultural Memory: Two Case Studies. In: Iltzész Gábor – Péti Miklós [szerk.]: *Milton through the Centuries*. Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan, Bp., 2012.

Ráadásul e tevékenységet a kezdetektől gazdag fordítói és szerkesztői munka egészítette ki: Byron prózája (*Byron, Naplók, levelek*. Vál. Péter Ágnes, ford. Bart István, Gy. Horváth László, Tótfalusi István. Európa, Bp., 1978.), Keats levelezésének remekbe szabott fordításai (*Keats levelei*. 2., javított kiadás [L'Harmattan, Bp., 2010.]), illetve egy fontos szerkesztett és részben fordított antológia az angol romantika kiemelkedő prózai írásaiból (*Angol romantika. Esszék, naplók, levelek*. Kijarat, Bp., 2003. Vál., szerk., bevezető tanulmány, 7–55. old.). Legújabbban már az angol irodalomtól is

ihletett Szerb Antal esszéinek angol fordításához írt előszavával a magyar kultúra brit befogadásához is hatékonyan járult hozzá (Antal Szerb, *Reflections in the Library: Selected Literary Essays 1926–1944*. Legend, Cambridge, 2017. [Studies In Comparative Literature, 46.]

A program realizmusát emelem ki: Péter Ágnes nem egy elképzelt ideális tudósközösséghez (a téma specialistáihoz) kíván beszélni, hanem a magyarul olvasó (jelenlegi vagy jövőbeli) kollégákhoz, akik a párbeszédbe bevonható témák bármelyikén dolgoznak a legtágabban értett irodalom-, művészet-, vallás-, eszme- vagy éppen tudománytörténet terén. Fontos válasz ez a rendszeresen előkerülő kérdésre: mi értelme – illetve miként lehet értelmesen – Magyarországon anglisztikát (s felteszem, más modern filológiákat) művelni? Péter Ágnes sem úgy nem tesz, mintha Budapesten ugyanúgy kellene gyakorolni ezt a szakmát, mint Oxfordban, sem az ismeretek pusztá közvetítésével nem elégszik meg. A lehetséges kapcsolódási pontok kidolgozásával olyan problémákat igyekszik feltárni, amelyek éppen itt és most látszanak különösképpen elgondolkodtatónak és jelentékenyeknek.

De hát ki is volt Blake, és miért olyan nehéz (meg persze izgalmas) írni róla? William Blake 1757-ben született, és az irodalomtörténeti konvenció az angol romantikus költészet első generációjához sorolja, pedig lényegesen idősebb volt a másik két, hagyományosan ide sorolt költőnél, William Wordsworthnál (1770–1850) és S. T. Coleridge-nál (1772–1834), akikkel nem állt érdemi kapcsolatban. 10 éves korától művészeti iskolában tanult, 14 évesen hét évre rézmetszőinasnak szegődött. 26 éves korában jelent meg első verseskötete, a *Költői vázlatok* (*Poetical Sketches*), gyerekkora óta írt lírai költeményeinek gyűjteménye, amely a késő XVIII. századi érzékenységekultusz stílusjegyeit viseli magán, s osztozik számos jeles kortársának törekvésében a költészet nemzeti hagyományainak megújítására az idegennek érzett klasszicista konvenciót megelőző korok energiáinak újrafelfedezésével. Ez volt az

utolsó kötet, amelyet Blake a hagyományos könyvkiadási és -terjesztési technikákra és csatornákra bízott.

Ezután kidolgozta azt az egyéni technikát, amellyel „illuminált könyveit” előállította. Ez a kifejezés (Blake sajátja) a középkori kódexek előállítási technikáival rokonítja az eljárást. Közvetlenül a rézlapon dolgozott (tollal és ecsettel) – ami azzal járt, hogy minden elemet fordítva kellett felvinnie –, majd a megdolgozott fém saválló anyaggal kezelte, és lemaratta a maradékot. Az erről kinyomtatott lapokat egyesével kellett megfesteni (ebben Blake feleségének, Catherine-nek is fontos szerep jutott) és összefűzni. A lassú, nehéz folyamat eredményeképpen Blake művei jellemzően néhány eredeti példányban léteznek csupán, és ezek közül nincsen kettő, amely pontosan megegyezne. A tömeges, gépesített, piaci könyvtermelés korában Blake a könyvkészítés személyes, kézműves formáját választotta, ezáltal azonban elzárta magát mind a lehetséges szerzői bevételtől, mind az érdemi kortárs recepciótól. Kép és szöveg Blake-nél elválaszthatatlan jelentésegységet alkot, s értő olvasójának így egyszerre kellene irodalom- és művészettörténésznek lennie (s még mi mindennek!). A megfizethetetlen kritikai kiadásoktól jellemzően elzárt magyarországi olvasónak a *The William Blake Archive* (blakearchive.org) pazar digitális kiadásait lehet javasolni, ha e komplex élményhez hozzáférni kíván.

Blake művészetének korai korszakához tartoznak máig legnépszerűbb rövid, lírai költeményei (*Az ártatlanság és a tapasztalás dalai*, 1789 és 1794). Az ezt követő illuminált könyveket próféciákként szokás meghatározni (kisebb és nagyobb próféciákat különít el a szakirodalom). Ezek hosszú, jambikus lejtésű sorokból, leginkább bibliai motívumokra és poétikára épülő (a kor egyik nagy, sokak által tárgyalt felismerése, hogy az Ószövetség költeményként is olvasható), irodalmi műfajokat bátran vegyítő látomásos művek, amelyekben fokozatosan bomlik ki Blake mindegyre változó egyéni mitológiája. Híres gondolata szerint „az Ó- és az Újtestamentum adja a művészet nagy kódját”, s értelmezői

is gyakran a bűnbeesés, a megváltás, az új Jeruzsálem, az új Éden keresése és más bibliai narratív sémák alapján tárgyalják Blake műveit.

Mint sok más kortársa, Blake is a Biblia rejtett, spirituális jelentése mentén, radikális protestáns hagyományokat követve értelmezte és élte meg a francia forradalom kirobbanását, az új ég és az új föld megteremtésének ígéreteként. Későbbi műveiben e politikai tartalmak átszűrtebben jelennek meg: a bukott világban, korlátok között a prófétai látásmóddal küzdő képzelőerőre figyelünk inkább: a belső, szellemi apokalipszis keresésére. Hatvanas éveitől Blake felhagyott a versírással, és a vizuális művészetekre koncentrált. Élete vége felé dolgozott a Jób könyvéhez (1823–26) és Dante költeményéhez (1826–27) készült illusztrációkon. 1827-ben hunyt el. A legendával ellentétben nem egészen ismeretlenül, hanem egy szűk tanítványi és baráti kör által elismert művészként. Jelentős inspirációt először a preraphaelita költők és festők számára jelentett a XIX. század második felében. Összegyűjtött költeményeit W. B. Yeats (aki saját mitológiáját részben Blake-re támaszkodva dolgozta ki) adta ki először 1893-ban, s Blake a XX. század közepére került komoly tudományos érdeklődés középpontjába. Mára az egyik legtöbbször tárgyalt romantikus szerző.

A monográfus előtt álló kihívások talán jól láthatók. Viszonylagos elszigeteltsége miatt Blake sok kortársánál nehezebben helyezhető el a korban, pedig annak számos szellemi irányzata nélkül elgondolhatatlan. Blake több felvilágosodáskori hagyománnyal indulatosan szakított (Bacont, Newtont és Locke-ot a „szentségtelen háromságnak” nevezte), s viszonya így nehezen rekonstruálható az őt megelőző és körülvevő szellemi áramlatokhoz. Rendkívül összetett és folyamatos változásban álló mitológiát hozott létre, amelyet a nem avatott olvasónak igen nehéz követnie. Nagyon mélyen és szenvedélyesen vallásos művész volt, vallásossága azonban meglehetősen rejtőzködő protestáns csoportok nem könnyen dokumentálható hagyományaira épült. Ráadásul a hatalmas

életmű megnyitása igen nehéz módszertani dilemmákat is felvet, hiszen bár gazdag és színvonalas fordítások állnak rendelkezésre, kritikai irodalom alig létezik magyarul Blake-ről. Milyen utat követ tehát Péter Ágnes? Az említett Shelley-monográfia szerkezeti szempontból is előzménye az új tanulmányoknak. Mindkét munka rendkívül tágas értelmezési horizontokat nyit meg, ám ezeket Péter Ágnes végül egyetlen (érdekes módon mindkét esetben a költői pálya végén álló) mű értelmezésében kamatoztatja és igazolja. Az új kötet három nagy egységre tagolódik. Az első egy átfogó *Pályarajz*; a második, központi rész Blake-nek a bibliai Jób könyvéhez kapcsolódó illusztrációit elemzi, egyesével értelmezve a kibomló történet (talán inkább folyamat, lelki átváltozás) stádiumait; a harmadik, rövidebb egység pedig Blake vallásos művészetét és esztétikai tapasztalatok megérthető vallásosságát vizsgálja, elsősorban a művekből kirajzolódó krisztológia és a megjelenített időtapasztalat szempontjából.

A szerényen *Pályarajz*nak nevezett első nagy fejezet két fontos feladatot végez el. Az első – amely szokatlanul olvasmányossá, szinte regényessé teszi a fejezetet – egy rövid életrajz felvázolása. Erre azért van szükség, mert a népszerű képzeletben Blake ma is szerencsétlen, nyomorgó, magányos örülként él. Hogy komolyan vehessük az életművet, ideje megismerni azokat a fontos értelmiségi csoportokat, amelyekhez Blake kapcsolódni tudott, s azokat a radikális disszertent (vagyis nem anglikán, de protestáns) hagyományokat, amelyek számos szokatlan gondolatát magyarázzák. Meg kell értenünk azt is, hogy Blake művész létére kézműves, mesterember és szegény ember is volt, s a nyelvhasználatának, ideológiájának párhuzamait gyakran a korabeli elit helyett a munkásosztály kultúrájában kell keresnünk. Fontos ellenállni annak a készletességnek is, hogy mindig túlmenjünk Blake szavain: ami ezt a monográfiát illeti, ha Blake azt állította, hogy Ézsaiással vacsorált, akkor bizony Blake Ézsaiással vacsorált, s ezt a lehetőséget még stilisztikai eszközökkel sem szabad eltávolítanunk vagy

komikus-ironikus fénybe állítanunk. Vagy próféta-ságával együtt fogadjuk el Blake-et, vagy sehogy.

A nyitófejezet azonban messze túlmegegy azon, amit egy pályarajztól általában várnánk, hiszen magyar nyelven először ad kidolgozott értelmezést Blake legnagyobb ívű próféciáiról, a *Miltonról*, a *Valáról* és a *Jeruzsálemről*. A kontextust a „rendszer” problémája adja, vagyis Blake kitaró igyekezete, hogy egy koherens és teljes világmagyarázatra képes mitológiát hozzon létre, szinte egyedül. Ezt a momentumot Péter Ágnes tágas európai kontextusban vizsgálja. „A várva várt új mitológiában látták a romantikusok – s ebben a vonatkozásban Blake is közéjük állítható – az egyetlen lehetőséget arra, hogy helyreállítsák a kapcsolatot az intellektuális és az érzéki tapasztalat, a filozófia és a művészet, a tudományos és a költői/vallásos látásmód között, s általa akarták feltartóztatni a tudat dezintegrációját éppúgy, mint a társadalmi fragmentációt, s elősegíteni »egy felvilágosult, etikus, szabad és organikus egységes társadalom« létrejöttét” (79. old.) – írja Nicolas Halmira hivatkozva.

Az első (akár eposznak is tekinthető) nagy elbeszélő költemény (végtelenségig leegyszerűsítve) a Newton nevéhez kötött hamis természetkép, az elnyomó, büntető apafigurához kötődő hamis istenkép, az önzésen alapuló hamis etika, a vágyak elfojtását követelő hamis normarendszer leküzdésén keresztül a próféta vízió visszanyeréséért folytatott küzdelem megjelenítése. „Csakis a képzeleten át juthat el a piszkos gúnyába, az anyagi létbe öltözött ember az Örökkévalónak a Megváltóban meg tapasztalható valóságához. A blake-i képzelet működése az én korlátainak feladásával, az én kiüresítésével jár, mint a misztikusoknál. [...] Az alkotói (vagy befogadói) folyamat csúcspontján eltűnik a távolság alany és tárgy között, mint ahogy – Blake szerint – eltűnik a távolság a vallásos vágy intenzív pillanatában a vágyakozó és Jézus között is.” (101. old.) Ez Blake hite és esztétikája egyszerre. Az eksztatikus csúcspontban azonban elképesztően összetett lelki küzdelem árán lehet csak eljutni,

amelynek stációit, helyszíneit, hőseit és ellenfeleit rendkívül bonyolult és akár egy művön belül is változó jelentéseket hordozó mitológia fogja keretbe, amelyben a nem specialista olvasónak gondos eligazítás nélkül el nem tévednie lényegében lehetetlen. És akkor még nem is említettük a mindennél alapvetőbb tény, hogy Blake-nél a rendkívül összetett nyelvi világhoz ugyanennyire árnyalt ikonográfia is tartozik. Mindehhez kapunk itt útmutatást.

A könyv központi fejezetének gondolatmenetét a legegyszerűbben talán úgy lehet összefoglalni, ha M. H. Abrams *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature* (New York – London, Norton, 1971.) című, a modern romantikakutatást mélyen meghatározó könyvére utalunk. Ebben Abrams egyetlen narratívában kívánta megragadni a romantika lényegét. Formálisan egy A – B – A' szerkezetű narratíváról van szó, amelyben a kezdeti primitív harmónia állapotából kiszakadva a visszasság és az idegen-ség tapasztalataival küzd az ember, hogy végül (reményként vagy megvalósult tapasztalatként) eljuthasson egy (Blake szavával) magasabb ártatlanság állapotába, amely azonban a megtett út fájó tapasztalatait is mind magába gyűjti. Abrams szerint a nyugati értelmiség azt a tanulságot vonta le a francia forradalom traumájából, hogy a történelem nem kezdhető újra, nem lehetünk újra gyermekek, nincs visszaút a kezdet vélt idilljéhez, ám a történelem és a felnőtté válás szükségzerű fájdalma elvezethet egy magasabb rendű harmóniához. Abrams szerint a romantikus költészet nagy narratívája szekuláris természetű, de mögötte jól láthatók az elbeszélés bibliai, teológiai és misztikus gyökerei. Blake Jóbja is hasonló utat látszik megtenni.

Nagy költőtől szinte példátlan önkorlátozással Blake a Jób-metszetekhez egyetlen sornyi önálló szöveget sem írt, azonban a titokzatos öszö-vetségi történetet az illusztrációkkal és a szabadon összeválogatott és esetenként némiképp eltorzított, a nyomatok szélén olvasható bibliai idézetekkel átértelmezi, és sajátos vízió-hoz igazítja. Az első metszet Jóbot

és népes családját ábrázolja, amint egy fa tövében mindennapi szokásuk szerint imádkoznak. „A kép statikus elrendezettségével az ártatlanság egyneműségét, az időnkivüliség illúzióját kelti. Azonban nyilvánvaló, hogy az ártatlanságot egy sor utalás erősen megkérdőjelezi. A fára felfüggesztett hangszerek a babiloni fogságra emlékeztetnek [...]. Jób-nak és feleségének térdén egy-egy nyitott könyv látható: a könyv Blake ikonográfiájában a Törvényt és a hagyományt képviseli. [...] Mögötte a mózesi törvények kőtáblái láthatók [...]. Tehát [...] Blake már az első képen utal arra, hogy Jób és családja imája tévedésen alapszik.” (148–149. old.) Blake mitológiájában fenyegető jelenlét a törvényre és számításra építő, engedelmisséget elváró, a szeretet nélküli ráció korlátosságát megjelenítő „hamis isten”, Urizen, „a bibliai Jehova paródiája” (uo.). Jób per-sze nyugodt lehetne: lelkiismerete tiszta, hiszen minden előírást megtart, minden szokáshoz illően tartja magát. Ám éppen ezáltal zárja el magát embertől és Istentől, illetve Blake felfogása szerint az ember (önmaga) igazi, isteni természetének megismerésétől. Az ezt követő finom, érzékeny, az életmű belső összefüggéseit is feltáró és mindvégig világosan követhető értelmezések azt a folyamatot bontják ki, amelyben elborzasztó veszteségei elvezetik Jóbot a hamis bizonyosság önelégültségétől a próféta vízió elragadtatottságában a részvételtjes viszonyhoz az emberrel és Isten (az emberarcú Krisztus) szeretettelgi megismeréséhez.

Ellenérzést kelthet az olvasóban, hogy ezek szerint Jób és mindvégig mellette álló felesége számára – Blake szemében – mások halála csupán a megvilágosodás eszköze. Érdemes tehát észben tartanunk, hogy Blake világában végső soron nincsen halál. Péter Ágnes az alábbi gyönyörű és nyugtalanító levelet idézi és fordítja le ennek bizonyítására.

„Tudom, hogy eltávozott barátaink sokkal inkább velünk vannak, mint amikor halandó szemünkkel láttuk őket. Tizenhárom évvel ezelőtt elvesztettem egyik fivéremet, de gondolatban azóta is

minden nap és minden órában beszélgetek szellemével. És emlékeimben látom, Képzeletem terein. Hallom tanácsait, és most is az ő diktálására írok. – Bocsássa meg rajongásomat – de bár osztozna mindenki benne, mert az nekem halhatatlan örömök forrása, s annak köszönhetem, hogy ebben a világban is élvezem az angyalok társaságát. Kívánom, Önnek is egyre inkább legyen része ebben az élvezetben, s legyen egyre bizonyosabb benne, hogy minden halandó veszteség halhatatlan nyereség. Az Idő pusztítása hajlékokat emel az Örökkévalóságban.” (133. old.)

Péter Ágnes négy ponton állítja meg a gondolatmenetet, hogy exkurzusok formájában tágabb kontextusba helyezze Blake munkásságát. Az első a romantikus új mitológia megteremtését tárgyalja további német és angol példák alapján; a második a newtoni és a blake-i tér problémáját, a harmadik a részvét (szimpátia) morális és esztétikai vonatkozásait s végül a negyedik Blake radikális krisztológiájának előzményeit. A gondolatmenet így explicit párbeszédbe kezd a mítosz kutatóival, a tudománytörténészekkel, a felvilágosodás kori eszmétörténet szakértőivel, a teológia- és egyháztörténet művelőivel. Nem beszélve a Biblia és a szépirodalom kapcsolatának, a kép és a szöveg viszonyának vizsgálatáról vagy az ikonográfiai kutatás módszeréről.

Blake kétszáz év alatt szinte ismeretlen költőből az egyik legtöbbet vitatott romantikussá vált. „[A]nnyi bizonyos és visszavonhatatlan, hogy kötelességem égi kincseket halmozni” – idézi az elszigeteltségben dolgozó költő szavait Péter Ágnes (19. old.). E kincsek – mondhatnánk – most már magyarul is közkincsek.

Ferge Zsuzsa: Magyar társadalom- és szociálpolitika, 1990–2015

Osiris, Bp., 2017. 510 old., 4980 Ft
(A mai Magyarország)

Hosszú szünet után, az utóbbi néhány évben ismét megnőtt a közérdeklődés a társadalmi egyenlőségek iránt; akárcsak a nemzetközi szinten, forró téma lett itthon is. Jól mutatja ezt a kötet fogadtatása: a bemutatón alig fértek be az érdeklődők a Kossuth Klub nagytermébe. Alighanem a megnövekedett érdeklődésnek köszönhető a szerző felkérése is, könyve ugyanis – az *Előszó* tanúsága szerint – a kiadó kezdeményezésére született. Hogy 25 év magyar szociálpolitikája történetének megírására Ferge Zsuzsa kapott felkérést, magától értődőnek mondható, mint ahogy az is, hogy az első önálló magyar egyetemi szociálpolitika tanzék létrehozója több kollégáját, volt tanítványát is bevonta a munkába. (A tanzék létrehozásának érdekes történetéről lásd a Ferge Zsuzsával készült interjúkötet 189–194. oldalát: Ferge Zsuzsa: *Nem cserélek elveket*. Életút-beszélgetések. Készítette Weiler Katalin. Noran Libro, Bp., 2016.)

Az elképzelések szerint a kötet „valahol az igényes szakkönyv és Agatha Christie között helyezkedik el, azaz használható tankönyvnek is, meg nem túl unalmas olvasmány az érdeklődő laikusnak. [...] [S]zakmailag elég pontos, de majdnem ismeretterjesztő írás.” (9. old.) Mivel a benne tárgyalt rengeteg téma egy részéhez valamelyest értek, másokhoz viszont egyáltalán nem, ki tudtam próbálni mind a szakmai, mind a laikus olvasási módot.

Az *Előszó* még egy lehetséges bírálati szempontnak megy elébe: „A szociálpolitika azonban egyszerre szakma és politika, [...] [e]zért lehetetlen az utolsó 25 év történetét úgy elmondani, hogy kihagyjuk ebből a

politikai érték- és érdekrendszert [...] Csak arra tudtam törekedni, hogy a történet, amennyire lehet, elfogultságmentes legyen, vegye számba minden kormány pozitív és negatív teljesítményeit. Remélem, hogy ez az igyekezetem nem volt sikertelen. Korlátait azonban sejttem.” (9. old.) Lefegyverző önreflexió, és valószínűleg a probléma tudatosítása folytán alapvetően sikerült a mutatvány. Miközben Ferge Zsuzsa társadalmpolitikai értelemben egyértelműen elkötelezett a szegények ügye, az esélyegyenlőség eszméje mellett, pártpolitikai értelemben nem elfogult.

A könyv három, egymással összefüggő kérdéskört vizsgál. Milyen célokot követtek szociálpolitikájukban az egyes kormányok? Szakaszolható-e ebből a szempontból az elmúlt 25 év? Mennyire sikerült megvalósítani a deklarált, vagy ki nem mondott, de azért „kvázi-tudatos” célokat?

A KÖTET FELÉPÍTÉSE – ÚTMUTATÓ AZ OLVASÁSHOZ

A főszöveg három tartalmi részből áll. Az első, 70 oldalas egység Ferge Zsuzsa írása, *Séta a szociálpolitika körül*. Címének megfelelően ez a legolvasmányosabb, egyben a legkevésbé tankönyvszerű, célja a kiinduló elvek és alapfogalmak tisztázása és szembeállításai mai problémáinkkal. A második, közel 300 oldalas rész tíz tematikus fejezetre bontva vizsgálja a magyar szociálpolitika 25 évét, többnyire az előzményekre is visszatekintve.

Ezen belül az első, előkészítő fejezet (szintén Ferge Zsuzsa tollából) a társadalmi-gazdasági háttérrel vázolja fel, ezt követik a szakmai részterületek (zárójelben a szerzők neve, ha az adott részt nem Ferge Zsuzsa írta): önkormányzatiság (Velkey Gábor), foglalkoztatáspolitikai, oktatáspolitikai, családpolitika (Darvas Ágnes és Szikra Dorottya), ifjúsáspolitikai (Nagy Ádám, Bán Dóra, Folmeg Balázs és Schmidt Richárd), nyugdíjpolitika (Szikra Dorottya), segélyezés (Tausz Katalin), lakáspolitikai (Misetics Bálint), végül a cigányság helyzetével kapcsolatos néhány kérdés

(Farkas Zsombor). Az egyes fejezetek önmagukban is olvasható, színvonalas tanulmányok, átfogó áttekintést adják a megjelölt téma 25 éves magyarországi történetének, vagy – ha nem teljes mértékben szociálpolitikai kérdésekről van szó – szociálpolitikai vonatkozásainak. A szinte teljes körű áttekintésből talán csak két fontos témakör hiányzik, amire maga a kötet is felhívja a figyelmet: az egészségpolitika és a nyugdíjkérdésen kívüli időszűg.

A Ferge Zsuzsa által írt, tanulmány terjedelmű harmadik rész bizonyos szempontból az előzőek összegzése, de önmagában is olvasható. Számomra a könyv egyik legérdekesebb fejezete, még ha egyes vonatkozásait illetően vannak is fenn tartásaim. Ez a rész, 25 év szociálpolitikai törvénykezését áttekintve számszerűleg vizsgálja, hogy a különböző szociálpolitikai értékek milyen mértékben érvényesültek az egyes kormányzati ciklusokban.

A kötet többféle szempontot figyelembe véve létrehozott jó szerkezete egy pontban kelt hiányérzetet: valószínűleg a szövegek párhuzamos megírásának következményeként kevés az egyes részek, fejezetek közötti kereszthivatkozás. Pedig néhány jól elhelyezett hivatkozás az első részben kedvet csinálhatna a továbbolvasáshoz, nem szólva arról, hogy a későbbi részek nem egy következtetése alátámaszthatta, erősíthette volna az első rész vázlatosabb megállapításait.

A tankönyvi használatot elősegíti a nemzetközi és hazai szakirodalmi hivatkozások gazdagsága (a több mint 20 oldalnyi bibliográfiát 6 oldalas jogszabályjegyzék egészíti ki). Jó szolgálatot tesz a gondosan összeállított és terjedelmes név- és tárgymutató is. Kár, hogy még a nagyobb terjedelmű hivatkozott művek esetében is meglehetősen ritka az oldal-szám-megjelölés.

Talán Ferge Zsuzsa statisztikus előéletével is összefügg, hogy a szövegben elhelyezett táblázatokon és grafikonokon kívül a függelékben további 40 oldal táblázat és grafikon segíti elő a tájékozódást és a 25 éves időszak egészének vagy – az elérhető adatok függvényében – nagyobb részének az áttekintését.

SÉTA A SZOCIÁLPOLITIKA KÖRÜL

Az első rész az alapfogalmak – társadalompolitika, közpolitika és szociálpolitika – bemutatásával, egymáshoz való viszonyuk tisztázásával indul. Ferge Zsuzsa rendszereken átívelő következetességét illusztrálja, hogy az első hivatkozása saját, közel 40 éves, most is érvényes munkájára (*Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1980.) mutat. A megközelítés fő szempontja a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni fellépés lehetőségeinek és módszereinek vizsgálata, aminek filozófiai alapjául Amartya Sen szabadságelmélete és képességértelmezése szolgál. (Vö. Amartya Sen: *A fejlődés mint szabadság*. Európa, Bp., 2003. A „capability” szó magyarra fordításának nehézségét, amivel a szöveg is küzd, most nem tárgyalom.) A „ténylegesen élvezhető szabadság” Sen által bevezetett fogalma lehetőséget teremt a szociális szempontok integrálására.

A szöveg nem technikai jellegű, nincsenek benne egzakt definíciók, valóban a problémákat ismereti. Kiemelt jelentősége van az értékek meghatározásának, hiszen ezen alapszik az egyes kormányok társadalompolitikájának értékelése. Ferge Zsuzsa az általa követett értékek három körét és forrását jelöli meg:

– „a zsidó-keresztény vallási parancsok a [...] gyengébbek segítéséről, az adakozó szeretetről, az idegen elfogadásáról”;

– „a felvilágosodás öröksége szabadságról, egyenlőségről, testvériségről vagy szolidaritásról, igazságosságról, jogokról, méltóságról”;

– „a szociáldemokrata eszmerendszer, amely a kapitalista piaci társadalom igazságtalan és létbiztonságot aláásó működését kívánja [...] közakarral kidolgozott állami beavatkozások segítségével korlátozni.” (21. old.)

Más-más lehet az értékek egymáshoz viszonyított súlya az egyes kormányzati társadalom- és szociálpolitikákban, de ha „a fentiek közül fontos értékek hiányoznak, vagy ellent-

mondásosan működnek, akkor nem adnak alapot egy általunk elfogadhatónak tekintett szociálpolitikához” (21. old.). A későbbiek során kiderül, hogy a szociáldemokrata eszmerendszer tágan, nem pártpolitikailag értendő, „az elfogadhatónak tekintett” szociálpolitika körébe, a kormányzatok színezetétől függetlenül, belefér az észak- és nyugat-európai jóléti államok által a hatvanas-hetvenes években követett szociálpolitika.

Bár közel állnak hozzám a felsorolt értékek, ez a bemutatás némileg leegyszerűsítő, hiszen a társadalompolitika leg súlyosabb kérdései épp akkor vetődnek fel, amikor az értékek ütköznek egymással, illetve az erőforrások korlátossága miatt rangsorolni kell őket. Sajnos a kötet tanulmányainak többsége ezt a helyzetet nem tárgyalja.

Az értékek kérdése operacionalizálható formában tér vissza a harmadik részben, ezzel egyfajta keretbe foglalva az írásokat, nyilvánvalóvá teszi, hogy a megadott értékelési szempontok végig ott vannak a háttérben. Az öt szempont, amelyek szerint 25 év társadalompolitikát érintő törvényeit vizsgálja (hatalmas joganyagról, 592 törvényről van szó):

1. az emberi és szociális jogok bővítése vagy korlátozása, az autonómia növelése vagy csökkentése;

2. a szociális célú újraelosztás, a transzferjövedelmek növelése vagy csökkentése;

3. a demokratikus folyamatok, a társadalmi párbeszéd erősítése vagy gyengítése;

4. a társadalmi-jövedelmi rétegek közötti újraelosztás választott iránya: javítja-e, vagy rontja a szegények, a kirekesztettek helyzetét (Ferge Zsuzsa találó, az *upward redistribution*nál érzékletesebb kifejezése a „perverz újraelosztás”, amikor a magas jövedelműek a szociális újraelosztás címzettjei);

5. a szociális problémák megoldásának ösztönzése a támogatás erősítésével vagy szankciók bevezetésével.

Az öt szempont közül négy könnyen levezethető az értékek három köréből, és értelmezésüket is segíti. A második szempont azonban még azok számára sem magától értetődő, akik a többször maradóképpen egyetértenek. Erre a kérdésre még visszatekintünk.

A 3. szempont felveti a kérdést, hogy mi köze a társadalmi párbeszédnek a szociálpolitikához. Ezt illetően Ferge Zsuzsa nagyon fontos tanulságot fogalmaz meg: „egy sor esetben csak utólag értettük meg, hogy ha társadalmi részvétel nélkül születnek bármilyen korrekt (szociál)politikai döntések, akkor azt az állampolgárok többnyire nem fogják sajátjuknak érezni. Akkor sem, ha számukra kedvező.” (30. old.)

Az alapelvek vizsgálata után megismerkedünk a szociálpolitika elosztási csatornáival és elosztási típusaival, az univerzális, a társadalombiztosítási, a kategoriaális és a szelektív, segély jellegű ellátásokkal és a kívánatos arányokra vonatkozó legfontosabb érvelésekkel. A részletekre nem kitérve, a valamilyen feltételhez (általában a kellően alacsony jövedelemhez) kötött, szelektív, rászorultságalapú ellátások között tárgyalja a könyv a feltételhez kötött készpénztranszfer (*conditional cash transfer*) viszonylag új eszközét is. „Ha a segélyezés célja és feltétele a humán tőke növelése, például a gyerekek rendszeres iskoláztatása, akkor a Világbank elnevezése szerint »aktív szociálpolitikai eszközről« van szó. (Vö. Tóth István György et al: *Aktív szociálpolitikai eszközök, feltételekhez kötött készpénztranszferek a világban és Magyarországon*. TÁRKI, Bp., 2010.) A gyakorlatban egyes feltételek csak azt kívánják érzékeltetni, hogy a szegények nemkívánatos teher a társadalom vállán, komoly erőfeszítések, magatartásuk változtatása nélkül nem számíthatnak segítségére.” (45–46. old.)

Attól tartok, hogy ez az elitelöl megjegyzés a többször felemlített magyar esetet, a korábban univerzális családi pótlék feltételhez kötését, iskoláztatási támogatással alakítását (47. és 221–222. old.) veszi alapul. A nemzetközi gyakorlatban azonban jellemzőbbek azok a megoldások, amelyek egy kívánatos, pozitív

externáliakkal is járó cél eléréséhez többlettámogatásokkal igyekeznek a szegényeket aktivizálni. (Rendkívül tanulságos egészségügyi és iskoláztatási példákat tárgyal Abhijit V. Banerjee – Esther Duflo: *A szegények gazdálkodása. A szegénység elleni küzdelem teljes újragondolása*. Balassi, Bp., 2016. 3. és 4. fejezete.) Szükség lehet az aktivizálásra, mert a tartós nyomor sok esetben rontja a cselekvőképességet, és a saját erőfeszítés ösztönzése éppenséggel a segítség egyik formája lehet. (A tanult tehetetlenségről: Christopher Peterson – Steven F. Maier – Martin E. P. Seligman: *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*. Oxford University Press, New York, 1993. A szűkösség következtében romló kognitív teljesítményről és döntésképeségről: Sendhil Mullainathan – Eldar Shafir: *A szűkösség pszichológiája*. HVG Könyvek, Bp., 2014.)

A megítélésbeli választóvonal éppen a Ferge Zsuzsa által megfogalmazott 5. szempont, azaz támogatásról, vagy pedig szankcióról van-e szó. A példa arra világít rá, hogy a hagyományos szociálpolitikai megközelítést érdemes volna kiegészíteni a viselkedési közgazdaságtanával.

Tapasztalataim szerint még a szociális kérdések iránt érdeklődők közül se mindenki tudja pontosan megkülönböztetni a társadalmi alapjövedelem és a minimumjövedelem fogalmát. Az elosztási típusokhoz kapcsolódva nyújt ennek megértéséhez segítséget a könyv. Kiválóan hasonlítja össze a közvetlen szociálpolitikai szempontokat, azonban foglalkoztatáspolitikai értékelésre és az ezzel kapcsolatos viták ismertetésére sajnos nem kerül sor.

A szociálpolitika körüli túrát a költségvetési újraelosztás alapfogalmait tárgyaló és a magyar újraelosztást – a bevételi és kiadási oldalt egyaránt – részletesen bemutató fejezet zárja. A nemzetközi összehasonlításból kiderül, hogy az „Európai Unióban Magyarország az egyetlen ország, amelyben a válság éveiben, 2007 és 2014 között nem nőtt, hanem csökkent a szociális kiadások aránya.” (83. old., kiemelés az eredetiben.)

Magyarországon „köztudottnak” számít, hogy nálunk nagy a szociá-

lis újraelosztás aránya. Ha viszont a számok mögé nézünk, kiderül, hogy a kifejezetten a szegényeket célzó újraelosztásra ez a megállapítás korántsem igaz. A segélyek összege (beleértve a tartós munkanélküliek juttatásait) rendkívül csekély, sok a magasabb jövedelműeket kedvezőben érintő transzfer, például a lakástulajdonhoz jutás támogatása vagy a családi adókedvezmények. Nyilvánvalóan tűnik – írja Ferge –, mégsem szerepel sem a jelenlegi kormányprogramban, sem valamelyik vonatkozó stratégiában, hogy a szegénység egyik oka az alacsony jövedelem. Márpedig hiába költünk szociális szolgáltatásokra, a foglalkoztathatóság javítására, a nyomorszint alatt nem lehet tartós hatásuk.

A MAGYAR SZOCIÁLPOLITIKA 25 ÉVE

A kötet második részének első, a 25 év szociálpolitikájának egészét madártávlatból áttekintő tanulmánya ciklusonként veszi sorra az egyes kormányzatok teljesítményét. Ezt egészíti ki a harmadik rész jogszabályelemzése – illetve nemcsak kiegészíti: helyenként módosít is a képen. Az a benyomás alakult ki bennem, hogy a kapott eredmények hatására Ferge Zsuzsa véleménye a kötet két része között pozitív irányba módosult az első kormányzati ciklust, pontosabban az Antall-kormány időszakát illetően: a korábban felsorolt öt értékelési szempont mindegyikében, a jogbővítés terén pedig különösen kedvező ennek az időszaknak a mérlege.

Szociálpolitikai szempontból a 4. kormányzati ciklus (2002–2006) értékelése a legkedvezőbb, noha ennek az időszaknak is meglehetősen zavarosak és iránytalanok voltak az intézkedései. Valamennyi ciklusra érvényes összefoglaló megállapítás, hogy a volt államszocialista országok (ezt a terminológiát használja a kötet) „szociális rendszere kül- és belföldi, régi és újabb elemek »rekombinációja«. Magyarországon e rekombináló folyamat talán a szokásosnál is átgondolatlanabban ment és megy végbe.” (97. old.) Az átgondolatlanúságot, a kormányzati ciklusok közötti, sőt azokon belüli rángatásokat példák seregével igazolja ez az

áttekintő fejezet, de a későbbi, tematikus fejezetek is. Egyik kormányának sem sikerült összefüggő szociálpolitikai programot felépítenie.

Mindennek elvi összegzése: „Az 1990 utáni változások együttese – minden ellentmondásával és zavarosságával együtt – szerintem mégis paradigmaticus jelentőségű. A szociálpolitika funkcióiról való közmegegyezés teljes hiánya elég ahhoz, hogy egy szilárd támpontok, közös értékek nélkül kialakuló új, paradigmahiányos paradigmáról beszéljünk.” (Uo.)

Ezt a megállapítást később, a jogszabályokat elemző harmadik rész végén negatív irányba korrigálja a szerző: „amilyen program nélküliek voltak a pártok, olyan iránytű nélküliek voltak szociálpolitikáik. Balszerencsénkre, a hatodik kormányzatnak [a 2010–2014 közötti Orbán-kormány] van a legkoherensebb, törvényekkel is jól követhető programja a társadalom átalakítására. Ez azonban sajnos ellentmond majdnem mindennek, amit eddig európai szociális modellnek hívtak.” (417. old.) A 2010–2014 közötti kormányzati ciklusban egyértelműen kimutatható a jogszűkítő, a demokratikus folyamatokat gyengítő törvények túlsúlya és a már említett perverz újraelosztás erősödése. A szociális problémák „kezelésében” a támogatással szemben a szankciók alkalmazása kizárólagossá vált (bár már a korábbi ciklusokban is megjelent és egyre nagyobb szerepet kapott).

Fontos kérdés, de nem vetődik fel a kötetben, hogy ez az irány nélküliség magyar, vagy posztszocialista sajátosság-e. Néhány adatsor arra utal, hogy a magyar helyzet jóval rosszabb, mint a velünk összevethető országoké, közvetlen összehasonlításra azonban sajnos nem kerül sor. Egyetlen példát emelek ki. A szegénység mérése kapcsán szó esik a súlyos anyagi deprivációban élők arányáról (103. old.) és a függelék 25. ábrája (487. old.) tartalmaz egy erre vonatkozó nemzetközi összehasonlítást is. Ha közelebbről megnézzük az ábrát, kibogozható belőle, hogy az alkalmazott szegénységi mutató szerint 2005-ben Lengyelország, Lettország, Litvánia nálunk sokkal rosszabbul,

Szlovákia pedig velünk egyformán állt. 2015-ben a lengyel és a szlovák szegénységi mutató mintegy a fele, a lett és a litván a háromnegyede lett a magyarnak. (Csehország és Észtország helyzete eleve kedvezőbb volt, és a 10 év alatt sokat javult tovább.) A gyerekszegénységet tekintve Magyarország számára még kedvezőtlenebb az összehasonlítás. A rendszerváltó országok közös jellemzőin túl mindez egy speciálisan magyar intézményi kudarcra utal.

A második rész nyitó fejezete áttekinti a magyar szociálpolitika gazdasági hátterét, ez az áttekintés azonban valamelyest leválik a szociálpolitika vizsgálatáról. Itt térek vissza az újraelosztás mint érték kérdéséhez: az újraelosztás csökkentését lényegében minden esetben negatív, növelését (hacsak nem kifejezetten a jómódúakat pártoló intézkedésről van szó) pozitív értékelés kíséri. Túlzónak tartom a „neoliberális” pejoratív jelzőként való, szinte automatikus használatát is az újraelosztást csökkentő, megszorító jellegű intézkedésekre.

A 2008. évi válságra adott reakciók kapcsán hivatkozik a kötet Ostry és munkatársai egyik tavalyi rövid, összefoglaló jellegű írására: „Számos közgazdász – Stiglitz, Krugman – után az IMF vezető közgazdászai is állást foglaltak a restriktív politika ellen.” (29. old., 27. l., a hivatkozott cikk: Jonathan D. Ostry – Prakash Loungani – Davide Furceri: *Neoliberalism: Oversold? Finance & Development*, 2016. 2. szám, 38–41. old.) Ostryék azonban ennél összetettebb állítást fogalmaznak meg: ha a költségvetési megszorítás és aközött kell választani, hogy a magas adóssághányadot a növekedés révén szerves módon nöje ki a gazdaság, akkor „bőséges pénzügyi mozgástér esetén” (idézte 40. old.) az utóbbit javasolják. Tág pénzügyi mozgástér hiányában azonban ez a lehetőség nem áll fenn.

A gondolatmenet közvetve egy másik korlátot is szab. Csak akkor lehet növekedés esetén kinőni az adósságot, ha a növekedési időszakban relatíve csökken az újraelosztás mértéke. A növekedési ciklusok és az újraelosztás vizsgálata nem sza-

kítható el egymástól. Ha helyesnek gondoljuk, hogy válság idején növelni kell a jóléti kiadásokat, akkor ebből az is következik, hogy a prosperitás éveiben nem volna szabad túlkölneni.

Ráadásul, egy másik Ostry-hivatkozás sokkal meggyőzőbb érvekkel szolgálhatott volna az újraelosztást illetően (Jonathan D. Ostry – Andrew Berg – Charalambos G. Tsangarides: *Redistribution, Inequality and Growth*. IMF Staff Discussion Note, SDN/14/02, 2014.) Ostry és szerzőtársai tanulmánya nem vitatja, hogy a jövedelem-újraelosztás növelésének rövid távon lehet növekedéscsökkentő hatása, egy viszonylag új, sok országra kiterjedő adatbázis elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy az egyenlőtlenségek újraelosztással való csökkentése – elsősorban a növekedési periódusok meghosszabbítása révén – hosszú távon nagyobb növekedést eredményez.

Nem szörszálhasogatási céllal időztem ilyen hosszan ennél a kérdésnél, csak egy példával igyekeztem illusztrálni Ferge Zsuzsa írásával kapcsolatos legfontosabb problémámat, az alapos indoklás gyakori hiányát. Ez a szöveg alapvetően azoknak szól, akik eleve egyetértenek a szegénység csökkentésével mint társadalmi alapelvvel. Egy tankönyvnek is szánt kötet esetében azonban érdemes lett volna ezt a megközelítést tágabb kontextusba helyezni, és azok számára is érvelni, akiktől nem idegen a szegények hibáztatása, akiknek nincs szegény párti elkötelezettségük, vagy akik számára ismeretlen közegről van szó.

A SZAKTANULMÁNYOKRÓL

Meghaladná a recenzió kereteit és a hozzáértésemet is, ha mind a kilenc szaktanulmányt végigvizsgálnám, ezért csak szemezgetek belőlük. A kihagyás nem jelent értéktelétet, a nyugdíjrendszerrel, a lakáspolitikával és a „cigányság ügyével” (idézőjel az eredetiben) foglalkozó fejezetek egyaránt világos és jól áttekinthető történetét nyújtják az adott területnek, fontos következtetéseket fogalmaznak meg.

Izgalmas tanulságokat hordoz Velkey Gábor *Központi állam és önkor-*

mányzatok című fejezete. A rendszerváltás után létrehozott önkormányzati szerkezetre is igaz a korábban a szociális rendszer kapcsán idézett megállapítás, hogy különböző, nem mindig összeillő elemek rekombinációjából jött létre. A korábbi tanácsrendszerrel való teljes szakítás igényével egy településcentrikus, ugyanakkor széles hatáskörű, autonóm döntési jogosítványokkal („3200 kis köztársaság”) rendelkező önkormányzati szerkezet jött létre. Ez a rendszer már eleve magában hordozta az ellátási egyenetlenségek veszélyét, hiszen a településrendszer széttöredezettége „nem tette elvárhatóvá, hogy a kisebb települések vagy a közös tanácsokból kiváló, önkormányzatiságukat viszszerző aprófalvak valamennyi alapszolgáltatást megfelelő színvonalon biztosítani tudjanak” (130. old.). Vagyis a kistelepüléseknek olyan feladatokat kellett volna megoldaniuk, amelyek eleve nem voltak összhangban a teherbíró képességükkel.

A nemzetközi gyakorlatban az autonóm döntési jogosítványokkal rendelkező önkormányzatok finanszírozásában a helyi adóbevételek töltenek be hangsúlyos szerepet. Nálunk azonban – talán éppen a lehetőségek kiegyenlítése jegyében – már a kilencvenes években egy erősen centralizált, a költségvetési törvényben rögzített támogatásokra építő finanszírozási rendszer jött létre. Ez a helyzet már „önmagában is az önkormányzatok pénzügyi kiszolgáltatottságát eredményezi és magában hordozza a helyi autonómia pénzügyi alapú kiüresedésének veszélyét” (129. old.).

Márpedig ha van ilyen veszély, akkor előbb-utóbb be is következik. Velkey többek között ezt a folyamatot követi nyomon, mind a pénzbeli ellátások, mind pedig a szociális szolgáltatások terén. Természetesen nem folyamatos, egyenes irányú változásról volt szó, adódtak felfelé ívelő szakaszok is, de 2010-re a „szociális és közfoglalkoztatási rendszerek folyamatosan változó jogi keretei és finanszírozási szabályai [...] az önkormányzati szociális ellátási rendszert nehezen követhetővé, kiszámíthatatlanná tették. Az emberek amúgy is megbillent biztonságérzetét rom-

bolva tovább növelték a társadalmi türelmetlenséget, csökkentették a társadalmi szolidaritást és gyorsították a helyi társadalmak szétesését, egyes jól körülhatárolható társadalmi csoportok teljes kiszolgáltatottságát, erősödő függőségét és kirekesztődését. E folyamatokkal egyidejűleg a vidéki térségekben a mindennapi élet egyre több területén volt érezhető az állam jóléti és közszolgáltató funkcióinak gyengülése. [...] Mindez a személyes kapcsolatokban a függőségek erősödését, egyfajta refeudalizálódási folyamatot hoz magával.” (150. old.)

A 2010-es parlamenti választások után a megelőző húsz évben kialakult és felhalmozódott problémák megoldására radikális válasz született: centralizáció, államosítás, a helyi autonómia csökkentése. „A köz- és államigazgatási feladatainak jelentős részétől megfosztott, pénzügyileg kiüresített települési önkormányzatok immár újra a központi kormányzat kiszolgáltatottjaivá váltak. [...] A helyi autonómia beszűkülése kiüresíti a helyi demokráciát és tovább csökkenti a közösségi aktivitást, így a helyi közügyek intézése egyre szűkebb kör, jellemzően a polgármester és néhány vele szorosan együttműködő személy monopóliumává vált. [...] Kialakult tehát a függőségek és kiszolgáltatottságok új, tudatosan létrehozott és működtetett hierarchikusan felépülő komplex rendszere.” (159–160. old.)

Később, a kötet 3. részében ezt olvashatjuk: „A települési önkormányzati törvényben világosan megjelent a központi hatalommal szembeni ellensúly és a helyi közösségek hatalommal való felruházásának igénye.” (407. old.) Az én olvasatomban az önkormányzati fejezet lényegében azt mutatja be, hogy egy ilyen igénnyel, de rosszul illeszkedő részletekből összerakott struktúra az egyes alrendszerek önmozgása eredményeként hogyan fordult végül az eredeti szándék ellentétébe.

„A magyar családtámogatási rendszer az egyik legkomplexebb Európában [...]. A rendszerváltást követő időszakra a családpolitika alapstruktúrájának viszonylagos állandósága mellett a folyamatos változás jellemző” – írja Darvas Ágnes és Szikra

Dorottya a *Családi ellátások és szolgáltatások* című fejezetben (216. old.). Ez a fejezet is alátámasztja az általános tapasztalatot, hogy „még egy-egy kormányzati cikluson belül is talá-lunk jelentős, a megelőző változásokhoz nem konzisztensen illeszkedő módosításokat” (217. old.).

Nagyon tanulságos és segít az olvasónak, hogy logikus rendbe szedhesse a sokféle ellátás és szolgáltatás változásait, hogy Darvas és Szikra összefoglalja azt a négy célkitűzést, amelyek figyelembevételével ezek a változások értelmezhetők:

- a születésszám növelése;
- anyaközpontú, maternalista jóléti politika, ami azt is jelenti, hogy hiányzik a nemzetközi családpolitikából ismert törekvés a férfiak és nők egyenlőségére;
- munkaerő-piaci beavatkozás, közvetlen reagálás a munkaerő-piaci folyamatokra;
- és egy, csak rövid ideig érvényesülő célkitűzés, a gyermekek érdekének előtérbe helyezése.

Jól megszervezve ismertetik az egyes családtámogatási és a gyermekneveléshez kapcsolódó ellátási formákat és a gyermekes családokat támogató szolgáltatásokat. Sajnos a kötetben kevés az olyan rész, ahol egy téma kapcsán egymástól eltérő, de egyaránt megfontolandó nézeteket ismerhetnénk meg, pedig talán nincs is jobb módja annak, hogy megértsük egy terület mélyebb problémáit. A kivételek közé tartozik a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokról szóló alfejezet, amely betekintést nyújt a kétféle szervezet létrejöttének és evolúciójának történetébe, a feladatköreik elhatárolásáról folyó vitákba. A végkifejlet sajnos nem szívderítő, a legújabb jogszabály-módosítások során a „veszélyeztetettség-központú szemlélet kapott egyértelmű hangsúlyt. A prevencióra hangsúlyt helyező, a családsegítők, majd a gyermekjóléti szolgálatok létrehozására vonatkozó szakmai megfontolásokkal harmonizáló, integrált, a teljes családot, családi rendszert figyelem-

be vevő megközelítés és kezelési mód háttérbe szorult.” (252. old.)

A tanulmány egyik végkövetkeztetése: „A családtámogatási rendszer a rendszerváltás utáni szociálpolitika egyik állatorvosi lova. Jól mutatja a szociálpolitika alakításával kapcsolatos konszenzus hiányát [...]. [A]z ellátórendszer elsősorban nem a család változásaiból vagy a társadalmi-gazdasági folyamatokból eredő új igényekre és szükségletekre reagált, hanem alapvetően a változó politikai elvárások mozgatták. Részben a fentiekkel magyarázható az ellátórendszer fejlődésének a nemzetközi trendektől való elszigetelődése és a szociálpolitikai innovációkkal szembeni ellenállása.” (254. old.) A szerzők itt két nagyon fontos, a családtámogatási rendszeren messze túlmutató jellegzetességre hívják fel a figyelmet: a nemzetközi trendektől való elszigetelődésre és az innovációkkal szembeni ellenállásra.

Az *Ifjúsági esélyek, ifjúságpolitika* fejezettel komoly bajban vagyok. A szűken vett ifjúságpolitikáról szóló kérdéseket hozzáértés híján egyáltalán nem tudom megítélni, így minden bizonnyal méltánytalanul egyoldalú a kritikám, ami csak a munkaerő-piaci részekre vonatkozik, de nem kerülhettem meg néhány pontatlanság kiigazítását.

Módszertanilag nincs rendben, ahogy a fejezet számszerűen összehasonlítja a 2003. és a 2012. évi ifjúságkutatás rétegződésre vonatkozó eredményeit. Nemcsak az a probléma, hogy eltérő ismérvek alapján kialakított csoportosításokat vet össze, hanem az is, hogy az összehasonlításból kihagyja a nem egyértelműen besorolható, ún. inkonzisztens csoportokat. Nem tekinthetjük igazoltnak azt az állítást, hogy a vizsgált tíz év során „a vesztesek rétege csökkent, míg az átlagos és nyertes réteg is 30–50 százalékkal hizott” (257. old.).

Pontatlan megállapítás, hogy 1993-ban „Magyarországon létszámarányosan a legnagyobb volt a munkanélküliség az európai országok között” (260. old.). A valamivel több mint 13 százalékos munkanélküliségi rátát meghaladta a lengyel, a spanyol vagy éppen az ír ráta is.

(<https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/the-dynamics-of-unemployment-from-1990-to-2002> és http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en)

Túllépve most már a foglalkoztatáspolitikai kérdéseken, a fejezet fő megállapítása összecseng az eddigiekkel: „A rendszerváltás óta egyik kormányzat sem dolgozott ki mélyreható, az érintettek bevonását szem előtt tartó célkitűzéseket.” (285. old.)

Nagyon találó megállapítással indul Tausz Katalin tanulmánya (*Segélyezés*): „A segélyezési rendszer nem csupán a társadalmi biztonsági rendszer egyik eszköze, hanem tükör is. Belenézve megláthatjuk, hogy a politikai rendszer mit gondol a szegényekről, hogyan bánik velük.” (310. old.) Hozzáteszem, nemcsak azt látjuk meg benne, hogy a politikai rendszer mit gondol a szegényekről, hanem azt is, hogy a véleményformáló értelmiség milyen tudással rendelkezik erről a közegekről. Hosszú sajtóvita zajlott arról, hogy meg lehet-e élni 49 000 Ft-ból. A szűken vett szakmán kívül azonban alig tárgyalták azt a kérdést, hogy meg lehet-e élni 22 800 Ft foglalkoztatást helyettesítő támogatásból, vagy azt, hogy a lakásmegtartás szempontjából mire elég egy havi alig 4000 Ft-os lakásfenntartási támogatás, amit időközben meg is szüntettek.

Ez a fejezet is rendelkezik a többoldalú megközelítés szépségével, részletesen szembesíti egymással a centralizált és decentralizált segélyezési rendszerek előnyeit és hátrányait. Megerősíti és dokumentálja azt a korábbi általános megállapítást, hogy a kifejezetten szegényeket célzó segélyek és szociális ellátások mértéke rendkívül alacsony és 2010 és 2015 között tovább csökkent, a GDP 0,9 százalékáról mindössze 0,4 százalékára (321. old.).

Bemutatja, hogy kormányról kormányra hogyan bővül a támogatásokhoz kapcsolódó szankciórendszer, hogyan erősödik a segélyezést átható gyanakvás és bizalmatlanság a szegényekkel szemben. Tanulságos a környezettanulmány funkciójának változásáról, a névleges és a tényleges funkció közötti eltérés alakulásáról

szóló rész. A végeredmény, hogy „a segélyezéshez készített környezettanulmánnyal elsősorban nem a családok problémáit kívánják alaposabban megismerni, s az ehhez illeszkedő segítő stratégiát megtalálni, hanem úgymond a családokat akarják kiszűrni” (333. old.).

Jól mutatja a jogbiztonsággal kapcsolatos problémákat, hogy az 1993-ban elfogadott szociális törvényt a könyv megírásáig százszor (!) változtatták meg. Sokatmondó tény az is, hogy a segélyezésre vonatkozó döntés, határozat esetén korlátozott a jogorvoslat lehetőségége.

Megjelennek a segélyezés és a munkaerőpiac összefüggései is: „A segélyezés nem tudja megszüntetni a szegénységet, csupán enyhíteni képes azt. Eppen ezért fontos, hogy ne akadályozza a munkaerő-piaci reintegrációt, ne tartalmazzon ellenőrzőket a munkavállalásra. [...] Am sem a nagyon alacsony segélyek, sem az olyan rendelkezések, mint annak korlátozása, hogy hány felnőtt veheti igénybe az aktív korúak támogatását vagy éppen a közmunka jelenlegi formája, semmilyen módon nem segíti az elsődleges munkapiacra történő munkavállalást.” (336. old.)

A kötet utószava visszatér a bevezetőben ismertetett három kérdésre, ismét felteszi őket és összefoglalja a választ: „Sem a teljes negyedszázadnak, sem az egyes ciklusoknak (bizonyos értelemben az utolsót kivéve) nem volt vállalt társadalompolitikája, összefüggő, valamennyire is távlatos célrendszere. Ennek megfelelően a szociálpolitika sem alkotott összefüggő rendszert, végig töredezett maradt, tele ciklusok közötti, alkalmasint cikluson belüli éles fordulatokkal, pillanatnyi rögtönzésekkel. Nehéz tehát megmondani, mennyire teljesültek átfogó célok, hiszen többnyire homály fedte őket.” (419. old.)

Gábor György: Múltba zárt jelen, avagy a történelem hermeneutikája

L'Harmattan, Bp., 2016. 200 old.,
3490 Ft

Gábor György legutóbbi könyve élvezetes olvasmány, s ehhez még az is hozzájárul, hogy, amint a kötet egy recenziója megjegyezte, „aki azt hiszi, hamar túleshet rajta, téved” (Révész Sándor: *Népszabadság*, 74 [2016], 101. szám, 14. old.). Azt hiszem, a legtöbb olvasó nem így gondolja, sőt éppen azt reméli, minél tovább foglalkozhat a művel, mely valósággal simogatja a bölcsészleket: örömet leli a hosszas filozófia-, vallás-, esemény- és kultúrtörténeti kitérőkben, melyeket regény- és képelemzések szakítanak meg. (Kár, hogy az alkalmazott nyomdatechnika miatt az illusztrációk inkább csak képekre utaló jelként, semmint a festmények reprodukciójaként szolgálnak, amint ezt Révész Sándor is szótá tette.)

Ha egy könyvet jó olvasni, az korántsem jelenti azt, hogy könnyed lektúrról lenne szó – Vajda Mihály, egy másik recenziója szerint olvasmányai „hozzájárultak egy rejtély, bizonyára életem legjelentősebb rejtélyének, no, nem a megoldásához, de lényegének újabb, és talán minden eddigénél szubsztanciálisabb megközelítéséhez” (*Szombat*, 2016. július 14.), Heller Ágnes pedig laudációjában megjegyezte, a könyv egyik tanulmányának témája „még ma is borzalommal tud eltölteni” (*Szombat*, 2016. április 2.). Sőt a könyv elméleti érdekessége is nyilvánvaló (már alcíméből is), amelyet Gyenge Zoltán így összegzett: „Gábor Györgyöt régóta foglalkoztatja az emlékezet, ezzel összefüggésben a történelem problémája.” (*Élet és Irodalom*, 60 [2016], 25. szám, 20. old.) Érdemes volna a könyv ezen aspektusával még egyszer részletesebben foglalkozni, mert megállapításai, különösen pedig – ami részletesebben

indoklást igényel – a felvetett hermeneutikai problémák és az alkalmazott történetírói módszertan összefüggése igencsak figyelemre méltó (s ebből a szempontból a közvetlen olvasmányélmény jellege is releváns lehet).

A legrelevánsabb a mű keretes kérdésfeltevése, amely Kleió „állandó rejtőzködésére, azaz a történelmi tapasztalat lehetőségére irányul” (10. old.). Az egyik leghosszabb tanulmány, *A tanúság fenomenológiája*, művészeti referenciák és széles teoretikus ismeretanyag szinkron mozgatásával közvetlenül is szemügyre veszi ezt a kérdést. A szerző plasztikus módon mutatja be a cselekvő és a történetíró szemszögének különbségét („amikor lemegy az örhalomról és belekeveredik a küzdelembe, [...] semmit sem lát, semmit sem érzékel, még azt sem, hogy fogoly-e vagy fogvatartott”, 157. old.), amely egyben az utóbbi tárgyának létmódját és hozzáférhetőségét is kérdésessé teszi. Gábor az időről festett portré és az elsődleges szöveg exegézisének modellje alapján tájékozódva a tanú (*hisztór*) fogalmában keresi a megoldást, még akkor is, ha a vizuális tapasztalat primátusát megkérdőjelezi a látás filozófiai igényű archeológiája. A tanúság filozófiailag felvilágosult megértésének Ricoeur nyomán számot kell vetnie azzal, hogy „a tanú érzékelése az elbeszélés narrativitásába metamorfizálódik”, s itt érhető számon az a „hermeneutikai szituáció” (180. old.), amely Gábort arra készítette, hogy a mű teoretikus mondanivalóját a filozófiai hermeneutika diszciplínájába sorolja be. Ez korántsem triviális megállapítás, amit Gábor a tanúnak „a megfigyelő (*observans*) és a néző (*spectator*)” (181. old.) közti széles spektrumon elfoglalt lehetséges helyéből származó narratívakülönbségek rendkívül plasztikus bemutatásával támaszt alá, amely a „telosz” és tágabban véve az „értelemadó én” (184. old.) szerepének meghatározásával végső soron a tanúság bizonyosságának a „tanú személyes, egyedi jellege, vagyis jelenléte, ott-léte” (186. old.) és „az egyéni szempontot általános érvényűvé emelni” kívánó történeti narratíva közti paradox filozofikus feszültségben jut csúcspontjára.

A tanúság fogalmára épített *történetírás-elmélet* számára maga Gábor komoly kihívást fogalmaz meg a gondolatgazdag tanulmány második, *Auschwitz és autopszia, avagy lehetséges-e tanúvallomás a megsemmisítő táborokról?* című részében. A téma megkívánata érzékenységgel, átgondoltsággal és felkészültséggel a memoriciidum (a nyomok elpusztítása és tudatos megsemmisítése) számbavételével, illetve a túlélő tanú (*superstes*) és az objektívítésre kötelezett jogi tanú (*testis*) szembeállításával artikulálja a „túlélő morális imperatívuszát”, amely a helyettesítő tanú (*vicarious witness*) mechanizmusán keresztül emlékeztető közösséget teremthet ugyan, azonban közvetlenül nem egyeztethető össze a történettudomány „hagyományos forráskritikai” credójával és „a felejtést szükségképpen implikáló historizáló tárgyiasítással” (193–198. old.).

Talán nem túlzás azt állítani, hogy ezzel az egyenesen a modern historiográfia dilemmáiból a tanúság fogalma mentén kiutat kereső ricoeur-i ihletésű gondolattal játszott posztmodern játékot a nemrég elhunyt bibliofil regényíró és szemióta, Umberto Eco az ezredfordulón megjelent regénye, *Baudolino*. A kiskora óta folyamatosan feljegyzéseket készítő címszereplő ideális krónikás, akit így dicsérnek: van, akinek „nincs fantáziája, ő csak azt tudja elmondani, amit látott, néha pedig még azt sem, mert nem érti, mi is az, amit látott. Te viszont azt is el tudod képzelni, amit nem láttál.” (Barna Imre ford. Európa, Bp., 2000.) Nem egyszerűen arról van szó, hogy Baudolino megbízhatatlan történelmi tanú. Hazugsága maga lesz történelemmé. Baudolino így szól önmagához: „Amíg csak lóditottál, csupa olyasmit eszeltél ki, *ami nem volt igaz, de igazza vált*. Jelenésre bírtad Szent Baudolinót, könyvtárat hoztál létre a Szent Viktor-apátságban, világjáró útra küldted a napkeleti bölcseket, egy sovány tehenet felhizlalva megmentetted a városodat, neked is köszönhető, hogy Bolognában doktorok vannak, Rómát olyan *mirabiliával* ékesítetted, aminőkről a rómaiak még csak nem is álmodtak, tovább

gabalyítva Gabalai Hugó tréfájának fonálát, olyan országot teremtett, hogy nincs nála szebb az egész világon.” Szerelme, Hüpatia színe előtt Baudolino tömörebben és még határozottabban fogalmaz: „Szentté avattam Nagy Károlyt, megtaláltam a háromkirályokat.” Persze nem lenne méltó Eco gondolkodói mélységéhez, ha célja pusztán Ricoeur koncepciójának a tények és értelmezések viszonyát nivelláló, tézisregényszerű destrukciója lenne, amint erre címszereplőjének is rá kell döbennie az illúziókeltés céljából vízbe fullasztott császári holttest meglepő puffedségén gondolkodva. A legendabeli János pap mesés – és a történelem végét jelentő békét elhozó – országát kereső s eközben a valódi történelem fonálát továbbgörgető Baudolino nem egyszerűen a történelembefolyásolás lehetőségét példázza, hanem inkább azt, hogy a történelmet nemegyszer a történelmi aktorok cselekedeteinek nem szándékolt következményei alakítják.

Az első világháború centenáriumi kísérő emlékezetpolitikai reneszánsz egyik sikerkönyve (Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Park, Bp., 2015; Thomas Laqueur róla írott bírálatát l. *BUKSZ* 2014. ősz, 287–293. old.) is annak köszönhető megvilágító erejét, hogy – a történelmi kontingencia jelentőségének hangsúlyozása mellett – nem szándékolt következményeken és téves várakozási horizontokon alapuló mechanizmusokat mutatott fel, ezzel árnyalva a császári Németország szándékolt és monokauzális szerepét állító korábbi ún. Fischer-tézist (mindebből persze nem következik a történelmi felelősség tagadása). Ahogy Eco regénye elénk tárja a történelem és a tudományos igényű történetírás komplexitását, a Gábor által kidolgozott speciális tanúfogalom sem a történetírás lehetőségét igazolja, hanem csak túlzott univerzalizmusának ellenszere: *a történetírás és benne a tanúságtetés használata csak az egyik a múltunkhoz fűződő lehetséges viszonyok közül*, elengedhetetlen, ámde nem kizárólagos, amint talán a tanúságtetés sem kizárólagos episztémikus modellje a történetírói praxisnak.

Más alkalommal pozitív értelemben fogalmazhatunk meg fenntartásokat Gábor György egyes megállapításaival szemben. Szerinte a „narráció persze látszólag építhet a történelmi tapasztalatra, ámde a narrativizmus valójában éppen a történelmi tapasztalattal áll antagonisztikus viszonyban” (181. old.). Itt talán túl szűkkeblű a lehetséges elméleti konfigurációkkal szemben, amennyiben a narratív struktúra sokkal mélyebbre helyezhető a tapasztalatban (többek között éppen Ricoeurre hivatkozva), ami által a történelmi tanú antagonizmusa nem válik a narratíva előtti és a narratívába szervezett valóság közti áthidalhatatlan távossággá. Sőt David Carr, a fenomenológiai elköteleződésű történelemfilozófus, legutóbbi könyvében egyenesen a specifikusan történelmi esemény tapasztalatát mutatja fel, azaz olyan „történelmi eseményeket, amelyek közvetlenül elérhetők az egyidejű tapasztalat számára”, és „kifejezetten történelmi karakterrel” rendelkeznek (*Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World.* Oxford University Press, Oxford, 2014. 65. old.) Egy ilyen kijelentést természetesen a fenomenológiai elemzés aprópénzére kell váltani – amire Carr vállalkozik is, hogy bizonyítsa elméleti kivitelezhetőségét, és hogy a fenomenológiai megközelítés elkerülhesse a kollektív szubjektumok hiposztázálását. Ez a fenomenológiai perspektíva illusztrálható a könyv egyik, Révész Sándor recenziójában is kiemelt megállapítása kapcsán. „Nincs kollektív álom – olvassuk a könyv prologusában –, még ha az álmok számtalan vissza-visszatérő elemet hordoznak is. A te álmodról csakis te rendelkezel, s annak elbeszélése is kizárólag téged illet.” (13. old.) Érdemes talán különbséget tennünk az álmodás aktusa és az álom anyaga, intencionális tárgya között. Amíg az előző *per definitionem* egyedi (amennyiben az álom állapotának megkülönböztető jegyét a kommunikációs és érzékelő szervek tényleges működésképtelenségében látjuk), addig az álom anyaga interszubjektív, azaz lényegi módon más szubjektumokra és a belőlük létrejövő közösségek történetére utaló

elemekből szövődik össze (pregnans módon a vágyteljesítő álmokban). A fenomenológiai elemzés, amely ezen konstitutív viszonyok felfejtésére vállalkozik, bemutathatja, hogy az álom – csakúgy, mint az ébrenlét – eredendően kollektív gyökerű értelmeket is hordoz, anélkül persze, hogy ezzel tagadnánk álmódója individualitását, vagy „kis zsarnokok” módjára a kollektív relációk másságának nivellálására tennénk „pöffeszkedő és felfuvalkodott” kísérletet, akik sajnos „a történelemről szóló beteges álmokat és vízióikat kollektív vágyálmokká képesek dirigálni” (13. old.).

Ezzel elérkeztünk a kötet meggyőződésem szerint legérdekesebb aspektusához, nevezetesen az elméleti mondanivaló és a könyv olvasását olyannyira élvezetessé tevő realitások, azaz a szerző által mozgatott történelmi és művészeti anyag viszonyához, ami több recenziót is foglalkoztatta: Heller Ágnes szerint az „egységes szemlélet teszi ezt a tanulmánykötetet megvilágítóvá”, „azért is, mert minden tanulmány három különböző irodalmi stílus [szaktanulmány, történelmi narratíva és filozófiai esszé] ötvözeté”. Heller a könyv medialitására is reflektál: a képanyag nem pusztán illusztráció, a képek „[h]ozzá tartoznak a történetekhez, az elbeszélések szerves részei, azaz tanúk”. Gyenge Zoltán szerint pedig a történelemtudományi zárótanulmány „Gábor György könyvének alfája és ómegája”, rajta „keresztül lehet értelmezni a többi fejezetet”. Talán valóban nem tévedés azt állítani, hogy a könyv legégetőbb kérdése az, hogy vizsgálódásai a hatalom szakralitásának zsidó koncepciójáról csakúgy, mint az idegenség biblikus és rabbinikus értelmezéséről, a messiánisztikus történelemértelmezésről – és annak szembesüléséről a tényleges történelem abszurdításával a maszadai erődítményben vagy a varsoói gettóban –, sőt judeofób késő antik–középkori inverziójáról, de a *hebraica veritas*, azaz a héber nyelv iránti teológiai indíttatású keresztény érdeklődésről is – amelynek keretében „a Zsinagóga és az Egyház, még ha csak igen kevesek számára, szellemi értelemben megfér egymás mellett” (155. old.) –, nos tehát hogy az

ezekről a szerteágazó témákról szóló vizsgálódások miként illeszthetők Gábor ricoeuri ihletésű történelem-filozófiájához. Félreértés ne essék, a kérdés nem arra irányul, hogy a kötet szövegének írói egysége kellőképpen biztosított-e (amelyre egyértelműen igenlő a válasz, már csak a recenzensek által jelzett megfontolásokból is), hanem ezen összeilleszthetőség filozófiai tétjére: Mennyiben és milyen módon járulnak hozzá Gábor filozófia-, vallás-, esemény- és kultúrtörténeti kitérői – csakúgy, mint kép- és műelemzései – művének érdemi történetfilozófiai mondanivalójához? Egy előzetes válasz lehet, hogy a fogalmi elemzésekben célba vett problémákat a szerző ezen a történeti anyagon *historizálja*, azaz arra invitál, hogy mind a kérdésfeltevéseket, mind pedig a válaszok lehetséges fogalmi konfigurációit saját mozgásukban vegyük szemügyre. Lehet, eme válaszkísérletem spekulatív, amennyiben azonban fenomenológiai, amennyiben reflektál arra a tapasztalatra, hogy a mű olvasójában semmilyen hiány, diszkontinuitás vagy közvetítetlen heterogenitás érzése nem merül fel a történeti fejezetek és a teoretikusabb jellegű zárófejezet közti átmenet során.

Egyedül az tarthat vissza minket a művet értékelő szuperlatívuszok használatától, hogy a történelemfilozófia szerepének modern felfogása értelmében a történelemfilozófiai kezdeményezések sikerességéről a végső szót az elméletet a napi munkájában és az arra irányuló reflexióiban felhasználó történetész szakmai közösségen belül kell kimondani. A filozófus céhen belüli elfogult szemlélként annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy nem lenne meglepő, ha Gábor György a „történelem hermeneutikája” alcímet viselő művét ilyen kedvezően értékelnék tényleges használói. A filozófust leginkább foglalkoztató kérdés talán inkább az, hogy Gábor megírhatta volna-e a könyvét úgy, hogy a *történeti részeit egyben szigorú értelemben vett filozófiatörténeti elemzések legyenek*, azaz megvalósítható-e a történeti elemzések és a teoretikus kérdésfeltevések ilyen szerves egysége, a Gábor könyve által példázott módszer kijelöli-e a filozó-

fiatörténet-írás és -használat egy új, termékeny útját? Számomra ez a felvetés a könyv legérdekesebb hozadéka; nem mintha Gábor releváns és gondolatgazdag műve rászorulna az ilyen spekulatív felvetésekre – filozófiatörténet-írásunk azonban talán termékeny ösztönzéseket találhat benne.

VARGA PÉTER ANDRÁS

az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával

Az ellopott tragédia Rejtő Jenő- emlékkötet Szerk. Thuróczy Gergely

Petőfi Irodalmi Múzeum – Infopoly Alapítvány, Bp., 2015. 502 old., 3600 Ft

A megtalált tragédia Rejtő Jenő emlékére Szerk. Thuróczy Gergely

Petőfi Irodalmi Múzeum – Athenaeum, Bp., 2016. 381 old., 4990 Ft

1.

A hosszú évtizedekig csak igen szórványos, illetve vegyes eredményeket produkáló Rejtő-kutatás megújulását üdvözölhetjük a Thuróczy Gergely által gondozott két vaskos tanulmánykötetben. Áttekintésük nem könnyű feladat, mert a két könyv tartalma egyrészt eltér egymástól, másrészt viszont sok tekintetben fedi egymást. A 2015-ben kiadott *Az ellopott tragédia* anyaga változatosabb, átfogóbb, ugyanakkor tömörsége

miatt gyakran szinte követhetetlen, mintha a szerkesztő a Rejtő-kutatás minden lemaradását és hiányosságát pótolni óhajtott volna egyetlen vaskos, mintegy ötszáz oldalas könyvben. A Rejtő pályafutását áttekintő, illetve az életmű egyes részletkérdéseit elemző tanulmányok mellett gazdag illusztrációs anyag egészíti ki a kötetet (fényképfelvételek, kéziratok, könyvborítók reprodukcióival), továbbá két értékes bibliográfia: a Rejtő műveiből készült képregények jegyzéke (Kiss Ferenc munkája), valamint Rejtő *külföldön*, magyar és idegen nyelveken megjelent műveinek bibliográfiája (Thuróczy Gergely összeállítása). Minthogy a képregénykutatás (és benne a magyar képregény történetének tanulmányozása) a kortárs médiatudomány egyik mind népszerűbb iránya, a képregényes bibliográfiát bizonyára sokan hasznosítják majd e terület művelői közül, míg a második főként a hungarológia, illetve az összehasonlító irodalomtudomány kutatói számára lehet hasznos. Rejtő műveinek (a kutatás mai állapota szerint teljesnek mondható) bibliográfiája *A megtalált tragédia* című könyvben jelent meg.

Mindkét könyv hatalmas mennyiségű irodalomtörténeti, színháztörténeti, sajtótörténeti, valamint életrajzi adatot mozgósít, részletes ismertetésük-megvitatásuk egy rövid recenzióban megoldhatatlan. A két könyv egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága – és tisztázhatatlansága – egyébként sem könnyíti meg az olvasók és a kritikusok dolgát. Nem két önálló műről van szó, mert az átfedések jelentősek, egybevonásuk ugyancsak lehetetlen, mert mégiscsak két különböző könyvvel van dolgunk, az azonosságok meg az eltérések szétválogatásától pedig afféle Hamupipókének érzi magát a kritikus, sokszor azt se tudva, hol kezdődik a hamu, és hol a lencse. Azt mondhatjuk, hogy a *Megtalált tragédia* az *Ellopott tragédia* valamiféle „javított-szűkített” kiadása, amely azonban új szövegelemeket is tartalmaz – ily módon bővítettnek is tekinthető. Mindenesetre arról, hogy ez miért alakult így, a második kötet előszavából keveset tudunk meg. Thuróczy Gergely szerint az első kötet „tudományos” volt,

míg a második „olvasmányos” lenne; de igazság szerint a szerkesztő-szerző viszonya e két diskurzív mezőhöz meglehetően talányos. *A megtalált tragédia* ugyan kisebb terjedelmű, mintegy 380 oldal, valamint a szerkezete is jobban áttekinthető, viszont a „tudományosnak” aposztrofált *Elvesztett tragédiát* erősen áthatja valamiféle – talán „rejtőinek” vélt – bulvárszellem, amelytől a hatásvadász gesztusok, az olykor nem éppen sikerült poénok sem idegenek. Egyébként mindkét kötet magvát Thuróczy Gergely terjedelmes Rejtő-tanulmánya alkotja, az első kötetben *Legendavallató mítoszszöszlatás*, a másodikban *Rejtő Jenő alkotói pályaképe* címmel.

2.

A Thuróczy-tanulmány vélhetően alapművé válik a Rejtő-kutatás számára. Egyrészt a jelenleg hozzáférhető források kritikai olvasata alapján rekonstruálja az író életrajzát, benne magánéletével, továbbá áttekinti és bírálja a Rejtővel kapcsolatos életrajzi legendákat (hogyan harcolt az Idegenlégióban, hogy a kézírataival fizetett a kávéházakban, hogy soha nem tette ki a lábát Budapestről, hogy Karinthy Frigyes a karjai között halt meg, és hasonló). Másrészt irodalomtörténeti szempontból is vizsgálja az életművet, rámutat a hatásokra-inspirációkra (melyek jellemző módon igencsak vegyesek: Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Ady Endre, Karinthy Frigyes, Kipling, Sigmund Freud, Erich Kästner, sőt, mint megtudjuk, Albert Schweitzer), valamint részletesen és érdekesítően tárgyalja Rejtő viszonyát a korabeli *szórakoztatóiparhoz* (kabaré, populáris színház, film, ponyvakiadás).

Ugy tűnik, mindkét kötetben ez utóbbi részek alkotják a vállalkozás talán legfontosabb hozadékát; nemcsak azért, mert zömmel ismeretlen vagy kevésbé ismert információkat tartalmaznak, hanem azért is, mert a bulvár intézménye és regisztere jelenti Rejtő írástechnikájának, társadalomábrázolásának és nem utolsósorban: humorának legfontosabb szociokulturális kontextusát. Thuróczy ismerteti és elemzi Rejtő balul

sikerült lapindítási kísérletét is, az egyetlen számot megért, *Nagykörút* című bulvárujságot, benne az író cikkével a pszichoanalízisről, mely az irányzat hazai (irodalmi) recepciójával kapcsolatban is érdekes adat.

Thuróczy terjedelmes írása ugyanakkor távolról sem problémátlan, elsősorban formai és stiláris okok miatt. Formailag, és nyilván szándéka szerint is, tanulmányról beszélünk, ugyanakkor pongyola stílusa, szellemeskedő kiszólásai eltávolítják az értekező próza többnyire semleges vagy legalábbis moderáltabb hangnemétől. Néhány példa: „magyarán Ady-utánérzésekkel próbált csajozni”; „nagyon mellre szívtott”; „lenullázta jövedelmét”; „hát igen, a munkaszolgálat nem lakodalmas út”, és hasonló. Ezek semmiképpen sem Rejtő humorát idézik, hanem olyan pongyolások, amelyekre talán az a magyarázat, hogy maga Rejtő se fogalmazott túl választékosan. Ugyancsak zavaró a lábjegyzetelési mánia. Egyrészt indokolt a Rejtő pályáján fontos szerepet játszó, két világháború közötti, zömmel a kabaré, a film, a színház, valamint a bulvársajtó világában tevékenykedő, ma már alig ismert személyek rövid bemutatása, ugyanakkor felesleges lábjegyzetben elmagyarázni, főként tudományos közleményben, hogy Molnár Ferenc, Márai Sándor vagy éppen Honthy Hanna kicsoda. Az efféle jegyzetelési gyakorlat némiképp a műkedvelés benyomását kelti. Ha nem kifogásolható is, de kellemetlen asszociációkat ébreszt a magyarosított nevéken ismertté vált szerzők eredeti, többnyire német családnevének mint a név részének közlése, Nagy (Grósz) Endrétől kezdve Márai (Grosschmid) Sándorig. Akkor indokolt a névváltoztatásnak tulajdonított efféle kiemelt figyelem, ha kifejezetten életrajzi-családtörténeti vizsgálódásokról van szó, vagy ha az illető mindkét névén ismeretes volt az irodalmi életben, viszont egy pár soros lábjegyzetben alkalmazva inkább a Thuróczyra egyébként is jellemző adatközlési furor részének tűnik.

Az ellopott tragédia a kötet terjedelmes bevezető tanulmányán kívül még egy Thuróczy-írást tartalmaz, a „Kultusz, utóélet” fejezetben, *Rej-*

tő, a reciklikált ponyvaszteni címmel, mely kifejezetten Rejtő és a ponyvaipar kapcsolatával foglalkozik. Itt az alkotói pályaképben tárgyalt kérdések (némi redundanciával) újra előkerülnek, ugyanakkor a tanulmány számos érdekes megfigyelést, jó kutatói szempontot tartalmaz. Ilyen például a karakteres rejtői regénycímek továbbélése más ponyvaszerzők írásaiban, tehát a Rejtő-művek sajátos folklorizálódásának nyomon követése is. Így lett például Rejtő *Texas Bill, a fenegyerek* című művének címéből Halász Péter (P. Deeds) könyvében *Texas Bill visszaüt*, illetve Benedek Ernő regényében *Texasi Jack közbelép* – egyébként ez a cím már a *Piszkos Fred közbelépet* is idézi. Ridger Hogard *Az elátkozott helyőrség* című regényének címe pedig *Az előretolt helyőrségen*, valamint *Az elátkozott parton* egyaránt alapszik. Ezek az adatok (beleértve a Thuróczy által említett számos további példát is) talán nemcsak a címek sajátos virulenciájára, hanem Rejtőnek a korban kivételes népszerűségére is utalnak.

3.

A bevezető pályarajz mellett tartalmaz a kötet részlettanulmányokat is. Perczel Olivér a Rejtő életére vonatkozó levéltári-családtörténeti dokumentumokat ismerteti – egyébként ez az *Ellopott tragédia* egyetlen, nem Thuróczy Gergelytől származó írása, mely átkerült az újabb kötetbe is. Szilágyi Zsófia Júlia tanulmánya (*Rejtő a ponyván*) a korabeli ponyvaipar és benne Rejtő helyzetét elemzi, kitérve arra, hogy az erőltetett tempójú, iparszerűen űzött regényírás körülményei hogyan határozták meg szövegszerűen is Rejtő írásait. Ugyanitt kísérlet történik Rejtő ponyvaírásból származó jövedelmének megbecslésére is. Ezek a vizsgálódások feltételezhetően valamiféle trendhez is kapcsolódnak, hiszen a kutatók figyelme az utóbbi években mind erőteljesebben irányul az írók gazdasági helyzete-jövedelme, illetve a szerzői tevékenységük közötti kölcsönhatásokra, például Hites Sándor kutatásaiban vagy Szilágyi Zsófia 2013-as Móricz-könyvében, vagy jelen recenzió szerzőjének Szerb

Antal-monográfiájában – utóbbiakra Szilágyi Zsófia Júlia is hivatkozik. E kérdések az írói *professzionalizáció* összefüggésében is érdemben feltehetőek-megvitathatók; Rejtő esetében ez különösen így van, hiszen ő teljes mértékben az irodalmi, illetve a szórakoztatási piacon szerzett jövedelméből tartotta fenn magát.

Rejtő pályáján két ponyvakiadó játszott nagyobb szerepet: a Világvárosi Regények (itt publikálta filléres történeteit, saját nevén, Rejtő Jenőként), valamint a Nova kiadó (itt jelentette meg a jóval híresebb P. Howard- és G. Lavery-regényeit). A közölt dokumentumokból a Rejtő és a kiadók közötti viszonyról kettős kép bontakozik ki. A kiadók, leginkább a Nova, túlfeszített munkára hajszolták (ezért írás közben Rejtő serkentőtablettákat fogyasztott, melyek tönkretették egészségét, és mentális leépülését is megalapozták), beavatkoztak regényeinek szövegeibe („cenzúrázták”). Ugyanakkor az író kisebb vagyont keresett kalandregényeivel, amelyet leginkább elkártyázott. Ezért – noha a harmincas-negyvenes évek fordulóján a „legdivatosabb író volt Budapesten”, ahogy kis túlzással Babits fogalmazott beszélgetőfüzeteiben – kizsákmányoltak és kihasználnak érezte magát, amint ez a Nova kiadó egyik tulajdonosához írott, Thuróczy által közölt leveléből is kitűnik. *Az ellopott tragédia* kötet életrajzi vizsgálódásai lélektani és szociológiai determináló tényezők foglyaként láttatják Rejtőt: olyan figuraként, aki képtelen a polgári életvezetésre és munkastílusra. Feltételezhető, hogy az újabb és újabb műveket mohón igénylő, sablonossága miatt rutinszerűen termelhető és kiemelkedően jól fizető ponyvairás lehetett számára az egyetlen ideális közeg, melyben tehetségét kibontakoztathatta, illetve művekre válthatta.

4.

Mindennek köszönhetően a kötet talán legizgalmasabb és legtartalmasabb fejtegetései azok (akár Thuróczy Gergely, akár Szilágyi Zsófia Júlia tollából), amelyek a Rejtő-írások sajátos médiatörténeti-kultúrtörténeti kontextusait tárgyalják,

egyrészt a korabeli kabarészinpad, másrészt a korabeli ponyvaipar intézményrendszerén belül. Ezek nélkül Rejtő humorának, abszurd-groteszk világlátásának, regényírói technikájának értelmezése lehetetlennek tűnik. Győri Anna „*Jön a nő!*” – *a fiatal Rejtő és a nők* című írása Rejtő Jenő meglehetősen zavaros nőügyeivel foglalkozik. Az író magánélete iránt érdeklődő olvasók bizonyára kedvtelve forgatják ezt a tanulmányt, mely az intim részletek közlése mellett további következtetések levonására is lehetőséget teremt. Rejtő életművének több olyan aspektusát is említhetjük, melyek a „felvilágosult” utókor számára meglehetősen problematikusak. Az első Rejtő írásainak helyenkénti giccses érzélgőssége, de ez ízlésprobléma is, így megítélése viszonylagos, másrészt pedig része a ponyva sajátos konvencióinak – a kispolgári ízlésű olvasók nemcsak (sablonos) kalandokat és izgalmakat, hanem (sablonos) érzelmeket is kerestek-keresnek az efféle kiadványokban. A második az afrikai és ázsiai bennszülöttek lekezelő, etnikai előítéletektől és sztereotípiáktól hemzsegő, közhelyes ábrázolása: a nemes berber harcostól kezdve a sáros pocsolyában ülésező bennszülött törzsfőnöki. Kétségtelen, hogy a Rejtő-regények egyes passzusai a fehér faji, de leginkább civilizációs felsőbbrendűség eszméjét hirdetik. Az írásaiban szereplő „jó néger” azok, akik valamiért (vagy meggyőződésből, vagy opportunizmusból) támogatják a fehér civilizáció terjeszkedését a „sötét” kontinensen, a rosszak pedig azok, akik ellenségei az európai (tipikusan a francia-angol) kolonializmusnak. A többiek pedig tarka rongyokba öltözött vagy burnuszba csavart idióták. E kérdéskör egyébként alaposabb feldolgozást is megérdemelne, már csak azért is, hogy kiderülhessen: az efféle sztereotípiák és toposzok mennyiben számítottak a kalandregény/légióregény műfaji köznyelvének, és mennyiben voltak Rejtő egyéni megfogalmazásai.

A harmadik nagyobb problémakör Rejtő ellentmondásos viszonya nőalakjaihoz, a férfi–nő kapcsolatokhoz, illetve a szexualitáshoz. Magánéletét tekintve Győri Anna írásából

kitetszik, hogy szerelmi kapcsolataiban Rejtő szeszélyes, zsarnokoskodó, olykor az erőszaktól sem visszariadó partner. A dokumentumokból egyrészt többet tudunk meg az író szerelmi életéről, másrészt ezek az írások meglehetősen kiábrándítóak. Rejtő fiatalkori versei közhelyes epigonművek, levelei pedig egy önző, nagyképpű, akarnok fiatalember képét tárják elélnk. Úgy tűnik, hogy Rejtő érzelmi élete az ifjúkori zavarosságától és indulatosságától eltávolodva valamilyen belső sivársággá alakult át. Nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy e személyiségegyek miként vonatkozathatók a regényeiben megjelenő férfi–nő kapcsolatok sablonos ábrázolására, de kétségtelen, hogy mind magánéletében, mind regényeiben Rejtő a férfiuralom, illetve a férfifőlény tipikus képviselőjének mutatkozott. Ez azért is szembeütő, mert ábrázolásmódja jórészt a társadalmi különbségek groteszk felnagyításán alapszik, így nőalakjai, illetve a cselekedeteik is szélsőségesen konvencionálisak. Természetesen szerepeltet önféjű kalandornőket is, akik viszont vagy afféle hisztérikák, vagy kiderül róluk, hogy valójában kispolgári mentalitású, ártatlan leánykák (netán felsőbb osztálybeli úrilányok), akiknek leghőbb vágya, hogy révbe érjenek egy csinos katonatiszt, jóképű diplomata vagy világhírű orvostanár oldalán.

A *Részstanulmányok*-blokk utolsó írása ugyancsak Szilágyi Zsófia Juliától származik, és Rejtő *Konzilium az őserdőben* című, eddig kiadatlan írását közli, illetve elemzi. A szövegváltozataival együtt mintegy harminc oldalas kézirat Rejtő inspirációs forrásaira is fényt derít: regényének témája és egzotikus díszletezése feltételezhetően Albert Schweitzer magyarul *Orvos az őserdőben* címen megjelent munkájából származik.

5.

A két kötet vizsgálódásai nagy erővel hívják fel a figyelmet arra, hogy irodalomtörténeti szempontból Rejtő írásait milyen – egyszerre műfaj- és irodalomtörténeti, illetve irodalomszociológiai – perspektívából tanácsos olvasni. „Rejtő semmi egyebet nem tett,

mint alkotó énjének egyik ágát, a kabarék, egyfelvonásosok, revük edzette pesti humoristát beoltotta a másik, általa szintén gyakorolt műfajba – a kalandregénybe” – fogalmazza meg fő tézisét Thuróczy (*Az ellopott tragédia*, 129. old.). Regényeinek alapjául így a ponyvairás, illetve a kabarészínpad kódjai és reprezentációs technikái szolgálhatnak: félreértések, személycserék, ezekből eredő abszurd helyzetek, szöviccek, kétértelmű megjegyzések, valamint a felsőbb osztályok képviselőinek a kispolgár szemszögéből, afféle társadalmi békaperspektívából történő ábrázolása.

Írásainak olykor nagyon is szembeeszkő színvonalbeli különbségei hol a ponyvakonvenciók uralmát, hol ezek felforgatását vagy legalábbis átironizálását jelzik. Rejtő, a profeszszionális szerző tisztában volt saját írói tevékenységének iparszerűségével és ebből következő formális jellegével – tehát azzal, hogy a ponyvatermelésnek egyszerre szakértője és robotosa. Jól mutatja mindezt *A detektív, a cowboy és a légió* című kisregénye is. Az Amerikában játszódó, kávéházi környezetbe helyezett történet egyszerre mutatja be a ponyvaregényírás tematikus szabályait, illetve egy tehetőségellen irodalmár sikeres ponyvaszerzővé emelkedését – ugyanúgy komikusan rövid idő alatt, egy ügyes „coach” segítségével, ahogy Molnár Ferenc *Egy, kettő, három* című darabjában a sofőrfiúból egy óra leforgása alatt partiképes úriember válik. A Rejtő-szakirodalom egyik – először talán Hegedűs Géza által megfogalmazott – meghatározó állítása, hogy az író (legjobb) regényei szándékos műfajparódiák, jellemzően ponyvaparódiák lennének. Erről nem vagyok teljesen meggyőződve, noha Rejtő egyes művei valóban alkalmasak arra, hogy paródiaként olvassuk őket. Ugyanakkor *A detektív, a cowboy és a légió* mint „metaponyva” (Lányi András találó kifejezésével élve) egyértelmű példa arra, hogy Rejtő valóban tudatosan és programszerűen parodizálta a ponyvaregény műfaját, tehát elképzelhető, hogy ez a szándékosság egyéb műveiben is megvolt.

Az ellopott tragédia kötet mottójaként Kálmán László *Chansonjájá-*

nak egy részlete olvasható; a vers a *Nagykörútban*, Rejtő egyetlen számot megért bulvárlapjának elején jelent meg. A „fátum, mit úgy hívunk: pesti aszfalt...” sor kiemelése nagyon szerencsés és indokolt. A „pesti aszfalt” központi szerepet játszott Rejtő életében, és értelmező kategóriaként Thuróczy Gergely két kötetében is fontos szerepet játszik. Egyszerre metonimikus alakzata a Nagykörút által körülhatárolt nagyvárosi térnek mint Rejtő legszűkebb társadalmi belvilágának, illetve a bulvárirodalomnak mint kulturális regiszternek. De sorának is, hiszen az a gyűlölködő-kirekesztő fajvédő politika, amely végül Rejtő halálát okozta, a ponyvát az úgynevezett „aszfaltirodalom” kategóriájába sorolta, melyet a korabeli zsidóság kultúra-, sőt nemzetromboló tevékenységének tartott. Thuróczy kutatásai arra is felhívják a figyelmet, hogy a ponyva mind a szélsőjobb oldali, mind a sztálinista uralmi rendszerben sajátos kulturális ellenségképnek számított; Rejtőt, illetve írásait mindkét szélsőséges rezsim elutasította, sőt támada.

A „pesti aszfalt” – mint fátum – ugyanakkor Rejtő műveinek utóéletét is meghatározta: a Kádár-korszak évtizedeiben alacsony helyet foglalt el a hivatalos irodalmi presztízshierarchiában, olvasói és rajongói voltak, de komolyan vehető értelmezői alig. E tendencia az utóbbi tíz-tizenöt évben megfordulni látszik: ennek alapvető dokumentuma például Veres András Rejtő-tanulmánya *A magyar irodalom története*i kézikönyv harmadik kötetében, a Rejtő-oeuvre alaposabb megismerésének újabb jelentős mérföldköveit pedig – kiváló szerzőtársai mellett – Thuróczy Gergely kutatásai jelentik.

Hahner Péter: Államférfiak Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajzai

Osiris, Bp., 2015., 787 old., 3980 Ft

Mindig izgalmas, amikor egy történész arra vállalkozik, hogy százados sztereotípiáinkat, rögzült (elő)ítéleteinket megkérdőjelezze, s gyermekkorunk óta tényként kezelt közhelyeinkről kimutassa, hogy semmi valóságalapjuk nincs: nem mondta az, vagy legalábbis nem az mondta, akinek a nevéhez a szállóige kötődik, vagy ha mondta is, abban a kontextusban nem azt jelentette, amit mindnyáján (bele)érteni vélünk. Hahner Péter különösképpen vonzódik ehhez a műfajhoz, a történelmi tévhitekről írt sorozata sokak (sokunk?) kedves illúzióit rombolja le – amivel tudós történetírótól szokatlan népszerűségre tett szert, de mint akadémiai értekezésnek szánt monumentális monográfiájának sorsa mutatja, szűkebb szakmájában nem kevés ellenséget is szerzett. (Az MTA történész bizottsága a szerző habitusát nem találta megfelelőnek az akadémiai doktorátushoz.) Mondom ezt annak ellenére, hogy értéktéleteit – leegyszerűsítve: Fouché és Talleyrand teljes történelmi rehabilitációját illetően – én sem osztom teljesen, bár a felvontatott impozáns dokumentum- és tényközlés sokban felülbírálni készített eleve elrendelt harmóniámat a történelmi szereplők morális megítélése kapcsán. Talán jobb lett volna, ha bírálatomat egy akadémiai doktori értekezés opponensként írhatom meg, de a társadalomtudományokban használatos merev pontrendszer néha a magyar szellemi életben – és nem csak a legszűkebb szakmában – komoly hatást gyakorló, jelentős szerzőket és műveket zár ki, míg formailag megfeleltnek minősít az égvilágon senkihez és semmiről nem

szóló opuszokat. Ezért bátran ajánlom a tágabb olvasóközönség számára is Hahner Péter párhuzamos életrajzait. Senkit se ijesszen el a komoly tudományos apparátus, a lábjegyzetek akadémiai mennyisége és minősége: a szerző tud írni, és monográfiája annak ellenére is olvasható (talán sokan ezt nem tekintik bocsánatos bűnnek?), hogy az akadémiai doktori értekezés opponenseként kiemeltet volna a szakirodalom teljességre törekvő felhasználásának tudományos teljesítményét és azt a tényt, hogy itt és most Magyarországon Fouché és Talleyrand párhuzamos életrajzai Hahner Pétertől a francia forradalom legátfogóbb és legkorszerűbb történetírói rekonstrukciója.

A bevezetőben említett vitapontok – melyek, lévén maguk is értékítéletek, természetesen szintúgy vitathatók – elsősorban Fouché szerepére vonatkoznak. Talán azért, mert Talleyrand bűneit magam is bocsánatosnak tartom: mindennek előtt azt, hogy kedvelte a nőket, mivel őt magát is kedvelték a nők (nem csoda: aki szeretője számára az ágymelegítő bekészítéséről is gondoskodik, az csak figyelmes barát lehet). A francia katolikus klérus tekintheti ugyan árulónak az egykori püspököt, de úgy is fel lehet fogni – és talán a túlélési technika mellett maga Talleyrand is így fogta fel –, hogy az egyház világi alkotmányával a modernizáció lehetőségét kínálta fel a feudális kiváltságaihoz ragaszkodó felső klérusnak. Diplomáciai manőverei meg teljesen lenyűgöznek – a bécsi kongresszuson játszott szerepe történelmi mértékkel is kifejezetten pozitív –, csakúgy, mint szellemes szólásai, melyekkel majdnem mindig elfeledtetni, hogy morálisan nem épp a legtisztább döntéseit igazolja velük. A korrupció kérdése már nem annyira bocsánatos bűn – itt inkább a puritán amerikai elnökök, John Adams véleményét osztom –, ám ezt is olyan lefegyverző eleganciával csinálta, hogy kétszáz év múltán hajlamos vagyok a feloldozásra. Enghien herceg kivégzése kérdésében nem biztos, hogy ártatlannak bizonyulna, de egy Bourbon vérenek ontása bizony eltörpül a Fouché

lyoni tevékenységéhez köthető terrorista tettek mellett – a Hahner Péter által felvonultatott tényanyag tanúsága szerint is.

Először is Hahner idézi Fouché Nevers-ben kiadott dekrétumát, amely a Babeuf-féle egyenlők összeküvésének szellemi előfutára (s amelynek alapján könnyen lehetett belőle később az ezen összeküvést leleplező *agent provocateur*): „Minden ember, aki nem áll készen megvédeni a szabadságot lehetősége szerint, aki nem viszi be a közös csűrökbe birtokainak termékeit, amikor ezt megkívánják tőle [...], maga helyezi önmagát a gyanús személyek sorába, s szükségszerű követelményként el kell távolítani a társadalomból, meg kell fosztani vagyona felhasználásától.” (205. old.) Robespierre csak a tulajdonjog természetjogi státuszát vitatta Condorcet ellenében, minden magántulajdon kisajátítását „khimérikus követelménynek” tekintette, és a kereszténytelenítési kampányhoz hasonlóan az hébertista – azaz az ultraforradalmárnak nevezett – irányzat részeként ítélte el. Több történelmi forrás is arra utal, hogy Fouché tevékenységét is ide sorolta. Hahner csak címadásával sugallja, hogy hőse mérsékelt volna a terrort, ennek komoly történelmi dokumentuma nincs. (Az egyes embereknek adott kegyelem semmit sem bizonyít. Ilyet a legkíméletlenebb terroristák is fel tudtak mutatni thermidori pereik alkalmából.) A papok házasságra kényszerítése is vitathatatlan, ami az egykori egyházi iskolai oktatótól különösen pikáns (még ha Fouché – Talleyrand-nal ellentétben – nem volt is felszentelt pap, tehát az ő házassága nem számított külön szentségsértésnek). „Elrendeljük, hogy minden kultusz lelkésze, minden olyan pap, akit a nemzet fizet, egy hónapon belül házassodjon meg vagy fogadjon örökbe egy gyermeket.” (209. old.) Robespierre-t azonban nem is a cölibátus elleni hadjárat háborította fel, hanem a Legfőbb Lény létében és a lélek halhatatlanságában való hitén esett sérelem. „Nem, Fouché, a halál nem örök álom, hanem a halhatatlanság kezdete” – mondta híres floréali beszédében, a temetők „Fel-

támadunk” feliratát felváltó új, kötelező kiírásra utalva. Hahner – aki számomra érthetetlen vehemenciával védelmezi Fouchét az ateizmus vádjával szemben, mintha az súlyosabb bűn volna, mint a lyoni kartácsütés tömegkivégzések, ami valóban védhetetlen – azt állítja, hogy ez csak a katolikus klérus önkénye ellen irányult, mellyel a más vallásúakat kizárta a megszentelt temetőkből. Ez igencsak dicséretes, csak hogy ehhez nem szükséges az epikureista elkötelezettséget kiírni a bejáratra – mert például a többi vallás híveit is sérti... Azaz Fouché éppoly dogmatikusan nyilatkozott „a halál utáni valamiről”, mint Robespierre, aki konventdekrétummá tette személyes hitét a túlvilági igazságszolgáltatás témájában. Abban viszont Hahner Péternek igaza van, hogy Robespierre rendszere éppen a Megvesztegethetetlen erényfanatikus hite miatt volt képtelen a konzolidációra. Nem egyszerűen a politikai ellenzék megsemmisítésére vágyott, hanem „az erény ellenfeleinek” kiirtására, ami akkor is a terror örökös meghosszabbítását jelenti, ha Robespierre tényleg túlzásnak tekintette a vendéi vízbefojtásokat, illetve Lyon ágyúval történő tömegmészárlásait (amelyekben Fouché ártatlansága nehezen állítható). Fouché thermidor 9-ét előkészítő zseniális szervezőmunkáját minden történész kiemeli, Hahner inkább csökkenti jelentőségét. Azt, hogy a drámai ülésszakra nem ment el, a kislánya halálát gyászoló apa megrendülésének tulajdonítja – az a tény, hogy a későbbiekben Fouché mindig fenntartotta magának a menekülő utat (Hahner dokumentációja szerint is), bennem némi kétséget ébreszt azt illetően, hogy a magánygász ez esetben kizárólagos magyarázat lenne. Ezt csak azért elemzem ilyen részletesen, hogy rámutassak a szerző személyes elfogultságából eredő módszerének problematikuságára. Természetesen egyikünk sem tudja bizonyítani, hogy miért nem ment el thermidor 9-én Fouché a konventbe, Hahner viszont határozottan állítja a kislányát gyászoló apa verzióját. Am viszonylag kevés az ilyen egyoldalúság a monumentális monográfia fej-

tegetéseiben, az árulásról szóló záró fejtegetések pedig, amelyek kimutatják ezen vádak mélyen ideologikus – jakobinus vagy bonapartista – bázisát, eszmetörténeti elemzésnek is kiválók. A könyv aktualitását ezzel a Talleyrand idézettel illusztrálnám: „Az árulás időpont kérdése.”

Visszatérve a bevezetésben említett habitusvizsgálatra: Hahner Pétert nemcsak jelen monográfiája kvalifikálná az MTA doktora cím elnyerésére, hanem Furet forradalomtörténetének és Tocqueville *Régi Rend és forradalom* című művének fordítása is, amellyel a kilencvenes évekig egyeduralgó „leninista vulgata” (François Furet) terrorimádó történetírásának hegemoniáját próbálta megtörni. A fordításoknak mint tudományos tevékenységnek elismerése azonban nem csak a történészeknél, a filozófusoknál sem egyértelmű.

LUDASSY MÁRIA

Görföl Balázs: Hans-Georg Gadamer művészet- és költészetfelfogása

Batassi, Bp., 2016. 198 old., 2500 Ft

Gianni Vattimo írta Gadamer századik születésnapjára: „Az igazi tanárok valószínűleg azok, akikről egyáltalán nem tudjuk megmondani, hogy mi az, amit tanultunk tőlük, habár tudatában vagyunk annak, hogy mind intellektuálisan, mind emberileg nagyon sokat köszönhetünk nekik. Számomra – de vélhetően mások számára is – Gadamer ilyen tanár személyiség.” (Günter Figal [Hrsg.]: *Begegnungen mit Hans-Georg Gadamer*. Reclam, Stuttgart, 2000. 77. old.) Ha most eltekintünk a passzus privát dimenziójától, azt mondhatjuk, hogy ebben minden interpretáció nehézsége benne rejlik: azt kell megmondanunk, mit tanultunk egy „mestertől”, és egyáltalán mit lehet tanulni tőle. Gadamer

sokaknak volt ilyen mestere, mély és alapvető értelemben formálta gondolkodásukat. Magyarországon az elmúlt század nyolcvanas–kilencvenes éveiben volt talán a legnépszerűbb.

Akkoriban a hermeneutika volt az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó filozófiai irányzat. Ebben a recepcióban meghatározó szerepe volt Bacsó Bélának (aki egyébként Görföl doktori témavezetője is volt). Aztán Bonyhai Gábor lefordította az *Igazság és módszer*, amely először 1984-ben jelent meg magyarul. Viszont a Nyíri János Kristóf szerkesztette „Polgári filozófia a XX. században” című könyvsorozatban *nem* jelent meg kismonográfia Gadameréről. És aztán következett a budapesti Goethe Intézet által, Fehér M. István kezdeményezésére szervezett Heidegger-konferencia 1989 novemberében. Ismereteim szerint Gadamer sohasem járt Magyarországon; a Heidegger-konferenciára ígerte ugyan az érkezését, aztán orvosai tanácsára lemondta a részvételt. A konferencia köszöntésére azonban küldött egy szép szöveget, amely nemcsak az alkalomhoz, de a történelmi körülményekhez is jól illett: „A téma, amely ma minket itt egybefűz – a filozófia. Nem értékelhetjük eléggé nagyra a filozófiai gondolatok mozgásának jelentőségét, e gondolatok aktualitását a mai világban, ahol a falak mindenfelől ledőlnek.” Lásd Fehér M. István [szerk.]: *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*. Atlantisz, Bp., 1991. 19. old.).

Az utóbbi időben viszont mintha csend lenne a szakmában Gadamer körül. Ezért is külön öröm számomra, hogy Görföl Balázs a fiatalabb generáció képviselőjeként újra fölfedezte Gadamer-t – a könyv a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, az Irodalomtudományi Doktori Iskolában 2015-ben megvédett disszertációjából jött létre –, és megpróbált válaszolni arra a kérdésre, hogy *mit* tanulhatunk a „mestertől”. A válasz nagyjából úgy szól, hogy Gadamer-től elsősorban egy *művészetfelfogást* tanulhatunk, amelyet majd egy költészetelméletben lehet kibontani.

A dolog nehézsége azonban abban áll, hogy Gadamer soha nem dolgozott ki, nem hagyott ránk átfogó művészetfelfogást. Ezért az interpretációhoz a legkülönbözőbb szövegeket kell felhasználni, s ezeket valamilyen „szisztematika” szerint elrendezni. Görföl könyvének legfőbb teljesítménye e szisztematika kidolgozása, pontosabban (és szerényebben fogalmazva) egy ilyen szisztematikára vonatkozó javaslat előterjesztése. A szisztematika – ha jól látom – három fejezetből épül fel: (a) általános esztétika: az esztétikai tudat és a műalkotás, (b) a nyelv és az emi-nens szövegek, (c) irodalomelmélet. (A könyv felépítése ezt a koncepciót követi, amit elleplezhet a némileg túlaprózott tartalomjegyzék.) Ebben a bírálatban – legalábbis első körben – e szisztematika megvitatására vállalkozom.

A könyv így rekonstruált programja két fontos előfeltevésre épül.

Első előfeltevés: Gadamer életművében nem beszélhetünk sem fejlődésről, sem törésről, a koncepció egységes és viszonylag koherens. A kiindulópont mindenképpen az *Igazság és módszer*, a későbbiek az ebben kidolgozott koncepciót viszik tovább. Vannak fogalmi kitágítások, megjelennek új tárgykörök is, de az esztétikai elmélet szempontjából lényeges koncepcionális újításokra már nem kerül sor. Erre a feltevésre már csak a fentiekben jelzett szisztematika miatt is szükségünk van.

„Módszertani szempontból ki szeretném emelni, hogy nem egyetlen Gadamer-mű áll vizsgálódásom középpontjában – bár az *Igazság és módszer* különösen fontos szövegnek bizonyul –, hanem a legjelentősebbnek tűnő művészet- és irodalomelméleti fogalmak, kérdések elemzését végzem el jó néhány szövegre támaszkodva. Az értelmezendő alapfogalmak és problematikák határozott, elkülönült karakterrel rendelkeznek. Ugyanakkor rendre egymáshoz kapcsolódnak, sőt átjárnak egymásba.” (8–9. old.)

Második előfeltevés: a gadameri koncepció szisztematikájának kidol-

gozása, ha nem zárja is ki, mindegyesetre visszaszorítja az egyes fogalmak genealógiája iránti érdeklődést; így a háttérbe szorul az a nagyon fontos szempont, hogy Gadamer kitől mit tanult, kitől mit vett át.

„Amit [...] minden esetben csak érintőlegesen tárgyalok, az a Gadamer számára ösztönzést jelentő elméletek és gondolkodók problémája. A genealógiai megközelítés nem célja munkámnak. Külön könyvet igényelne akár a Platon-, akár az Arisztotelész-, akár a Hegel-, akár a Husserl-hatás vizsgálata. Nem is beszélné Heideggerről.” (11. old.)

Mindkét előfeltevéshez azonban kiegészítő, illetve relativizáló megjegyzéseket kell fűzni.

Ad (1) Az *Igazság és módszer* utáni kisebb-nagyobb írásokban valószínűleg számos, nem pusztán akcidentális elmozdulást lehet felmutatni. Most példaképp csak egyetlenegy idéznék fel, amelynek jelentősége azonban óriási. Az *Igazság és módszer* még a műalkotás létmódját szeretné meghatározni; és mintha azt feltételezné, hogy ennek sajátos specifikálásával a koncepciót majd ki lehet terjeszteni az egészen különböző műalkotásokra, így a modern alkotásokra is. Az *Igazság és módszerrel* egy időben jelent meg Arnold Gehlen *Zeit-Bilder* című, nagy hatású könyve (magyarul: *Kor-képek*. Ford. Bendl Júlia. Gondolat, Bp., 1987.), amelyről Gadamer rögtön recenziót is írt, és amely rádőbentette arra, hogy az esztétikának a modern alkotásokból kell kiindulnia (ami teljesen egybe is vág a maga hermeneutikai alapelképzeléseivel). Ennek következményeit vonja le *A kép elnémulása* című tanulmányában (amely eredetileg egy kiállítás megnyitója volt: Hans-Georg Gadamer: *Vom Verstummen des Bildes*. In: uő: *Gesammelte Werke*, 8. köt., J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1993. 315–322. old.). Itt a játék fogalmát már nem tartja fölhasználhatónak a modern művészet megragadására.

Ad (2) A történetiség háttérbe szorítása Görfföl munkájában nem teljesen következetes (aminek külön is

örültem). A genealógia ilyen visszaszorítása talán generációs-specifikus is, egy korábbi, erősen történetileg iskolázott nemzedék számára még teljesen elképzelhetetlen lett volna. Bár igaz, hogy külön disszertációt lehetett volna írni a Platon-, az Arisztotelész- és a Hegel-recepcióról, de mégsem tűnik eleve reménytelennek e téren valamiféle egyensúlyt teremteni. Van is egy fejezet, amely az esztétikai tudat kapcsán Kantra, Schillerre és Platónra tekint vissza. Ezen túlmenően is kimondhatjuk azonban, hogy a történetiség kiiktatása egyfajta egyetlenséget hív életre a könyvben: a mimézis kapcsán a szerző még utal Arisztotelészre, de a játék kapcsán már nem jelenik meg Kant, Schiller és Friedrich Schlegel koncepciója.

Az utóbbiról írt kiváló disszertációt Ruth Sonderegger (*Für eine Ästhetik des Spiels*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.) Ebben a könyvben először a hermeneutikát és a dekonstrukciót – vagy ahogy a kilencvenes évek közepén és második felében általában nevezték: antihermeneutikát – ütközteti, majd közvetítő pozícióként vezeti be Friedrich Schlegel játékkonceptióját. Ezt a hármas tagolást hivatott kifejezni a mű alcíme: *Hermeneutik, Dekonstruktion und der Eigensinn des Spiels*. Egy későbbi tanulmányában aztán Sonderegger azt próbálta igazolni, hogy az esztétikában a játék fogalma a legfelső fogalom, így még az igazság fölött is kell állnia. (Ruth Sonderegger: *Wie Kunst (auch) mit der Wahrheit spielt*. In: uő – Andrea Kern (Hrsg.): *Falsche Gegensätze. Zeitgenössische Positionen zur philosophischen Ästhetik*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 209–240. old.) Bár azt is mondhatnánk, hogy a könyv programja alapján ennek a szempontnak nem kell szigorúan érvényesülnie. Ám nem lehetett kihagyni például az utalást a heideggeri igazságelméletre. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy főleg a Heidegger-hivatkozások könnyen agyonnyomhatták volna a könyvet. A legérdekesebbek persze a negatív hivatkozások lettek volna: miben és mennyiben más a gadameri esztétikai koncepció, mint *A műalkotás eredetének* elmélete?

A szisztematika kidolgozásának motíválása sokat elárul a szerző általános esztétikaértelmezéséről is.

„Az esztétika *filozófiai* diszciplína, így nem csoda, hogy hagyományosan *filozófusok* fogalmazzák meg az esztétika történetileg váltakozó, hol egymást kiszorító, hol egymásba fonódó tárgyaira: az észlelésre, a szépre vagy a művészetre vonatkozó legnagyobb hatású elgondolásokat. Ezért is lehetséges az, hogy bár köztudomásúlag az *esztétika* mint diszciplína csak a 18. században születik meg, történetét már az antikvitástól számítja...” (7. old. Kiemelések tőlem: W. J.)

Mintha a szerző a saját fogalmaival a filozófiától az esztétikához szeretne eljutni; vagyis mintha azt akarná megmutatni, hogy Gadamer koncepciójának van ugyan egy általános filozófiai vonulata, de innen eljut egy esztétikai koncepcióhoz, vagyis egy irodalomelmélethez. Ebben van egy fontos félreértés, amiben a filozófia és az esztétika magyarországi (immár meglehetősen régi) elválasztása tükröződik. Menjünk tehát vissza a gyökerekhez: amikor Alexander Gottlieb Baumgarten 1750-ben megteremtette az esztétikát, pontosabban – egy könyv címében – nevet adott neki. Egyértelműen *filozófiai* diszciplínaként értelmezte, illetve vezette be. A filozófia ekkor még magába foglalta az összes bölcsészettudományt, sőt még az orvostudománnyal is bensőséges kapcsolatban állt. A leválási folyamatok csak hetven-nyolcvan évvel később kezdődtek el; és véleményem szerint az esztétika *azóta* sem vált le a filozófiáról, sőt egy ilyen leválás még a művészetkritika esetében is erősen vitatható volna. Tudjuk, hogy Baumgartennek komoly gondot okozott a „kritika” elhelyezése: a kritika „bizonyos fajtája” része az esztétikának, írta (Alexander Gottlieb Baumgarten: *Esztétika*. Ford. Bolonyai Gábor. Atlantisz, Bp., 1999. 13. old.). Az ilyen kritika „számára pedig úgyszólván elengedhetetlen, hogy valamilyen előzetes fogalma legyen az esztétika többi részéről” (uo.).

Mintegy ötven évvel később aztán mind a romantikusok, mind a német

idealizmus képviselői meghatározó elképzeléseket dolgoztak ki arról, hogy a kritika az egyik alapvető filozófiai műfaj vagy tevékenység, és ezért módszertani-metodológiai megalapozásra szorul. Az egyik Athenäum-töredék szerint a kritikust a természetesség, az érzés, a szellemi nemesség és a nagyság kell hogy jellemezze, csak ezután idézhet mindent és mindenkit a maga pulpitusa elé (August Wilhelm Schlegel – Friedrich Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Ford. Tandori Dezső. Gondolat, Bp., 1980. 301. old.). Hegel és Schelling pedig *A filozófiai kritika lényegéről* című tanulmányukban abból indulnak ki, hogy a kritika „megkövetel valamilyen mértéket, amely egyformán független az ítéltől és a megítélt dologtól”. (Georg Wilhelm Friedrich Hegel – Friedrich Wilhelm Joseph Schelling: *Hűt és tudás*. Ford. Nyizsnyánszky Ferenc. Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2001. 7. old. A szakirodalomban vitatkoznak arról, hogy tulajdonképpen ki is a szerző, én csak a bonyodalmak elkerülése végett említtem mind a két nevet.) Ez a mérték egyfajta ösképként vagy ideaként szolgál. Még sok mindent el kellene mondanunk arról, hogy milyen volt a kritika konkrét elméleti alakzata a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Később, a XX. századi esztéták közül Walter Benjamin a kritikát már nem egyszerűen az esztétikán (a filozófián) belül akarta elhelyezni, hanem a kritikán keresztül igyekezett kidolgozni egy általános esztétikai elmélet alapvonalait. (A „kritika” filozófiai fogalmának lehetséges megalapozásához lásd a *Múlt emlékezete* című könyvem megfelelő elemzéseit, Kalligram, Bp., 2013.)

Görföl Baláznak azonban talán nem is volna szüksége a szisztematika ilyen motiválására, elég lenne annak alátámasztása, hogy Gadamer szembeül a kérdéssel, hogyan lehet eljutni egy általános esztétikai koncepciótól a konkrét műalkotások megragadásáig. Tudjuk (ha tudjuk), hogy ez volt az adornói esztétika központi kérdése is. És talán még azt is tudjuk, hogy Adorno posztumusz megjelent *Esztétikai elméletének* a következő motót akarta adni (a pontosság kedvéért most németül idézem):

„In dem, was man Philosophie der Kunst nennt, fehlt gewöhnlich eins von beiden: entweder die Philosophie oder die Kunst.” („Abból, amit művészetfilozófiának neveznek, a kettő közül valamelyik hiányozni szokott: vagy a filozófia, vagy a művészet.”)

Friedrich Schlegel: *Kritische Fragmente*, Nr. 12. In: uő: *Werke in zwei Bänden*, I. köt., Aufbau, Berlin–Weimar, 1980. 166. old.) Általában Adornónak ebből a szándékából kiindulva szokták (vagy próbálják) értelmezni az *Ästhetische Theorie* egészét. És ez érthető is, hiszen egy rendkívül nehezen kezelhető szövegkonvulútum. Szerintem azonban inkább azon lenne érdemes elgondolkodni, hogy Adorno miért nem tette meg mottónak ezt a mondatot. És a szöveg kiadói sem helyezték a könyv élére. (Vö. Weiss János: *Metafizika és esztétika. Tanulmányok Adorno hagyatékáról*. Áron, Bp., 2002.) Mindenesetre a Görföl Balázs által felépített szisztematika alapján azt mondhatnánk, hogy Gadamer jól látta ezt a problémát, és úgy érezte, felkészült arra, hogy a maga által kialakított, illetve használt fogalmisággal a konkrét műalkotások felé forduljon. Ezt akár Gadamer is mondhatta volna. Adorno az 1967–68-as *Esztétikai előadásokban* ezt mondja:

„Zum einem muss philosophische Ästhetik Kunstwerke interpretieren, zum anderen muss sie entwickeln, was Verstehen bedeutet.” („A filozófiai esztétikának egyrészt műalkotásokat kell interpretálnia, másrészt viszont ki kell fejteni, hogy mit jelent maga a megértés.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 2009. 1–2. szám, 280. old., Weiss János ford.)

És bár ezt számos művel kapcsolatban megtette, e kísérletek közül mégis kiemelkedő jelentőségük van a Paul Celanra vonatkozó elemzéseknek.

Pedig Gadamernek nem volt könnyű értelmeznie Celan költészetét. Görföl erről így ír:

„Úgy tűnik, Celan költészete támasztja az egyik legkomolyabb

kihívást a filozófiai hermeneutikával szemben: kérdés, hogy ezek a zárt, rejtélyes, az elnémuláshoz közelítő, elsőre megközelíthetetlenek látszó versek egyáltalán hozzáférhetőek-e annak számára, aki a megértés igényével fordul hozzájuk, vagy ellenállásuk révén éppen a hermeneutika határát vagy korlátait jelzik-e. Amellett szeretnék érvelni, hogy az előbbi az igaz: a hermeneutika képes olyan állításokat megfogalmazni Celan költészetéről, amelyek többet és helyesebbet ismertetnek meg velünk erről a líráról, mint amennyit nélkülük tudhatnánk...” (153–154. old.)

Sejthetjük, hogy Gadamernek éppen ezért jelentettek kihívást Celan versei.

„Ily módon Gadamer Celan-értelmezésének fő tétje a megértés, vagyis a hermeneutika legbensőbb ügye. Mégpedig mind esztétikai, mind etikai szempontból fontossá válik itt a megértés.” (154. old. Kiemelés tőlem: W. J.)

Előkészítésképpen nézzük Otto Pöggeler egyik tanulmányának végkövetkeztetését:

„Celan lírájához »nem azzal az előítélettel [kell közelítenünk], hogy ezek a költemények nehezek vagy egyenesen nem érthetők, hanem azzal a bizalommal, hogy ezekben a versekben olyan szó hallható, amely éppoly egyszerűen, mint amennyire világosan és határozottan van kimondva.«” (160. old.)

Ez azonban csak egyszerű bátorítás, amire kétségtelenül szükségünk is van, de még nem tekinthető a probléma kezelésére alkalmas javaslatnak. Először is olyan fogalmakra van szükségünk, amelyek alkalmasak az érthetőséggel való szembesegülés megragadására. Ha jól látom, a könyv alapvetően két ilyen fogalmat azonosít. Az egyik a „hermetikuság”. Ennek elsődleges jelentése Gadamernél (az etimológiából következően) a zártság, ami azt is jelenti, hogy e művek jelentése, a bennük

lévő értelem közvetlenül nem ragadható meg. „A hermetikus költemény ellenáll a könnyen érthetőségnek, a fogyaszthatóságnak, mintegy elkülöníti magát a megszokott nyelvi képződmények parttalan áramlatában.” (15. old.) Itt persze már van egy bizonyos elmozdulás: az alkotás nem az érthetőséggel, hanem csak a könnyen érthetőséggel szegül szembe. A *másik* a *poésie pure*. Ezt a fogalmat Gadamer a líra egy bizonyos extrém alakzatára használja, amelyet Mallarmétól eredeztet, és amelynek jellegzetessége, hogy a lehető legtakarékosabban bánik a szintaktikai eszközökkel, vagyis az egyes szavak közötti „grammatikai-logikai viszonyokat” szinte láthatatlanná teszi. „Ennek következtében Gadamer szerint olyan homályosság és sokértelműség jön létre, amely a *poésie pure* »strukturális eleme«, akkor is, ha komoly kihívás elé állítja az értelmezőt.” (158. old.) – Végül Gadamer e versek értelmezésére az „olvasás” fogalmát ajánlja; de ez inkább csak a probléma eltolásának tűnik: így az olvasás fogalmát is új jelentéstartalommal kell feltöltenünk.

Az eredmény azonban előre sejtethető: a hermeneutika igenis képes Celan költészetének elemzésére (is). A kérdés nem is az, hogy a hermeneutika képes-e új eredményeket hozni, hanem inkább az, hogy képes-e szembenézni az enigmatikussággal, a magába zárkózással, az értelem hiányával, a megkomponált érthetlenséggel stb. Itt talán jó lett volna felidézni azt a XX. századi esztétikai koncepciót, amely erre oly nagyszabású és nagy hatású kísérletet tett: az adornói esztétikára gondolkodok. Adorno *A játszma vége* című Beckett-dramáról írja (újra németül idézve):

„Einstimmiger ästhetischer Sinn, vollends dessen Subjektivierung in einer handfesten, tangiblen Intention, surrogierte eben jene transzendent Sinnhaftigkeit, jene Dementi selbst den Gehalt ausmacht. Die Handlung muß durch die eigene organisierte Sinnlosigkeit dem sich anbildenden, was in dem Wahrheitsgehalt von Dramatik überhaupt sich zutrug. Solche Konstruktion des Sinnlosen hält auch nicht inne vor den sprachlichen Molekülen...” (Theodor W.

Adorno: Versuch, das Endspiel zu verstehen. In: uő: *Gesammelte Schriften in 20 Bänden*, 11. köt., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 282–283. old.)

Görföl elemzéseinek utolsó félmondata pedig a következőképpen szól: „de itt az interpretáció már elnémul” (189. old.). „*The rest is silence.*” Ebben azonban van némi kétértelműség: Gadamer értelmezésére, vagy Gadamer értelmezésének interpretációjára kell gondolnunk? Ez nem vonatkozhat Gadamer értelmezésére, mert hiszen azt olvastuk, hogy a hermeneutika még a végletes enigmatikusság megértésével is meg tud birkózni. A félmondat nyilvánvalóan magára a szerzőre vonatkozik, és talán úgy értelmezhető, hogy miután megmutatta, hogy a megértés még azt is meg tudja érteni, amit nem lehet, az elemzés már nem folytatható, vagy nincs miért folytatni. De ha ezt mégis visszavetítjük az elsődleges interpretáció szintjére, akkor éppen Adorno téziséhez jutunk: *die Erfassung der Konstruktion des Sinnlosen* (az értelem nélküli konstrukciójának megragadása).

A kizárólag Gadamerre összpontosító elemzések és a kizárólag rá vonatkozó szekunder irodalom fölhasználása néha jogos kritikai megfontolásokat is kizorít. (Pedig a hátsó borítón ezt olvashatjuk: „[A szerző] a hermeneutikai gondolkodás sajátosságai mellett a hermeneutikával szemben kritikus vagy egyenesen elutasító álláspontokat is mérlegre teszi.”) Korábban ugyanis két, Gadamerhez kritikailag kapcsolódó, számomra meghatározónak tűnő belátás megfelelő méltatása is elmaradt.

1. Kétszer is előkerül Manfred Frank ama kritikája, hogy az *Igazság és módszer* elavult romantika-felfogással dolgozik, és mindkét szer elutasításra lel. Szerintem viszont a romantikával kapcsolatos kutatások az elmúlt évszázad utolsó két-három évtizedében annyi és olyan sokféle új eredményt produkáltak, ami messze átlépte Gadamernek a romantikára vonatkozó képét és minden elképzelését. Manfred Frank, aki Heidelbergben Gadamer tanítvá-

nya volt, a maga kritikáját mindezekelőtt Schleiermacher kapcsán fejtette ki. Számos változatban hallottam tőle azt az anekdotát, hogy Gadamer nemcsak egyetértett e kritikával, hanem örömmel is fogadta. (Vö. Manfred Frank: *Das individuelle Allgemeine*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977.)

2. A tranzitorikus művészetek eszméjét a zenére összpontosítva Albrecht Wellmer fejlesztette tovább, sőt nemcsak továbbfejlesztette, hanem ebből kiindulva egy új esztétikai koncepció alapjait is lerakta, melyben az adornói és a gadameri megközelítést kombinálta. „Részletesen beszéltem a zene (nyelvi) interpretációjáról. Számomra itt olyan »hermeneutikai« típusú interpretációról van szó, amely [...] annak egyik aspektusa, amit Adorno a műalkotások »explikációjának« nevezett.” (Albrecht Wellmer: *Versuch über Musik und Sprache*. Carl Hanser, München, 2009. 7. old.) Ez a koncepció pedig kétségtelenül az *Igazság és módszer* sajátos kritikáját implikálja. (Wellmer gondolati útjának áttekintéséhez lásd *Az esztétikai elmélet Adorno után* című tanulmányomat, in: Albrecht Wellmer: *A modern és a posztmodern dialektikája*. Gond – Cura Alapítvány, Bp., 2008. 221–238. old.) Erről a koncepcióról 2011 elején nagyszabású konferenciát tartottak Hamburg híres zene- és színházművészeti főiskoláján. Az anyagát I. Christian Grüny [Hrsg.]: *Musik und Sprache. Dimensionen eines schwierigen Verhältnisses*. Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2012. (Wellmer egyébként 1990-től Berlinben, a Freie Universitätén „hermeneutikai” intézetet vezetett. Az egyik legjelentősebb munkatársa a már említett Ruth Sonderegger volt.)

Mindezekkel együtt Görföl Balázs könyvét jelentős teljesítménynek és ígéretes pályakezdesnek tartom. Kétségtelenül igaz a könyv hátsó borítóján olvasható mondat: „A témáról magyar nyelven eddig nem született hasonló terjedelmű és a szélesebb összefüggéseket szem előtt tartó munka.” Ez a mondat fölvilágítja a magyarországi Gadamer-recepció egész történetét. Azonban véleményem szerint a könyvnek van

még két, ennél fontosabb teljesítménye is: 1. a Gadamer-interpretációra szabott szisztematika kidolgozása, és ezzel szoros összefüggésben 2. annak megmutatása, hogy az általános esztétikának a konkrét műalkotások elemzésébe kell átmennie (vagy abban kell igazolódnia.)

WEISS JÁNOS

Lányi András: Oidipusz és a Természetes Ember

Liget Műhely Alapítvány, Bp., 2015.
151 old., 2000 Ft

Lányi András a hazai öko-filozófia megkerülhetetlen alakja. Könyve eddigi gondolati törekvéseinek, az ökológiai etika és az ökopolitika filozófiai megalapozására irányuló erőfeszítéseinek tömör és kompakt összegzése. Középponti gondolata, hogy a jelenlegi globális ökológiai válság és a sorozatos, egyre súlyosbodó környezeti katasztrófák ideológiai hátterében a Természetes Ember újkori koncepciója áll. Eszerint az ember alapvetően természeti lény, az állatvilág egy különös egyede, akinek *jogában* áll úgy berendeznie az életét, hogy korlátozás nélkül kiélhesse természetes ösztöneit és hajlamait, feltéve, hogy ezzel az emberek (szintén természetes) közösségét még éppen nem bomlasztja fel. Joga, hogy korlátlanul aknázza ki és élje fel természeti erőforrásait, és ereje és képességei szerint rendelkezzen természeti környezetével és az összes többi élőlényel. Ez az elképzelés Lányi szerint eltérő hangsúlyokkal és intenzitással, de többé-kevésbé jellemzően rátelepedett a modern ember világméretű, tendenciaszerűen uralja a modernitás látásmódját, meghatározza azt, ahogyan az ember önmagához, a többi emberhez, a nem emberi élőlényekhez és végül a természet egészéhez viszonyul. Ez az eszme a forrása annak a gyakorlatnak, amellyel az ember kizsákmányolja és eldologiasítja önmagát,

embertársait, a különböző kulturális közösségeket, a nem emberi élőlényeket és élőközösségeket, és végül magát a természetet a maga teljességében. Vagyis ez az eszme vezetett különösen a XX. és a kora XXI. század társadalmi és ökológiai pusztításainak sorozatához. A modern, „természetes” ember attitűdjét Lányi a következő szavakkal összegzi: „Hatalom önismeret nélkül.” (20. old.) Márpedig a hatalom önismeret nélkül elkerülhetetlenül tragédiához vezet. Az ember éppen azért nem tehet meg bármit önmagával, a többi emberrel, élőlényel és élőközösségekkel, illetve a természet egészével szemben, mert ő maga nem természetes lény, hanem lényegét tekintve erkölcsi és szellemi szubjektum. „A Természetes Ember uralma – és a dögvész – majd azzal a felismeréssel ér véget, hogy az ember erkölcsi lény, és semmi egyéb. Nem érhetjük be itt egy »is«-sel. Nem mondhatjuk, hogy az ember természeti lény, akinek cselekedeteit egyrészt a természet törvényei határozzák meg, másrészt saját szabad elhatározása.” (39. old.) Kilétét lényegi módon határozza meg, hogy elválaszthatatlan a többi emberrel és élőlényel alkotott életközösségtől, hogy sohasem pusztá, ponthszerű szubjektum. Erkölcsi lényegét a Másik és a mások iránti eredendő, megkerülhetetlen felelőssége, feleletkényszere konstituálja. Akkor viselkedik autentikusan (és pragmatikus nézőpontból: a fizikai megsemmisülés, a kipusztulás tragédiáját is csak úgy tudja elkerülni), ha e felelősségének tudatában viszonyul a Másikhoz, ideértve a nem emberi élőlényeket és az élő környezetet is. Erre csak mint erkölcsi lény képes. Lányi öko-etikai alapvetése ezen a felelősségetikai koncepción alapul.

A könyv két nagyobb lélegzetvételű tanulmányból áll: *I. Oidipusz, avagy a Természetes Ember és II. Emberközpon-tú-e az emberközpon-tú etika?* Az első tizenegy pontban mutatja be, miképpen vezetett a Természetes Ember modern kori vezéreszméje jelenünk ökológiai és humanitárius katasztrófáihoz. Itt dolgozza ki a szerző a maga ökológiai irányultságú etikai koncepcióját, mely reményei szerint hoz-

zájárulhat a válság megoldásához. Szerinte az ökológiai gondolkodásmód „az etika alapjainak újragondolásához” vezet, és a korábbi etikai elméletektől radikálisan különböző, a biodiverzitást, a fenntarthatóságot, a különböző életformák harmonikus együttélését támogató erkölcsi felfogást eredményez (5. old.). Ez az etika „az élővilág gazdag változatosságának és változékonyságának erkölcsi önértéket” (68. old.) tulajdonít, és evolúciós szerepet tölt be azért, hogy mint helyesen elgondolt és gyakorolt erkölcs végső soron magának az emberi fajnak a túléléséért kezekedhet. Az erkölcsi törvények az embernek a világban belül elfoglalt léthelyzete megértéséből fakadnak. Nem a természet művei, hanem az öntudat és az önismeret, a természet rendjét meghaladó aktusok folyamánai.

A második tanulmány etikai kérdésekkel foglalkozik: hogyan vezetett embertelen következményekhez (mind a társadalom, mind a természeti környezet vonatkozásában) a modern kori, állítólag emberközpon-tú etika; mit implikálna egy olyan emberközpon-tú erkölcs, amely az embert nem teszi meg a létezők urává és korlátlan hatalmú rendelkezőjévé, hanem különleges léthelyzetének értelmezéséből kiindulva a másokért viselt eredendő és elodázhatatlan felelősségét állítja a középpontba.

A könyv vezérmotívumát Szophoklész Oidipusz királya alkotja. Sajátosan kétértelmű, paradox figura, egyszerre archetípusa és antitézise a Természetes Embernek. Természetes ember lehetne abból a szempontból, hogy kiéli természetes hajlamait, a korlátozások nélküli agresszió és szexualitás ösztöneit: megöli apját és feleségül veszi anyját, akinek gyermekeket nemz. Csak-hogy Oidipusz éppen e tekintetben nem természetes ember. Ugyanis hite szerint mindenben az emberi és isteni rendnek megfelelően jár el. Teljességgel erkölcsi lény, aki azonoságát és tetteit felismerve nem bújik a jóhiszeműség érvének védősánca mögé, hanem vállalja a felelősséget cselekedeteiért: önmaga bírója lesz, önmagát ítéli el és bünteti meg az erkölcs nevében. Másfelől: a Szfinx

rejtvényére válaszolva az embert számokkal mérhetőnek, kategorizálható létezőnek mondja. Reggel négy, délben kettő, este három. Ebből a szemszögből Oidipusz jellegzetesen a Természetes Ember, aki szerint az ember, mint minden más a természetben, megmérhető. Ebben rejlik Oidipusz alapvető tévedése, mondja Lányi: „Oidipusz válasza logikus és téves. Megtévesztették a számok. Mert az ember nem négy, nem kettő és nem három: az ember az, ami számokkal nem mérhető. A mennyiség uralma a vak természeti erők uralmának egyenes folytatása: hatalom önismeret nélkül. Ahol a számok uralkodnak, ott az uralom gyümölcse dögvész lesz és halál: a mérhető elpusztítja a mérhetetlent, a Várost.” (20. old.) Lányi szembeállítja itt az ember terrénumát, a Várost, a természetével, a Vadonnal.

Az ifjú Nietzsche-nél Oidipusz a szabadságát radikálisan megélt tragikus hős, aki fellázad az istenek és a természet rendje ellen. Ez téves értelmezés, mondja Lányi, hiszen Oidipusz tragédiáját éppen az jelenti, hogy nem kíván lázadni – az istenek által megállapított erkölcsi renddel összhangban szeretne élni, de önismeret hiányában szembe kerül ezzel a renddel, és pusztán természeti lényként, a Vadon törvényei szerint viselkedik, noha pontosan ezt szeretne volna elkerülni. Az érett Nietzsche-nél a szabadság korlátoktól mentes, spontán és zabolátlan megvalósításának motívumából a jó és rossz megkülönböztetésének szolgáló erkölcsén túllépő, kizárólag az önigénylő élet számára való haszonra és kárra tekintettel lévő természetes erkölcsiség eszméje lett. „Természetelvánság, féktelen szabadságigény, az ember méltóságának büszke hirdete, végül a zsidó-keresztény hagyományaknak a szokásosnál nyíltabb elutasítása – lényegében a libertárius filozófia ismerős alapértékei köszönnek itt vissza, meglehet, szokatlan hangnemben, de annál következetesebben. Alasdair MacIntyre-nek alighanem igaza van, amikor Nietzsche-ben látja a modernitás par excellence erkölcsfilozófusát” (10. old.) – szögezi le Lányi. A természetes erkölcs azonban önellentmondás,

ezért a Nietzsche-nél sokkal következetesebb Sade márki választás elé állította az embert: vagy a természet, vagy az erkölcs. Sade a természetet választotta, és azt vallotta, hogy egy eleven emberi test feldarabolása ugyanolyan közömbös természeti esemény, mint egy szék felaprítása: az erkölcs önáltatás és illúzió.

A modernitás erkölcsfelfogása naturalista világképének megfelelően a természetesség jegyében fogalmazódott meg. Az embert természeti létezőként határozták meg, akinek mindenekelőtt, ha erkölcsösen és boldogan akar élni, saját természetének törvényeit kell követnie. Az újkori individuum lényegileg egy testi, ösztönvezérelt, önző biológiai egyed, akit a természetesség koncepciójának hangadói szerettek egy viszonyából kiszakított, pontszerű ágensként felfogni. Ennek a testi, pontszerű individuumnak lenne alárendelve az egész természet a benne található összes erőforrással és valamennyi öntudatlan, nem emberi lényvel együtt. A naturalista világkép egyszerre lett az alapja a modern kori európai és amerikai civilizáció diadalmenetének, valamint az ezzel a diadalmenettel lényegileg összefüggő, belőle következő morális, humanitárius és ökológiai katasztrófák sorának. Lányi a következőképpen ír erről:

„Most, legyilkolt áldozataink – kultúrák és ökoszisztémák – sírhelyénél nevezzük még egyszer a nevükön civilizációnk büszke vívmányait, melyek az európai szellem diadalútját morális katasztrófává változtatták [...]: 1. az ember természetes hajlamaira, sőt »szükségeire« épülő etika, 2. a megismerés és az előállítás folyamatának értékmentesítést tulajdonító ismeretelmélet, 3. a tudásnak mint uralkodni tudásnak a felfogása, valamint 4. a pontszerű én koncepciójából egyenesen következő politikai doktrína, amely az egymástól függetlennek vélt egyéni választások tetszőlegesét védelmezi.” (66. old.)

Ezzel szemben a maga álláspontját a modernizmus önkritikájaként meg-

határozó Lányi a következőket állítja: 1. az ember nem határozható meg társas viszonyain kívül (itt Charles Taylorra hivatkozik), 2. az etikai jó nem független az ember önismeretétől, a teljes, konkrét – a többi szubjektum élettörténetével összefonódó – egyéni élettörténetétől (l. Alasdair MacIntyre), és végül: 3. a szabadság nem független a többi embertől és a többi élőlénytől, autentikus gyakorlása a mindenkori konkrét Másikért viselt egészen személyes felelősség (l. Emmanuel Lévinas). A természet az erkölccsel szembeállító Kantnak, olvassuk Lányinál, majdnem mindenben igaza volt. Az erkölcs, az önmagának törvényt adó szabadság birodalma valóban egy külön, a természetitől független világ. Viszont az erkölcsi felelősség és kötelesség mibenlétére vonatkozó kijelentései Lányi értékelése szerint tévesek. A kategorikus imperatívusz túl absztrakt és formális. Az erkölcsi parancsolatok nem szigetelhetők el az egyén élettörténetétől és a Másikhoz fűződő konkrét viszonyaitól. A tulajdonképpeni erkölcsi viszonyulást a többi emberhez és a természethez Lányi a felelősség lévinasi fogalma alapján határozza meg. Ahogy írja: „Az ember lelkiismeretének mélyén nem a kategorikus imperatívusz lakozik, hanem a Másik képmása.” (58. old.)

Lányi fenomenológiai megalapozású és tájékozódású ökoetikát (és belőle kiinduló ökopolitikát) kínál. Az ember kivételes léthelyzetét a fenomenológiai mozgalom klasszikus szerzőinek írásai alapján, mindenekelőtt Heideggert és Lévinast követve értelmezi, de fejtegetéseiben feltűnik Husserl, Merleau-Ponty, Ricoeur, Hans Jonas, Bernhard Waldenfels és Tengelyi László, valamint az amerikai ökofenomenológiai irányzat egyes meghatározó szerzői (így David Abram, Frank Scholow és Leslie Paul Thiele) is. Az ember a lét feltárultsága és világlása – ezt a heideggeri gondolatot kapcsolja össze a Másik iránti radikális felelősség lévinasi eszméjével. Az öntudat, az önmagának és a világnak való feltárultság, valamint a megkerülhetetlen felelősség képessége teszi az embert erkölcsi és szellemi lényé,

és helyezi a természet szféráján túlra; ezek a képességek teszik azonban egyúttal felelőssé is emberi és nem emberi társai iránt. A természet más-sága az ember öntudatának szerves része; éppen ez a másság szembe-tesíti a természet iránti elodázhatatlan és kiiktathatatlan felelősségével. Nem emberi lénytársaink és a nem emberi élőközösségek az embert hasonló feleletkényszerbe hozzák, mint az emberi másik jelenléte.

Lányi nem a természetnek követel helyet az erkölcs birodalmán belül, hanem épp fordítva: az erkölcs helyét keresi az evolúció folyamatában. Noha öntudatra ébredése radikálisan a természetet kívülről helyezte az embert, az öntudat megjelenésével mégsem keletkezett hézag az evolúció történetében. Az erkölcsi törvények nem vezethetők le a természet törvényeiből, e törvények két külön birodalmat alkotnak. A világban mégis van egyfajta folytonosság. Az erkölcsi törvényei a szabadság produktumai; a szabadság mégsem afféle rendelkezés, avagy hasadás és meghasonlás a természet életében, lévén egy természetes folyamat végeredménye. Éppen ez az adottság képesít arra, hogy radikálisan meghaladjuk a természet rendjét, és abból le nem vezethető erkölcsi rendet alkot-sunk, melynek szintén megvannak a maga sajátos és szigorú törvényei. Lányi feltételezi, hogy az erkölcs törvényei „ugyanazt a szabályozó szerepet játsszák a társadalomban, amit a természet törvényei töltenek be az evolúció folyamataiban” (72. old.). A helyesen elgondolt és gyakorolt erkölcs nem csupán az autentikus emberi létezés teszi lehetővé, hanem egyúttal az emberi faj túléléseért is kezekedik; ennyiben játssza a megfelelő szabályozó elv szerepét a társadalomban. A hibásan felfogott és megvalósított erkölcsi rendszer – és itt pontosan a „természetes erkölcs” koncepciójáról van szó – viszont egy természeti törvény szükségességével és elkerülhetetlenségével válik az emberi faj kipusztulásának okává. A radikális felelősség elve alapján végiggondolt, a közösségi létezésre és az egyének közötti, a személyes élet-történetre alapozott etika egyszerre menti meg az embert fizikai és

egzisztenciális (létezése lényege szerinti) értelemben.

Az ember nem természeti, hanem lényegileg szabad, szellemi lény. Szellemi léte a megértés-módján-való-létet jelent; vagyis önmagának és a világnak való feltárultságot. Létével szervesen kapcsolódik össze a világ léte, amelynek feltárultságaként az ember létezik. Szellemi lényként sem lehet más, mint világban-való-lét. Világban-való-létként felelősséggel tartozik mindazon érző- és élőlényeknek, akikkel e világon osztozik – akkor is, ha azok a lények nem jutnak el az öntudat szintjéig. A szabadság és a szellemi lény mivolt nem zárja ki az embert a világból, nem szigeteli el a többi, nem emberi, természeti lénytől és közösségtől; éppen ellenkezőleg: a felelősség elvével fogva mindennél erősebb közösségbe kapcsolja velük. Az ember életközösségben él embertársaival és a többi élőlényvel, és (fizikai és erkölcsi) túlélése múlik azon, felelősen viselkedik-e a teljes planetáris életközösséggel és annak partikuláris populációival szemben.

A végső soron a teljes földi életközösségért viselt felelősség eszméjére alapozott ökoetikából Lányinál egy ökopolitika következik; vagyis irányelvek vagy javaslatok arra, hogyan rendezzük be társadalmi életünket, ha javítani akarunk az emberiség morális és fizikai túlélésének esélyein. Az ökopolitikát megalapozó ökoetikai koncepciót körvonalazva Lányi a modern, atomisztikusan felfogott individuum érdekeit és világképét kifejező liberális attitűddel és a neki megfelelő szerződéselmélettel (itt mindenképp: John Rawlsszal) szemben a kommunárius etikát és politikafilozófiát állítja szembe. Úgy véli, hogy a modernitás kudarca egyben az elszigetelt individuum képzetének és a vele összekapcsolódó világnézeti keretnek és domináns ideológiájának is kudarca. A kommunarianizmus szellemében az erkölcs, az igazságosság, a szabadság, a közjó és az egymáshoz való viszony konkrét elveinek társadalmi-közösségi beágyazottságára figyelemzeteti olvasóit.

Mivel etikai alapfogalmaink és értékeink történetileg kialakult közösségek gyakorlatába illeszked-

nek, nincs egyetlen, univerzálisan érvényes, formális igazságossági és elosztási elv vagy eljárás. Az igazságosság nem elosztási kérdés, mert szükségképp összefügg nem számszerűsíthető, immateriális „javakkal”, amelyekre az embernek elemi szüksége van ahhoz, hogy emberhez méltó életet élhessen. Ilyen a megértés, a megbecsülés, a szeretet, az odafigyelés, a tisztelet. Hogy mi számít igazságosnak, az közösségről közösségre változik. Lányi szerint ezért az igazságosságnál eredendőbb a felelősség és a közösségen belüli szolidaritás eszméje. Mint írja: „A Másiknak [...] nem igazságosságra van szüksége, hanem segítségre, odaadásra.” (142. old.) Mármost elsősorban nem igazságosságra (hiszen egy formálisan, univerzálisan és elvontan megfogalmazott igazságosság elv érvényesítésekor könnyen a rövidebbet húzhatja), hanem mindennek előtt és eredendően kommunikatív nyitottságra és felelősségteljes, aktív szolidaritásra vele szemben.

A kommunárius politikai filozófia és ökológiai szemlélet alapján megszerveződő közösségben, mondja Lányi, „nem akarhatjuk, hogy mindenkinek jó legyen” (98. és 106. old.). Ez talán könyvének legkényesebb és legóvatosabb értelmezendő pontja. Természetesen nem igenli, nem helyeselné a többség zsarnokságát, ám leírása szerint az egyén mozgásterét a közösségi-leg definiált éthosznak és vele szoros összefüggésben a közjónak be kell határolnia. Elővigyázatosan fogalmazva úgy mondhatnánk: nem akarhatjuk, hogy mindenkinek *maradéktalanul* jó legyen. Például azoknak nem, akik individualista önmegvalósításukat a közösségi létről leválasztott, korlátolatlan fogyasztás és elsajátítás folyamatában találják meg, s ezzel veszélyeztetik mind a közösségi öfenntartást, mind az egyes közösségek viszonylag harmonikus együttélését (106. sk. old.).

Lányi ökopolitikája az önszerveződő kis közösségek modelljét preferálja: az egyes közösségek a gyakorlatban kísérletezve alakítják ki működésüknek a közösségen belüli szolidaritásra, az (emberi és nem emberi) életformák és életmód-

dok gazdag változatosságának tolerálására, a másokra és másásra való nyitottságra épülő elveit, végig szem előtt tartva a társadalom és természeti környezete hosszú távú fenntarthatóságát. A változatosságot itt Lányi alapvetően a közösségekre vonatkoztatva értelmezi, amelyek megszabják az egyének mozgásterét anélkül, hogy elnyomó módon rájuk telepednének.

NYITOTT KÉRDÉSEK

Lányi nyitva hagy számos, továbbgondolásra érdemes kérdést. Közülük kettőt emelek ki: az igazságosság és speciálisan John Rawls, illetve a dualizmus, és vele szoros összefüggésben az antropocentrizmus kérdését. Arról van szó, hogy álláspontjának határozott képviselése során Lányi nem mindig szentel kellő figyelmet egy-egy rendkívül összetett probléma nézetem szerint lényeges elemeinek.

Az „igazságosság nem elosztási kérdés” tézisét John Rawls elméletének erőteljes kritikájával fogalmazza meg, ami teljesen képviselhető, jogosult filozófiai felfogás, ha a kifejtése megfelelően megalapozott. Amennyire meg tudom ítélni, itt pontosan a megfelelő megalapozás hiányzik; ami akkor is feltűnő, ha a szűk terjedelmi kereteknek tulajdonítjuk a hosszabb kifejtés hiányát. Az persze kiderül, hogy az igazságosságot radikális felelősségetikai szemszögből szemléli; de az igazságosság mint méltányosság, mint méltányos elosztás kérdésének kielégítő kritikai tárgyalására nem kerít sort. Hiszen az elosztásnak vannak az igazságosság szempontjából releváns mozzanatai, tehát legalábbis van értelme igazságos és igazságtalan elosztásról beszélni. Jó lett volna a különböző etikai alapkoncepciók kiterjedtebb, érvekkel jobban meg támogatott ütköztetését olvasni.

Lányi Rawls-kritikájának elméleti bázisát a komunitárius szerzők által kimunkált érvek rendszere alkotja. Rawls elméletét, mely munkássága során számos hangsúlyeltolódáson és alakváltozáson ment keresztül, a mai napig viták övezik, szó nincs arról, hogy bármely elemét konkluzív módon megcáfoltnak nyilváníthatassuk (ilyesmiről egyéb-

ként is nehéz beszélni a filozófiában). Komunitárius vitapartneri sem hoztak fel vele szemben konszenzuálisan döntőnek elismert ellenérvet. Lányi sommás Rawls-kritikáját gyaníthatóan számos hazai szerző – például Bujalos István, Pogonyi Szabolcs, Szűcs László Gergely – vitatná.

Nézetem szerint Rawls individualumkonceptiója és szerződéselmélete döntő pontokon különbözik a modernitás hagyományos individualumképtől és szerződéselméleteitől. A „tudatlanság fátylának” gondolat kísérletében nem a gyökértelemmé vált szubjektum újkori képzete kap szerepet, hanem éppen ellenkezőleg egy olyan egyetemes kötelék képe, mely elszakíthatatlanul egymáshoz köti a társadalom tagjait. Rawls egyik elvülhetetlen érdeme, hogy az egyetemes szolidaritás elvét a liberalizmus újragondolt elméletének integráns részévé tette. A „tudatlanság fátyla” az én olvasatomban nem egy olyan absztrakciót fejez ki, melyben egy hagyományaitól, társadalmi kötelekeitől megfosztott, pontszerű, a tiszta racionalitás vértelen princípiumára redukált alany alkot ítéletet egy olyan társadalmi berendezkedésről, amelyhez neki, az általa elfoglalt külső pozíciónál fogva, elvileg nem lehet köze, hanem egy nagyon konkrét, *a tragikus világszemléletben* gyökerező alaptapasztalatot, mely röviden így foglalható össze: *a szerencse forgandó*. Nevezetesen: nem tudod uralni, hogy milyen szellemi, fizikai-genetikai adottságokkal születél, milyen családi-társadalmi közegbe, és egyik pillanatról a másikra elveszíthetsz mindent, amit már megszerezteél, elértél, beleértve szellemi, természeti tulajdonságaidat, kedvező társadalmi pozíciódat, munkádat stb. Elveszíthetsz mindent, még azt is, amiről soha nem gondolnád, hogy elveszítheted. Ennek tükrében húsba vágóan releváns a kérdés, hogy milyen intézményekre, a társadalmi igazságosság mely elveire van szükség ahhoz, hogy még az is, aki legalulra születik vagy legalulra kerül, élni érdemesnek érezze az életet. És ez még nem absztrakt társadalommérnökösködés, hanem a szolidaritás bizonyos alapvető formája iránti igény kinyilvánítása. (Meg kell jegyezni, hogy az igazság-

fogalmával kapcsolatos megfontolásait Lányi részletesebben kifejtette a *Lehet-e a társadalom igazságos?* c. dolgozatában. In: uó: *Az ember fáj a földnek*. L'Harmattan, Bp., 2010. 114–127. old.)

A másik nyitva hagyott kérdés a dualizmus és az antropocentrizmus vele szorosan összefüggő problémája. Valóban szükség van-e egy következetes ökoetika és öko-filozófia megalapozásához annak leszögezésére, hogy az ember *csak szellemi* lény, nem pedig *szellemi és természeti* lény? Más szavakkal: szükség van-e szellem és természet, ember és természet olyan kibékíthetetlen szembeállítására, amelyet Lányi döntően Heidegger és részben Lévinas nyomán szorgalmaz? Vajon az ajtón egyszer már kitessekkelt emberközpontúságot nem csempésszük-e vissza az ablakon, ha az ökoetikát alapvetően az ember kitüntetett helyzetére alapozzuk? Vajon a nem emberi lényekkel és környezettel kapcsolatos „lenni engedés”, „radikális felelősségvállalás” mégoly hangsúlyos toposza ellenére is, nem kerül-e be az esetlegesség motívuma egy ilyen etikába, ha mindenütt ember és természet, ember és állat különbségét hangsúlyozzuk? Annak tudatában, hogy a „lenni engedés” heideggeri gondolata éppen az ember önkorlátozását célozza, azt, hogy az ember „a létezők urából” „a Lét pásztora válnjon”, nem kerül-e mégis az önkény momentuma egy ilyen etikába, ha mindenütt csak a különbség van előtérben? Egy ilyen dualisztikus világvégy helyett a melyőkológiai megközelítések monista kísérletei talán alkalmasabb kiindulópontot nyújtanak egy következetes és koherens ökoetika és öko-filozófia számára. Ha csak a különbséget, vagy csak az azonosságot hangsúlyozzuk ember és természet viszonyában, azzal mind etikai, mind ontológiai síkon súlyos akadályokat gördítünk a valóban következetes ökoetika és ökopolitika hosszú távú kidolgozása elé. A kettőre, azonosság és nem azonosság fogalmára, együtt van szükségünk.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, Lányi könyve a hazai ökológiai irodalomban fontos, az elvi alapok tisztázásának igényével fellépő mű. Egy

nagyon határozott, világosan és tisztán megfogalmazott álláspontot fejt ki arról, hogy az etikát és a politikát ökológiai és komunitárius alapokra kell helyezni, hogy a közösség és benne az egyén egyfelől autentikus módon élhessen, másfelől, ettől elválaszthatatlanul, hogy hosszú távon a közösség fizikailag is megmaradhasson. Egyes, túlságosan is sarkított megállapításai ellenére is fontos, gondolatébresztő és vitára készítő munka, amely tisztázni próbálja a hazai és nemzetközi etikai, ökológiai és politikafilozófiai diskurzus bizonyos alapvető kérdéseit az egyéni és közösségi létezéssel, valamint ember és természet viszonyával kapcsolatban. Az ökológiával, ökofilozófiával foglalkozók számára kötelező olvasmány.

MAROSÁN BENCE

Jakab András – Gajduschek György (szerk.): A magyar jogrendszer állapota

MTA-TK Jogtudományi Intézet, Bp.,
2016., 962 old., á. n.

A 2016 év végén megjelent – mára már jelentős visszhangot kiváltott – monumentális kötet csaknem ezer oldalon tesz kísérletet a 2010-es „fűlkeforradalomtól” számított közel hat év közjogi és magánjogi változásainak áttekintésére. Talán minden meglepetés nélkül előre kijelenthetjük, hogy volt miről írni.

A szerzők azonban ennél többre is vállalkoznak: a könyv tágabb, politológiai, politikatörténeti értelmezését is kívánja nyújtani a „Nemzeti Együttműködés Rendszere” jogállapotának. A kiadvány különlegessége – és úttörő jellemzője –, hogy az MTA-TKJTI a nyomtatott megjelenéssel egy időben teljes egészében és tanulmányonként is ingyen letölthetővé tette. A szerzők a jog- és politikatudomány legkiválóbb hazai szakemberei és szűkebb

szakterületük legelismertebb művelői. Nagyságát és összetettségét tekintve ehhez hasonló kiadvány Magyarországon még nem készült – ugyanakkor továbbra is kérdés, hogy miért épp az erősen megújult politikai/közjogi/magánjogi berendezkedés hatodik évében. A szerkesztők válasza: „hagyományteremtő” szándékkal állították össze ezt a kötetet, mert az új jogi berendezkedés talán most már elérte azt a szintet, mélységet, és felhalmozódott annyi tapasztalat – bár még nem minden területen –, hogy már érdemes számot vetni, beszámolni az eddigi következményekről, eredményekről, a visszhangról.

A könyv öt nagy tematikus egységre oszlik, az utolsó egy három tanulmányból álló „Függelék”, amelynek írásai elsősorban kiegészítések, magyarázatok a könyv jobb megértését elősegítendő. Újdonság, hogy a többi négy rész nem jogáganként tárgyalja a magyar jogrendszert, hanem szerencsére új megközelítést alkalmazva a „Környezet”, „Szabályozás”, „Szervezetek”, „Kihívások” felosztást követi. Így sokkal több lehetőséget hagy a kritikának, és nagyobb teret enged a többfajta feldolgozásnak.

38 szerző 36 tanulmányát lehetetlen bemutatni egy rövid recenzióban, ezért itt csak néhányat emelek ki közülük.

A kötet a szerkesztők célja szerint túlmegy a „szimpla” jogászai tárgyalásmódon: a hatás, a környezet, a lehetséges következmények bemutatásával egyfajta általánosabb kitekintést, társadalomtudományi iránymutatást – és már amennyire ez lehetséges a humán tudományokban –, előrejelzéseket is igyekszik megfogalmazni a jövő kutatói, még inkább a jövő jogalkotói számára. A könyv előszava szerint az első rész (*A jogrendszer környezete*) a jogrenden túlmutató kérdésekkel foglalkozik, a második magával a jogrenddel (*Szabályozások*) – természetesen csak azokkal a területekkel, ahol vagy jelentős változásokra, vagy komolyabb vitákra, bírálatokra került sor az utóbbi pár évben. A vizsgált kérdések a szerkesztők szerint: Mi változott? Miért változott, ha egyáltalán van rá magyarázat? Mindez hogyan értékelhető? Vajon az eredmény össz-

hangban van-e a hatályos belső vagy közösségi/nemzetközi joggal?

A magyar jog szervezeti rendszerét tárgyaló harmadik rész (*A jogrendszer működtető szervezetei*) alapvetően jogszociológiai és nem a hatályos joganyagot bemutató fejezet. A jog valós, mindennapi működésének bemutatására koncentrálnak, és Magyarország lényegesebb jogintézményeinek utóbbi évekbeli sorsát tárgyalja.

A negyedik rész (*Kihívások*) célja olyan problémák, kihívások kiemelése – esetleg a róluk folytatandó viták ösztönzése –, amelyek hosszú távon is fennmaradhatnak a hazai jogrendszerben.

Az első fejezetből elsősorban négy tanulmányt érdemes bemutatni. Tölgyessy Péter írása (*Politika mindelektől*) azt a nem túl optimista – de realista – tételt állítja a középpontba, hogy a 2010 óta bekövetkezett fejlemények – legyenek politikaiak vagy jogiak – valójában nem meglepőek, és sok szempontból szervesen kapcsolódnak az 1989 előtti tradícióhoz. Ezek a régi-új jellemzők jól ismertek, és legegyszerűbben a korlátlan centralizáció, irracionális, voluntarizmus, kiszámíthatatlanság címszavaival utalhatunk rájuk. Belőlük fakad az instrumentális, ad hoc jogalkotás és jogalkalmazás, a folyamatos és kampányszerű változtatások, valamint a mindenhova behatoló politika. Mindezt alátámasztják a magyar történelem eddigi korszakváltásai, melyek hol a politikai, gazdasági és jogi progressziót jelentették az ország számára, hol pedig a teljes összeomlást hozták el. Tölgyessy szerint az 1945 után végtelenen átpolitizált jog egyértelmű visszalépés volt Magyarország szempontjából, az európai felzárkózás egyre messzebb került. Az 1990 utáni 20 év „nyugatos közjátékát” pedig egy olyan rezsim váltotta fel, amely nemhogy közelebb vitte volna az országot a hón áhított nyugati berendezkedéshez és életszínvonalhoz, de sok szempontból folytatni kívánja az 1990 előtti, illetve az 1945 előtti hagyományt – olykor az eredetivel ellentétes, sokszor viszont ijesztően hasonló retorikai felhangokkal. A Tölgyessy által második rendszer-váltásnak is nevezett fűlkeforradalom – amely tehát sok szempontból egy

kifordított, abszurd, korrupt Kádár-rendszer folytatásának is tekinthető – a már ismert fogalmakkal jellemezhető: centralizáció, társadalmi megosztottság, gazdasági populizmus („rezsicsökkentés”), bizalmatlanság mindennel és mindenkivel (egyénekkel éppúgy, mint intézményekkel) szemben, bünbakképzés (a „menekültügy” kezelése). Ez a tanulmány elsősorban azért fontos – és talán azért is került a kötet legelejére –, mert átfogóan mutatja be, a magyar társadalom (és a politika/jog) miért került olyan pályára, amelyen a 2016-os állapothoz eljutott.

Gajduszek György tanulmánya (*Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete*) a magyar jogtudatról, jogi kultúránk fejlődéséről és lehetőségeiről szól. Közelebbről megvizsgálja azt a sajátosan magyar (és az államszocializmusnak köszönhetően egész Kelet-Európában elterjedt) attitűdöt, amelyet az jellemez, hogy a lakosság többsége nem bízik sem az államban, sem a jogban, sem az intézményekben, ám mégis minden megoldást tőlük vár közéleti, de még magánéleti gondjaira is. Érdekes, hogy a tisztán jogi intézmények (például a bíróság) az átlagosnál jóval nagyobb bizalmat élveznek, míg a tisztán politikai intézmények (például a pártok) iránt a felmérések tanúsága szerint a lakosság bizalmatlan, sőt sokszor teljesen elutasító. Ezt a különlegesen ambivalens állapotot persze már többször többen leírták és magyarították, Gajduszek – Tölgyessy érvelésétől nem függetlenül – az általános értékhiánnyal, értékerózióval és pesszimizmussal magyarázza (például a „kiskapuk” keresése lehetőleg mindig, mindenhol), ami időnként már a jog/állam alapelveit, alapértékeit, sőt alapvető erkölcsi elveket is sért, vagy egyenesen tagad. Állítását több kutatás eredményeivel is alátámasztja: hiányzik a konzisztens értékrend, tipikusnak mondható a „tudathasadásos jogtudat” („legyen nagyon szigorú a szabályozás, de engem ne érintsen” stb.). Ezekben a kérdésekben sokkal rosszabb a helyzet, mint ez EU többi tagországában, sőt mint több kelet-európai országban.

Ehhez kapcsolódik Varju Márton írása (*A magyar jogrendszer és*

az Európai Unió joga: tíz év tapasztalatai), amely a belső jog és az EU/közösségi jog bőven több mint egy évtizedes kapcsolatáról szól. Összefoglalóan megállapítja, hogy a hazai jogrendszer alapvetően követi, betartja a tételes EU-jogot – mást nem is nagyon tehetne (a jogállamiság persze más kérdés) –, de vannak komoly hiányossággal küzdő területek, például a jogalkalmazás. Vannak rendszerszintű kihívások egyes jogterületeken (például a gazdasági jogban), ahol vagy elmaradás tapasztalható, vagy kifejezetten EU-ellenes a joggyakorlat. Ezért elemzi a szerző azokat a nagy politikai és jogi vihart kavaró, kényes (és kétes) ügyeket, amelyek a magyar Alkotmánybíróság előtt is megmértek, és nemzetközi bíróság is döntött róluk. Ezek az ügyek (a magánnyugdíj-pénztárak ügye, a szerencsejáték-törvény, a „trafiktörvény”) általában elbuktak, vagy már itthon, vagy a luxemburgi Európai Bíróság előtt. A fő kérdés a következő évekre az, hogy eseti hiányosságokról, véletlenekekről van-e csupán szó, vagy pedig rendszerszintű – és ami még rosszabb – szándékos anomáliákról. Sajnos nagyon sok jele van az utóbbinak.

Uitz Renáta is hasonló témát tárgyal (*Nemzetközi emberi jogok és a magyar jogrend*). Megvizsgálja, hogy az elmúlt 10–20 évben – az Európa Tanácshoz, az unióhoz csatlakozásunk, de különösen a 2010-es rendszerváltozás óta – milyen mértékben került sor az alapvető jogok („emberi jogok”) védelmére, mennyire épült be a hazai jogrendbe e jogok védelme, mennyire sérült a védelmük lehetősége, mely szerv képes a leghatékonyabban fellépni, egyáltalán képesek-e (még) a hazai intézmények hatékonyan fellépni az érdekükben, vagy az Emberi Jogok Európai Bírósága maradt az utolsó lehetőség – vagy már az sem. A kép vegyes, sokszor esetleges, bizonytalan, de egyelőre nem reménytelen.

Az Alkotmányt felváltó új Alaptörvény első négy évét vizsgálja – már a második fejezetben – Sente Zoltán (*„Az Alaptörvény”*). Méréletet von, amely eléggé vegyes: az Alaptörvény alapvető funkcióját betölti, szervezeti, államszervezeti kérdésekben elégségesnek bizonyult, azonban ezzel pár-

huzamosan az alapjogvédelem szintje egyértelműen csökkent, a jogállamiság gyengült, a „fékek és ellensúlyok” finom rendszerét az Alaptörvény nem tudta – vagy nem is akarta – fenntartani, miközben tudatosan és egyértelműen megerősítette a végrehajtó hatalmat. A szerző elemzi az Alaptörvény első öt módosítását, köztük a híres-hírhedt negyediket, amely a leg erősebben távolodik el az előző húsz év jogállamiságától. Ám még ennél is sokkal többet nyom a latban az alkotmányos gyakorlat, az alkotmányos elvek és gyakorlat változása. Itt viszont sokkal sötétebb a kép.

Az „új”, 2013-as Polgári Törvénykönyvről, mely 2014-ben lépett hatályba, szól Menyhárd Attila tanulmánya, aki arra az álláspontra jut, hogy az új Ptk. komolyabb értékelésére még kevés a hatályba lépés óta eltelt bő két év, de az egyértelműen kijelenthető, hogy e legfontosabb és legösszetettebb törvényünk megújításának itt volt az ideje. Lévéen a legkevesébe „átpolitizált” joganyag, ez viseli a legkevesébe magán a deklarált illiberalizmus keze nyomát, ám épp ezért volt érdemes felvenni a kötetbe. A szerző szerint a jogalkotó nagyon sok helyen elvégezte a szükséges, régóta várt pontosításokat, frissítéseket – idáig az 1959-es Ptk. volt hatályban, természetesen rengeteg módosítással. Új jogintézmények is bekerültek (például bizalmi vagyonkezelés), ám a szöveg sok helyen nem eléggé kiforrott, és sok a vitatható szabályozás is (például az élettársi kapcsolat felemás rendezése).

Hasonló mondható el az új Büntető Törvénykönyvvel kapcsolatban is (2012, hatályba lépett 2013-ban): az 1978-as kódex felett bőven eljárt az idő, de kérdés, hogy a szükséges változtatásokat nem lehetett-e volna egy átfogó (novelláris) módosításban megtenni. Hollán Miklós szerint (*Az új Büntető Törvénykönyv*) ez utóbbi is elég lett volna. Csakhogy a valódi választ részben megint a politikai változás adhatja meg: a 2010 óta megváltozott politikai háttér megváltoztatta a büntetőjog mögötti jogpolitikai hátteret is – bevallottan konzervatívabb, büntetésorientált kódexet kívánt a jogalkotó. A kódex profiltisztításon esett át, dogmatikai változások is tör-

téntek, a szerkezete is megváltozott, lett benne szigorítás és enyhítés is. Többek félelme ellenére sem mondható, hogy egyértelműen szigorúbb lett. A szigorítást mutatja, hogy megjelent a sok vitát kiváltó jogos védelem újraszabályozása és kiszélesítése, egyes bűncselekmények esetén a büntethetőségi korhatár 12 évre csökkentése, új büntetési nemként pedig az elzárás. Ennek ellenére „jobb törvény született, mint amilyentől tartottunk, de kevésbé jó, mint amilyen talán lehetett volna” (351. old.). A szervezetekről szóló fejezetből érdemes kiemelni az Alkotmánybírósággal – mint az egyik legvitatottabb, a nyilvánosság számára is leginkább ismert és talán a legtöbb politikai támadásnak kitett szervezettel – foglalkozó tanulmányt (*Alkotmánybíróság 2010–2015*). Gárdos-Orosz Fruzsina ebben áttekinti az Alkotmánybíróság 2010 utáni első öt évét. Konklúziója szerint ez az intézmény változott talán a legtöbbet az elmúlt években. Átalakult a szervezete, hatásköre, a személyi összetétele is folyamatosan változott – mára teljesen le is cserélődött –, működése és feladatköre egyértelműen leszűkült (kizárva például a közpénzügyeket érintő kérdéseket), a bíróság relevanciája általában is csökkent. Ugyanakkor megjelent esz új hatáskör, az „alkotmányjogi panasz” intézménye, felváltva a korábbi *actio popularis*-t, a bárki által kezdeményezhető utólagos normakontrollt, amely az AB túlterheléséhez is vezetett. Továbbra is a legfontosabb kérdésnek tekinthető az elmúlt több mint 20 év alatt összegyűlt AB-határozatokhoz és a kidolgozott gyakorlathoz való viszony. Felhasználásukat tiltja az Alaptörvény negyedik módosítása – valószínűleg értelmetlenül. A szerző szerint rengeteg kérdés, kétség merül fel majd az AB szerepével, munkájával kapcsolatban a következő években, és több okból – de elsősorban politikai okokból – is indokolt, ha székepszissel tekintünk a jövőbe.

Hack Péter írása (*Az ügyészség*) arról a szervezetről szól, amely a legtöbbet teheti a jogállamiság előmozdításáért, fejlesztéséért vagy legalább fenntartásáért – vagy éppen ellene. Hack igen kritikusan ítéli meg az ügyészség jelenlegi szerepét. Tanul-

mányát az ügyészségtől elvárható három jellemző – a függetlenség, az átláthatóság és a számonkérhetőség – köré építi fel, és mindegyikkel kapcsolatban kifejezi egyértelmű kétélyeit: jelenleg az ügyészség függetlensége, pártatlansága nem biztosított, a felelősségi kérdések sem tisztázottak, így számonkérhetőségről sem lehet beszélni, a kinevezési gyakorlat erősen megkérdőjelezhető, az ügyészség jogállami működése nem biztosított.

Érdemes megemlíteni azt a három területet, amely a legtöbb változást szenvedte el az utóbbi években: az önkormányzatokat, az ombudsmani hivatalt és az országgyűlés szerepét.

Pálné Kovács Ilona szerint az önkormányzati rendszerben végbement reformsorozat jóformán teljes modellváltást eredményezett (*Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben*). Az erős centralizáció – „a helyi állam” megjelenése a helyi önkormányzatok rovására – azzal járt, hogy az államigazgatás vett át rengeteg feladatot és hatáskört (lásd a kormányhivatalok hatás- és feladatkörének kiterjesztését). Ennek mérlege a szokásos előkészítetlenség, kapkodás és átpolitizáltság miatt inkább negatívnak tűnik, de mint oly sok jogterületen, itt is hosszú évek múltán lehet majd megalapozott következtetéseket levonni. Annyi már most elmondható, hogy az önkormányzatok érdemben már nem tudnak részt venni a hatalommegosztás rendszerében, ellensúlyszerepük csökkent vagy megszűnt, sok esetben a végrehajtó hatalom adminisztratív eszközeivé váltak. A szerző bizakodó végszava így hangzik: „Remélhetően az önkormányzati rendszer ezt a korszakot is átvészeli.” (599. old.)

2010 után jelentősen átalakult az ombudsmani rendszer is. Csink Lóránt szerint (*Az ombudsman*) a korábbi, közel 20 éves „több-biztosos” modellt felváltó jelenlegi szervezet a „helyettesi rendszer” felé tolódot el, hatásköri változásokkal, bővüléssel kiegészítve: az alapvető jogok biztosának feladatköre a „nép ügyvédje” típusú hivatásá bővült, ami a szerző szerint lényegében nem változtatott az alapjogvédelem szintjén, a „több biztos versus egy biztos” kérdéstről folyó vita nem dönthető el

pusztán az intézményi keretek vizsgálatával.

Az országgyűlés szerepe is sokat változott az elmúlt hat évben. A parlament 1990 óta a magyar politikai/közjogi élet központjának volt tekinthető – hiszen Magyarország parlamentáris demokrácia volt –, annak ellenére, hogy a politikai környezet és a közéleti kultúra nem segítette a parlament színvonalának emelését. A változás iránya kedvezőtlen: a törvényalkotás ad hoc jellege, túlfeszítettsége, önkényessége, a parlament tényleges ellenőrző funkciójának hiánya, a végrehajtó hatalom egyértelmű és szándékos túlsúlya mind-mind az eltávolodást jelzi a hagyományos parlamenti kultúrától. Smuk Péter (*Az Országgyűlés*) táblázatokba rendezi és elemzi az elmúlt évek tapasztalatait, és javaslatokat is tesz a parlament eredeti funkcióinak megerősítésére, újítások bevezetésére. Szükség van a vizsgálóbizottságok szabályozására, a frakciók segítésére, a fegyelmi jog (szólásszabadság) újraszabályozására, de a legfontosabb a demokratikus kultúra megerősítése – ami azonban nem szabályozási kérdés, zárja írását Smuk.

A *Kihívások* című negyedik fejezet témái közül csak néhányat említek meg. Ilyen a korrupció, a perek elhúzódása mint a jogbiztonságot és ezen keresztül a jogállamiságot is súlyosan érintő, több évtizedes probléma, amely természetesen nem tudható be a 2010 óta bekövetkezett illiberális fordulatnak. 2010 óta azonban tendencia lett a jogszabályok előkészítetlensége, a hatásvizsgálatok elmaradása, és ami még fontosabb, a jogbiztonság hiánya, a személyre szóló vagy önkényes jogalkotás, a bizonytalan, szelektív jogalkalmazás stb. Ezek a jegyek azonban már kifejezett jellemzői az illiberális trendnek, a végrehajtó hatalom túlzott megerősödésének, aminek egyenes következménye a – Tölgyessy Péter és Gajduscheck György tanulmányában is tárgyalt – bizalomhiány, elutasítás és gyenge jogtudat/jogkövetés.

Ligeti Miklós tanulmánya a korrupcióról a Transparency International bőséges adataira és eredményeire támaszkodva megállapítja, hogy az már bizonyosan rendszerszintűvé

emelkedett, és az állam „fogvartartottá” vált. A közpénz magánpénzzé alakításának módja – narratíváktól függően „maffiaállam” vagy más – már eddig elképzelhetetlen mértéket öltött, és teljesen természetessé vált. Sőt az új politika, az új rendszer lényege lett a korrupció, amely tőle már nem is elválasztható. Látszólag minden jogszerűen történik, sőt már a látszólagosságra sem kell ügyelni, a rendszerben minden törvényes („legalizált korrupció”), valós jogorvoslati lehetőség pedig nincs. Még elszomorítóbb, hogy mind a politikusok, mind a szavazók már elfogadták ezt a fajta korrupciót. A példák itt is a jól ismertek: a dohány-kiskereskedelem, a takarékszövetkezetek „átszervezése” stb. Mindez következménye, de egyben kiváltója is a „fékek és ellensúlyok”, a jogállamiság és az alkotmányosság leépítésének. Ligeiti következtetése szerint ez a pusztítás itt nem is fog megállni, és további negatív folyamatokra számíthatunk a jövőben.

Összegzőként elmondható, hogy a bevallottan hagyományteremtő és sorozatindító szándékkal szerkesztett kötet feladta a leckét a folytatás számára. A következő kötetre azonban – a szerkesztők és a „dolgok” jelen állása szerint – legalább két parlamenti választást kell még várunk.

Tehát az első nagyvizit és vizsgálat szerint a „páciens” – a magyar jogrendszer – életben van, sőt működik, de az is biztos, hogy nincs ereje teljében. Nem tudjuk, hogy a második diagnózis – nagyjából 6–8 év múlva vagy két parlamenti választással mögöttünk – mit fog mutatni, valójában még azt is kockázatos megjósolni, hogy mikorra várhatjuk a következő állapotjelentés megjelenését. Abban pedig csak reménykedni lehet, hogy több lesz benne az örvendetes fejlemény.

Kézikönyv az energiaszegénységről

Szerk. Csiba Katalin, Bajomi Anna, Gosztonyi Ákos Előszó: Meszerics Tamás. Angolból ford. Across Continents Translations European Union – Az Európai Parlament Zöldek/Európai Szabad Szövetség Képviselőcsoportja, Brüsszel – Bp., 2016., 200 old.

Az energiaszegénység egyre súlyosbodó társadalmi jelenségét vizsgáló tanulmánykötet bemutatja a probléma fő okait, ismerteti az egyes tagországokban e kedvezőtlen folyamat megállítására kidolgozott jogi és gazdasági szabályozási kereteket, és az elért eredmények alapján minősíti a bevezetett intézkedéseket.

Bár a kézikönyv nyolc igen részletes kutatási beszámólót és eredményeik alapján továbbfejlesztési javaslatokat is tartalmaz, mégsem a politikai döntéshozatal előkészítését tekinti feladatának. Az európai polgároknak kívánja tudatosítani az energiaszegénység létezését, és ösztönözni a részvételt a leküzdésére irányuló helyi, közösségi kezdeményezésekben.

Az Európai Unió jelenleg nem rendelkezik az energiaszegénység egységes definíciójával. A jelenség körülírása – energiaszegény az, aki nem képes megfelelő hőmérsékletet biztosítani az otthonában, vagy nem tudja igénybe venni az energiaszolgáltatást, és ez meggátolja alapvető szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésében – kevés fogódzót kínál a gyakorlatban, és nem tartalmaz jól alkalmazható minősítési, mérési kritériumot. Noha az Egészségügyi Világszervezet (WHO) meghatározása szerint a lakás megfelelő hőmérséklete a nappaliban 23, a többi helyiségben 18°C, elfogadott európai mérce hiányában a tagországok viszonylag szabadon és nemegyszer politikai céljaiknak alárendelve határozzák meg, hogy kiket, mely csoportokat tekintenek energiaszegénynek.

Az energiaszegénység elleni eredményes fellépést hátráltatja az is,

hogy a nemzeti adatok összehasonlíthatósága nem biztosított. Az sem tisztázott, hogy a szociálpolitikának vagy az energiapolitikának kell-e a főszerepet vállalnia az energiaszegénység leküzdésében.

A tanulmányok elkeserítő arányokra és fejleményekre hívják fel a figyelmet. Az Európai Unió 508 milliós lakosságának közel 30 százaléka aránytalanul magas lakhatási költségekkel küzd, melyek jelentős részét az energia költsége teszi ki. Jelenleg legalább 54 millió európai állampolgár nem tud megfelelő hőmérsékletet biztosítani az otthonában, és közel ugyanennyien nem képesek időben kiegyenlíteni közüzemi számláikat. A teljes lakosság 16 százaléka rosszul szigetelt épületekben lakik. A hideg otthonokban élők között az átlagosnál nagyobb a fizikai és mentális betegek aránya, és magas e csoport társadalmi elszigetelődésének, szociális kirekesztettségének kockázata is.

2008 óta jelentősen növekszik azok száma, akik nem képesek lakásukat a megfelelő hőmérsékletre felfűteni. E csoportba tartozik jelenleg az Európai Unió lakosságának 11 százaléka, ám az adatok több országban ennél is jóval kedvezőtlenebb képet mutatnak: az energiaszegények aránya Portugáliában, Görögországban, Cipruson és Litvániában közel háromszorosa az európai átlagnak. Bulgáriában, a lakások rendkívül rossz hőmegtartó képessége következtében a népesség 40 százaléka tekinthető energiaszegénynek.

Az energiaszegénység kialakulásához vezető gazdasági és szociális körülmények közül a kutatók a három fő oknak a háztartások alacsony jövedelmi szintjét, a lakásállomány gyenge minőségét és az energiaköltségek jövedelmekhez viszonyított magas arányát emelik ki.

1991 és 2012 között az Európai Unióban a lakások fűtését biztosító földgáz- és villamosenergia ára, az energiahordozók általános árnövekedését követve, rendkívül gyorsan emelkedett. A háztartások jövedelmük egyre nagyobb hányadát fordították az energiaszámlák kiegyenlítésére. Az 2008-as gazdasági válság, majd a megszorító intézkedések hatására a háztartások jövedelme

csökkent. 2012-ben az unió 28 tagországának közel 124 millió lakosát fenyegette energiaszegénység, azaz minden negyedik energiafogyasztót. 2011 után az energiafogyasztással kapcsolatos kiadások továbbra is növekszenek, mivel a megújuló energia támogatását a fogyasztókra hárították át.

Az energiaszegénység szorosan összefügg a lakások minőségével. Az Európai Unióban az épületállomány nagy része elavult. A lakóépületek több mint fele a második világháborút követően, az 1970-es évek előtt készült el, amikor a minőségi szempontokat hátrébe szorította az elpusztult otthonok gyors pótlásának igénye. Jelentősek a különbségek az egyes tagállamok energiahatékonysági követelményei, előírásai között, részben az eltérő éghajlati feltételek miatt. A rossz lakásminőség gyakran annak következménye, hogy eltérnek az építési szabványoktól. Nem csak Cipruson és Görögországban magas az energiahatékonysági előírásoknak nem megfelelő lakóépületek aránya. Talán meglepő, hogy a lakóépületek fele az olyan gazdaságilag fejlett országokban, mint Ausztria, Belgium vagy Svédország, sem teljesíti az energiahatékonysági követelményeket, Franciaországban és Hollandiában pedig a szellőzésre vonatkozókat.

Míndezen következményeként az Európai Unió lakosságának 16 százaléka lakik nedves falú, padlóju vagy éppen beázó, rosszul szigetelt ablakú lakásokban. Hat országban, köztük Magyarországon, ez az arány meghaladja az uniós átlagot, és 20 százalékot tesz ki. Az unió egészében a rossz minőségű lakásban élők egynegyedének, Magyarországon pedig több mint a felének alacsony a jövedelme, azaz nem éri el a nemzeti medián jövedelmi szint 60%-át. Így nem meglepő, hogy az Európai Unió minden tizedik polgárának gondot jelent a közüzemi számlák határidős kiegyenlítése. Az alacsonyabb jövedelmű háztartások közül minden harmadik rendszeresen találkozik ezzel a problémával.

Az energiaszegénység egyszerre társadalmi és energiahatékonysági probléma. Az energiaszegénység vagy a veszélye elsősorban azokat

fenyegeti, akik rossz energiahatékonyságú épületekben laknak, s ezért jövedelmük viszonylag nagy részét fűtésszámlájuk kiegyenlítésére kénytelenek fordítani. Ugyanakkor anyagi helyzetük nem teszi lehetővé, hogy javítsanak otthonuk, házuk energiahatékonyságán, és véglegesen kikerülhessenek az energiaszegények csoportjából.

Az Európai Unióban felhasznált energia közel 40 százaléka a lakóépületek fűtésére szolgál. Az unió kiemelt célja az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának számottevő csökkentése is. A becslések szerint az épületállomány évi 3 százaléka felújításával drasztikusan csökkenthető lenne az energiafogyasztás. Ahogy azonban a tanulmányok kritikusan megjegyzik, az elmúlt években az évi tényleges felújítási ráta ennél jóval alacsonyabb maradt, és a befejezett felújításoknál gyakran nem érvényesültek egységesített energetikai normák sem. A lakóépületek korszerűsítésével az unió klímapolitikai céljának megvalósítása és az energiaszegénység hosszú távú felszámolása együttesen lenne elérhető.

Szinte mindegyik szerző sürgeti, hogy az Európai Unió mielőbb dolgozza ki az energiaszegénység egységes definícióját, és kezdődjék meg e területen a konkrét jogalkotási munka. Az egységes definíció megalkotása azonban közel sem egyszerű.

Az unióban 2009-ben lépett életbe a harmadik energiapolitikai csomag, amely a tagországokat kötelezte a „védendő” energiafogyasztók körének kijelölésére és az ő energiaszegénységük elkerüléséhez szükséges intézkedések bevezetésére. Ezek még nem terjedtek ki az összes tényleges vagy potenciális energiaszegény fogyasztóra, ugyanis a „védendők” körébe csak a földgáz és a villamosáram egyetlen piaci szegmensében, a szabályozott energiapiacra megjelenő háztartások tartoztak. A további „védendő” fogyasztók meghatározását az unió a tagországokra bízta.

Az energiaszegénység a nemzeti közeli felmérések szerint leginkább az időseket, a betegeket (főleg a tartós betegségben szenvedőket) és az egyedülállókat fenyegeti. A tagországok fele, köztük Magyarország is, e cso-

portot a szociális juttatásban részesülő háztartásokkal azonosítja, azaz a kiszolgáltatottság kialakulásában a szociális körülményeket tartja meghatározónak. Más tagállamok az energiaköltségek és a jövedelem arányához vagy a tartós betegséghez kapcsolják az energiaszegénységi veszélyeztetettséget; az érintett háztartásokat fizetési kedvezményekben részesítik, és megakadályozzák a szolgáltatás kikapcsolását, ha azok nem képesek energiaszámláik rendezésére.

A tagországoknak csupán egy kisebb csoportja – az Egyesült Királyság, Franciaország, Írország és Szlovákia – alkotta meg saját energiaszegénység-definícióját; Ausztria, Olaszország és Málta most dolgozik e kategória pontos megfogalmazásán. A már elfogadott, hivatalos definíciók közül is csak az Egyesült Királyságban alkalmazott tartalmaz számszerű határértékeket, minősítési kritériumokat. A többi, már kidolgozott és elfogadott meghatározás gyakorlati alkalmazhatósága a mennyiségi küszöbök hiánya miatt kérdéses. Az Egyesült Királyság definíciója alapján energiaszegény az a háztartás, ahol az energiaköltségek átlagon felüliek, meghaladják a medián energiaköltség összegét, és az energiaköltségek kiegyenlítése után fennmaradó jövedelem nem éri el a hivatalos szegénységi küszöböt, a nemzeti medián jövedelem 60 százalékát.

A tagállamok az energiaszegénység mérésében is különböznek. E területen három alapvető számítási módszer áll rendelkezésre. A legnagyobb előkészítő munkát a közvetlen mérési metodika alkalmazása igényli, ez ugyanis a háztartások által felhasznált energiamentiséget az egyes épület- és fűtéstípusokra meghatározott, standardizált energiaigénnyel állítja szembe. A költségalapú megközelítés során az energiaköltségek és a jövedelem arányát vizsgálják, míg a konszenzuális vagy szubjektív megközelítés több önértékelésen alapuló indikátorral dolgozik.

E nehézségek ismeretében az olvasó joggal kérdezheti, lehetséges-e az energiaszegénység egységes, uniós szintű meghatározása, ahogy a kötet szerzői ezt sürgetik. Vajon egy ilyen univerzális definíció alkalmas volna-e

a tagországok sajátosságainak teljes körű figyelembevételére?

A tagállamok többségében az energiaszegénység elleni harc legfontosabb eszközének továbbra is a segély típusú támogatások számítanak. Ezek azonban csak rövid távon mérsékelhetik az energiaszegénységet, és gyakran csak elhalasztani tudják a kialakulását. A tagországok szakpolitikusai választhatnak: vagy folyamatosan támogatást nyújtanak a háztartásoknak energiaköltségeik fedezéséhez, vagy beruházási programokat indítanak, abban segítve a háztartásokat, hogy az energiahatékonyság javításával véglegesen kikerüljenek e csoportból. A lakásszektor energiahatékonysága javításának pozitív hatása lehet a szociális kohézióra és a környezet minőségére, de az egészségügyben és a munkaerőpiacon is költségmegtakarításhoz vezethet.

A kézikönyv zárótanulmányai az energiaszegénység megszüntetésére igénybe vehető uniós és tagállami szintű pénzügyi forrásokat mutatják be, és hangsúlyozzák, hogy a lakóépületek energiahatékonyságának javítására rendelkezésre álló összegek a szükségesnek csak egy részét fedezik. Az energiakorszerűsítésre folyósított támogatások felhasználásának hatékonyságáról átfogó mérési, statisztikai rendszer hiányában jelenleg nem áll rendelkezésre megfelelő információ.

A könyv az energiaszegénység kérdéskörét az uniós egészében vizsgálja. A magyar nyelvű kiadás nyilván a hazai olvasóközönséget kívánja megszólítani. Ezzel kapcsolatos az egyik fő hiányérzetem is. Hasznos lett volna önálló fejezetet szentelni a magyarországi energiaszegénység bemutatásának. Erről alapos, statisztikailag is részletesen bemutatott kutatási eredmények állnak rendelkezésre, és e témában az elmúlt években több vita is lezajlott. A kötet tanulmányaiban a magyar helyzetről több részinformáció található, összegyűjtésükkel és rendszerezésükkel még könnyebben összeállítható lett volna a hazai állapotot bemutató áttekintés.

Másik kritikai megjegyzésem a terminológiával kapcsolatos. A fordítók nyilván nem ismerik jól az energiaszektorban használt kifejezéseket, így gyakran ugyanazt a kategóriát, jelen-

séget nem pontosan fordították, vagy más-más szóval ültették át magyarra. Az olvasók érdekében szükség lett volna a fordítások szakmai lektorálására.

SZÉKFFY KLÁRA

Pléh Csaba – Unoka Zsolt (szerk.): Hány barátod is van?

Oriold és Társai, Bp., 2016. 288 old.,
3800 Ft

Szociológiai kutatásaim központi témája több mint két évtizede a barátság, tágabb értelemben a személyes kapcsolathálózatok. Mivel a témát nemcsak tudományos szempontból tartom igen fontosnak, kíváncsian vettem kézbe a Pléh Csaba és Unoka Zsolt szerkesztette tanulmánykötetet. Mit mondanak a pszichológusok a kapcsolathálózatokról? Belelapozva kissé lelohadt a lelkesedésem: noha a magyar szociológusok (is) évtizedek, konkrétan a nyolcvanas évek közepe óta (azaz már jóval a Barabási Albert László nevével is fémjelvezhető *network science* felfutása előtt is) kutatják ezt a joggal interdiszciplinárisan értelmezhető témát, kiterjedt hazai szakirodalmának alig találni nyomát ebben a kötetben.

Hiányérzetem ellenére ajánlom ezt a könyvet mind a szakmabéli, mind a laikus olvasóknak, mert számos átfogó, érdekes, főleg az angol-szász szakirodalmon alapuló és az interperszonális kapcsolatok mennyiségének és minőségének különféle pszichológiai vonatkozását elemző írást tartalmaz, sőt egy-egy fejezet végén több esetben empirikus kutatási eredményekről is szó esik. Az egész könyvön végighúzódo aktuális kérdés, hogy az információs és kommunikációs (IKT) technológiák hogyan hatnak a személyközi kapcsolatok vizsgált dimenzióira.

A könyv első részében Pléh Csaba áttekinti a hálózatok és psi-

chológiai aspektusait, továbbá a biológiai hálózatok kutatását, és ismerteti Robert Dunbar empirikus eredményeit; Czégel Dániel a hálózatelemzés néhány alapfogalmáról – klaszterezettség, skálafüggetlenség, centralitásmutatók és (számítógépes) klikkek – értekezik; Rác Anna pedig összefoglalót nyújt az énközpontú hálózatokra vonatkozó adatgyűjtés technikáiról, amelyet saját módszertani kísérletének bemutatásával zár: azt vizsgálta, az online kapcsolatháló (pl. Facebook) elemzésével kiválthatók-e a hagyományos, például a névgenerátor módszeren alapuló (és egyébként adatfelvételi szempontból sajnos meglehetősen idő- és költségigényes, ráadásul kontextuális, kérdezői és egyéb külső hatások által is befolyásolt) technikák. Válasza az, hogy egyelőre nem.

Az 5. fejezetet olvasva derül ki, mennyire az átfogó képet adni igyekvő kötet javára vált volna a vonatkozó hazai szakirodalom ismerete, ismeretése, eredményeinek továbbgondolása, hiszen számos, itt csak felvetett kérdést többen több helyütt is tárgyalták már: valóban nem mindegy, hogy az embernek bizalmasa-e vagy a barátja valaki, hiszen e bizalmasok nagyon jelentős hányada rokon. A barátság definiálásának problémáit is sokan tárgyalták már (pl. Claude S. Fischer: What do we mean by 'friend'? An inductive study. *Social Networks*, 3 [1982], 4. szám, 287–306. old.; Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Kit nevez ön barátnak? A barátság szociológiai megközelítésben. *Századvég*, 38 [2005], 4. szám, 91–126. old.), például azt a cseppet sem triviális kérdést, vajon az egyén baráti-ként fogja-e fel a rokoni kapcsolatait. Lehet-e a húgom, a párom a barátom? S ha lehet, akkor ezt hogyan kellene jelölni az adatfelvétel során?

Szociológusszemmel ebben a fejezetben találok a legtöbb kivetnivalót, de közülük csak azokat említem, amelyek általánosabb tanulsággal is járnak. Már a reprezentativitást illető fejtegetésekben is vannak pontatlanságok, hisz egy minta sosem egészében reprezentatív, hanem csak bizonyos dimenziókban, amelyek Magyarországon rendszerint a nem, az életkor, a településtípus, az isko-

lai végzettség és a lakhely régiója (s csak ritkán a foglalkozási csoport). Emiatt problematikus az összehasonlítás az IKT kapcsán. Csepeli és Prazsák (Csepeli György–Prazsák Gergő: Örök visszatérés? Társadalom az információs korban. Jászöveg Műhely, Bp., 2010. 47–140. old.) vizsgálatára való hivatkozáskor a jelen összefüggésben valóban fontos eltérés lehet, hogy a minta a 18, vagy pedig a 15 évesnél idősebb népességet reprezentálja-e. Hogy a kető közül bármelyik minta konkrétan milyen szempontból reprezentálja a magyar lakosságot, az itt nem derül ki, mint ahogy az sem, mit jelentsen az a kitétel, hogy „Csepeliék mintavétele eleve az internethasználat tisztázására irányult” (97. old.). Ha eleve csak a használókat kérdezték, ha ez volt a mintába kerülés feltétele, akkor nyilván nem a teljes felnőtt lakosságra valamilyen szempont(ok)ból reprezentatív mintáról van szó, tehát eleve inadekvát az összehasonlítás.

Szemléletes ábra mutatja, milyen kapcsolattartási módok jellemzik az egyes kapcsolattípusokat (108. old.). Az olvasót némi megnyugvással töltheti el, hogy technizálódott világunkban még mindig a személyes kapcsolattartás a domináns, ám érdemes lett volna megvizsgálni, vannak-e és mekkora különbségek a korosztályok között (itt feltételezhetően jelentős eltérésekkel kell számolnunk).

Nem szerepel a média-multiplexitás Wellmann által bevezetett fogalma sem, noha tudható, hogy inkább a közeli kapcsolatainkat tartjuk fenn sokféle médiumon keresztül (Caroline Haythornthwaite – Barry Wellman: Work, Friendship and Media Use for Information Exchange in a Networked Organization. *Journal of the American Society for Information Science*, 49 [1998], 12. szám, 1101–1114. old.). Legalább a partnerkapcsolatokra vonatkozóan ezt mindenképp lehetett volna elemezni (lehet, hogy a többi esetben az adatokból nem deríthető ki, melyik említett személlyel milyen csatornán zajlik a kommunikáció). A családtagok esetében alapvető, hogy egyazon településen, netán közös

háztartásban élnek-e, ennek ismerete az adatok értékelését nagyban árnyalhatta volna. Teljesen egyetértünk azzal, hogy a felnőtt lakosságon belül az infokommunikációs technológiákhoz való hozzáférés hiánya a társadalom depriváltabb rétegeit érinti – azonban oldalakon át szerepelt releváns dimenzióként több táblázatban is, hogy az IKT-eszközök terén depriváltak többsége városi lakó, mintha a városiak e tekintetben fokozottabban érintettek lennének. Valójában persze arról van szó, hogy a magyarok közül kevesebben élnek falun, és a falusiak közül relatíve többen IKT-depriváltak. A félreértéseket elkerülendő érdemes lett volna az oszlop-, és nem a sorszámlékokat feltüntetni a vonatkozó táblázatokban.

A téma szociológus kutatójaként állíthatom: a kapcsolathálózatokra vonatkozó adatfelvételek jelentős része (a saját kutatásainkat is beleértve) mindig is hiányérzetet keltett, hogy a személyiségjegyeket nem tudjuk bevonni az adatelemzésbe, noha ezek – a szociodemográfiai változók mellett – nyilvánvalóan alakítják a hálózatok méretét, összetételét és egyéb jellemzőit. Azaz a téma valóban a szociológusok és pszichológusok együttműködéséért kiált, mivel a kapcsolati hálókat, a kérdezettek szociodemográfiai és pszichés jellemzőit azonosító vizsgálatok (például a *big five* személyiségteszt) nagyon drágák és időigényesek, azaz gyakorlatilag szinte kivitelezhetetlenek lennének. Berdán Eszter és Pléh Csaba bemutat kisebb (minden bizonnyal az említett okok miatt nem reprezentatív) külföldi kutatásokat a személyiségjellemzők és a kapcsolathálózatok közti összefüggésekről. Tanulmányuk összefoglalójában több érdekességet is olvashatunk – többek között az infokommunikációs eszközök használata és a személyiségjegyek közti kapcsolat kutatásának eredményeiről.

Berán Eszter és Unoka Zsolt a különféle kötődésmodellekről és kötődéstípusokról – többek között a kapcsolathálózat-elemzésben különösen releváns szociálháló-modellről, továbbá a neurobiológiai vonatkozásokról, a kapcsolatháló-méret és a

kötődés összefüggéseiről értekeznek. A kutatások szerint a szociálhálóoldalak (például a Facebook) bizonyos funkciói elevenen tudják tartani a kötődési rendszert. Kérdés, vajon a magányos emberek használják inkább a Facebookot, vagy fokozott használata éppenséggel fokozza-e a magányt? Az eddigi szociológiai kutatásokat kiegészítő kutatási eredményeik közül az egyik figyelemre méltó (bár logikus) felismerés, hogy az elkerülő kötődéssel jellemezhető emberek legszorosabb kapcsolati köre, avagy támogató csoportja az átlagosnál kisebb. A másik a nőknél központú kapcsolathálózatban a rokoni kapcsolatok világszerte megfigyelhető dominanciáját részben azzal magyarázza, hogy „a nők inkább kötődtek biztonságosan családtagjaikhoz, mint a barátaikhoz, míg a férfiak éppen fordítva” (151. old.).

A jóllét és a személyes kapcsolathálózatok összefüggéseivel foglalkozik Soltész Péter, Dörner László és Kardos Péter tanulmánya, amely sajnos nem reprezentatív adatbázisokra támaszkodik. A korlátozott általánosíthatóság ellenére is fontos tanulság, hogy az egyén jóllétére leginkább a szűkebb kapcsolathálózatban észlelt bizalom és hasonlóság hat kedvezően, míg a jóllétét csökkenteti, ha attól tart, hogy egy kapcsolat valamilyen okból megszakad. A jóllét szempontjából nem döntő a közeli ismerősök száma, erősebben befolyásolják a kötődési mintázatok. Azaz nem feltétlenül sok, mint inkább jó kapcsolatokra van szükségünk.

Kardos Péter, Rác Anna és Pléh Csaba tanulmánya egyrészt a szociometria és a hálózatok kutatás összefüggéseit boncolgatja, másrészt főleg a munkahely és az iskola vonatkozásában elemzi az internet korával beköszöntő változásokat. Némi meglepetéssel olvastam arról, milyen ritka a mai hálózatok kutatásában a szociometria örökségét fel- és elismerő vonulat. Hiszen Angelusz Róbert és Tardos Róbert már a kapcsolathálózati elemzések első rendszerezett magyar nyelvű gyűjteményének előszavában megállapította, hogy e kutatási irány közvetlen előzményének „a Moreno által fémjelzett szociometriai iskola látszik. A network-

elemzések számos mutatóját, grafikus ábrázolását nem egy esetben a szociometria felől érkező kutatók honosították meg és fejlesztették tovább.” (*Szociológiai Figyelő*, 1988. 3. szám, 7. old.)

A szerzők hosszan tárgyalják az infokommunikációs technikáknak a fiatalokra gyakorolt hatását, ami az aggódó szülők számára különösen fontos. A kutatási eredmények több ponton eltérnek egymástól, ami véleményem szerint annak tudható be, hogy az okostelefonok elterjedése lényegileg átrajzolja a használatot. Ezt a változást csak a legfrissebb kutatások tudják megragadni, emiatt, mondhatni, a 2000 körüli és a mostani cikkek más-más valóságról szólnak. Mindenesetre szem előtt kell tartani, hogy az új technológiák másként hatnak a kapcsolatgazdag és a magányosabb fiatalokra, a különböző élethelyzetekben és életszakaszokban más-más előnyökkel és lehetőségekkel, illetve hátrányokkal és veszélyekkel járnak.

Unoka Zsolt, Bérdi Márk és Berán Eszter először bemutatja a kapcsolathálózatok lényegesebb pszichopatológiai dimenzióit, majd a személyes kapcsolathálózatok szerveződése szempontjából jellemzik a főbb mentális zavarokat (értelmi fogyatékoság, autizmus, skizofrénia, szorongás, depresszió, mánia stb.), részletesen is kitérve az öngyilkosság kapcsolathálózati vonatkozásaira.

A kötet záró fejezetében Kardos Péter, Unoka Zsolt és Tóth Dominika az új technológiák összefüggéseiről értekeznek az emberi kapcsolatok minőségével és a lelkiállapottal: vajon megbetegít vagy gyógyít-e az internet, és ha igen, kiket és hogyan? Mitől és milyen módon próbáljuk megvédeni magunkat és szeretteinket, illetve milyen területeken lehetne jobban kiaknázni az új lehetőségeket? További kutatási kérdések bőséggel merülnek fel, s jó lett volna többet megtudni az esetleges folytatásról, amelyben talán a kutatók tágabb spektrumú együttműködése is megvalósul.

A kötetet megjelenésekor a *Magyar Nemzet* cikke „szociológiai-hálózat-kutatási szakkönyvként” jellemezte (<http://mno.hu/tudomany/>

ezer-haver-nehany-barat-ez-a-facebook-jovo-1347776), mit sem tudva a jelentős hazai kutatási eredményekről, amelyekről e könyvben nem esik szó. Ez különösen sajnálatos, tekintve, hogy a tanulmányok nemcsak a téma pszichológiai vonulatairól szólnak, hanem (többnyire külföldi) szociológiai elemzéseket és hivatkozásokat is bőven tartalmaznak. Ezek a részek a hazai kontextus ismerete és ismertetése hiányában nem olyan jók, mint lehettek volna.

Csak példaképp sorolom fel a fontosabb szociológiai kutatási előzményeket:

ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA:

Társas kapcsolatok, magányosság 1998-ban. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi tény-kép, 1998. Társadalmi Monitor-jelentések*. Társadalmi Monitor, Bp., 1998. 211–220. old.

A bizalmas kapcsolatokról. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Monitor, 1999. Társadalmi Monitor-jelentések*. Társadalmi Monitor, Bp., 1999. 218–230. old.

A kapcsolati tőke etnikai metszetben. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 2006*. Társadalmi Monitor, Bp., 2006. 351–372. old.

Emberek barátjáról. A barátság szociológiája. Századvég, Bp., 2007.

Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In: Kovács Imre et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Bp., 2012.

Mikromillió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatási eredmények áttekintése. *socio.hu*, 2015/4, 1–11. old. (<http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.1>)

Albert Fruzzsina – Dávid Beáta – Molnár Szilárd: Az internethasználat és a társadalmi tőke időbeni alakulása Magyarországon. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. In: Dessewffy Tibor – Fábrián Zoltán – Z. Karvalits Ferenc (szerk.): *Internet.hu 3*. Társadalmi Monitor, Bp., 2006. 69–111. old.

ANGELUSZ RÓBERT – TARDOS RÓBERT:

A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Szociológiai Intézet – Magyar Közvéleménykutató Intézet, Bp., 1991. 55–73. old.

A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, 1998*. Társadalmi Monitor, Bp., 1998. 237–257. old.

Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Bp., 2006. 227–252. old.

UTASI ÁGNES:

Baráti kapcsolatok. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport, Társadalmi Monitor*, Bp., 1990. 475–487. old.

Utasi Ágnes (szerk.): *A szubjektív életminőség forrásai*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 2006.

Utasi Ágnes – Páthy Ádám – Hári Péter: A kapcsolatok nemzetközi trendje másfél évtized távlatában. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 2004. 9–39. old.

Magyarországi adatok a nyolcvanas években szerepeltek először az *ISSP (International Social Survey Programme)* nemzetközi adatfelvételének kapcsolati blokkjában (a harmadik adatfelvételi hulláma a közelmúltban került sor), illetve a magyar nyelvű szakirodalomban

bizalmas beszélgetési hálózatok néven ismert (*core discussion networks, GSS*) névgenerátort is a nyolcvanas évek végétől használjuk rendszeresen a nagy országos adatfelvételekben. Számos, nagyon izgalmas időbeli változás is nyomon követhető tehát az adatokból. Emellett Magyarország több hullámban részt vett az ezredforduló tájékán a *World Internet Project*ben is, így az internethasználatot és a kapcsolathálózatokat illetően is lehetett volna hazai támpontot találni.

A rendszerváltás előtt készült magyar vizsgálatok azt mutatták, hogy a nyugati országokhoz képest a támogató hálózatokon belül nálunk a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb, a kapcsolathálózatok átlagos mérete viszont kisebb, elsősorban a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt. Azaz a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a tradicionális, a családi (rokon) kapcsolatok dominanciája volt a jellemző. A barátok kiemelkedően magas arányban kerültek ki a válaszadók munkatársai közül, illetve sok volt a barátokat egyáltalán nem említő válaszadó. A rokonok és barátok aránya az urbanizáció fokának növekedésével toldott el a barátok javára. A barátot egyáltalán említők és a több barátot is említők többsége magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, fiatalabb férfi volt.

A rendszerváltás idején még szinte kizárólag rokonokból álló bizalmas beszélgetési hálózatokban egyre elfogadottabb, hogy a családtagok mellett az egyén fontos és erős támaszai lehetnek a barátok is. A nem rokonok felértékelődése ugyanakkor a családon belüli bizalmas kapcsolatok labilitását, törékenységét és bizonytalanságát is jelezheti, hiszen jelentősen nőtt azoknak a száma, akiknek egyáltalán nem szerepel rokon a bizalmas beszélgetési hálózatában. Az átrendeződés más-más módon zajlik a nők és a férfiak körében.

Épp e változások alapos megismerése érdekében remélem, hogy a jövőben adódik még lehetőség a szociológusok és a pszichológusok szorosabb együttműködésére, hogy tisztábban láthassuk az életünk

minőségét és énünket is alapvetően meghatározó emberi kapcsolataink alakulására ható tényezőket, komplex folyamatokat.

ALBERT FRUZSINA

Csabai Márta: Eset – történet

A KLINIKAI MESÉTŐL AZ ESETBANKIG

Oriold és Társai, Bp., 2017. 320 old., 4200 Ft

Csabai Márta legújabb kötete az orvosi és pszichológiai esettanulmány műfaját, illetve az „eset” mibenlétét, paradoxonjait, morális és tudományos kihívásait veszi szemügyre, folytatva munkásságának azt a szálát, amelyet olyan könyvek fémjeleznek, mint a *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig* című monográfia (Jószöveg, Bp., 2007.) és a Molnár Péterrel közösen írt *Orvosi pszichológia és klinikai egészségpszichológia* (Medicina, Bp., 2009.). Az utóbbi évek nemzetközi szakirodalmában számos tudománytörténeti és módszertani összefoglaló született az esetekről. Az „eset” mibenlétének kérdése több olyan tudományterületet érint, ahol mind az elmélet, mind a klinikai gyakorlat területén jelentős hazai kutatások zajlottak és zajlanak jelenleg is. A kutatás olyan tudományterületeken alapul, mint a narratív pszichológia (pl. László János: *Történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum, Bp., 2005.; Berán Eszter – Unoka Zsolt: *Élettörténetek a pszichoterápiában*. Oriold és Társai, Bp., 2016.), a diskurzív elemzés (pl. Bodor Péter [szerk.]: *Emlékezés, identitás, diskurzus*. L'Harmattan, Bp., 2015.), a fenomenológiai pszichológia (Rácz József – Pintér Judit Nóra – Kassai Szilvia: *Az interpretatív fenomenológiai analízis elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. L'Harmattan, Bp., 2017.), illetve az orvosi antropológia (Lázár Imre – Pikó Bettina [szerk.]: *Orvosi antropológia*. Medicina, Bp., 2012.).

„Az esettanulmány – ahogy Csabai Márta az előszóban írja – valószínűleg joggal pályázhatna a tudomány-

történet legellentmondásosabb módszere címre. Nincs másik olyan módszer, amelyet olyan régen és annyira elterjedten, széles körben alkalmaznának a tudományok és a szakmai gyakorlat szinte minden ágában, továbbá a képzés területén is.” (ix. old.) A kötet első része nyomon követi az eset „sorsát”, módszertani és történeti áttekintést ad arról, miként alakult az esettanulmány pályafutása a pszichológia és a klinikai orvoslás történetében. A második részben a pszichoterápia és az orvostudomány emblematis esettanulmányait és szerzőiket elemezve vizsgálja a főbb módszertani dilemmákat, mint amilyen a reprezentativitás, az általánosíthatóság vagy a társadalmi-politikai kontextus. A harmadik nagy fejezet pedig a szerző szakmai tapasztalataiból merít, és saját élményű terápiai és betegségmegelőzésekre épülő esettanulmányokat mutat be. Miért mennek, vagy éppen miért nem mennek a terapeuta terápiaiba, milyen az, amikor az orvos betegszik meg, hogyan hatja át egymást az orvos- és a betegszerep, hogyan alakulnak az esetek a terapeuta szupervíziójában?

Csabai leszögezi, hogy bár az eset az egyik leghagyományosabb, széles körben használt módszertani koncepció, mégis egyben a legtöbbet vitatott, presztízse hullámzó. Ezt nevezi – John Gerring alapján – *esettanulmány-paradoxonnak*. Májig nincs egységes definíciója, módszertanilag lehet teoretikus vagy empirikus, egyedi és általános, kvalitatív és kvantitatív. A pozitivistá tudomány hívei erősen kritizálják, mondván, nem alkalmas általános következtetések levonására. A pszichológia idiografikus megközelítése szerint azonban a személyiség tanulmányozása csak az individualitás keretében lehetséges. (Gordon W. Allport, a személyiségpszichológia meghatározó alakja, az *idiografikus* jelzőt kifejezetten az esettanulmányra alkalmazta, ahol a személyiséget egy eset mélyreható vizsgálatával elemzik.) A társadalomtudományok narratív fordulata óta – amikor kiderült, hogy a világ társas reprezentációjának megértéséhez nélkülözhetetlenek a narratívumok – az esettanulmány reneszánszát éli. Csabai is kieme-

li, hogy „egyre több tanulmány szól amellett, hogy ennek a módszernek önálló kutatási relevanciája is van, túl a további kutatást előkészítő vagy a kiegészítő, illusztratív, pedagógiai funkciókon” (4. old.).

Csabai a különféle esetkonceptiókat összehasonlítva veszi sorra a módszerrel kapcsolatos elméleti és módszertani dilemmákat, kritikákat és félreértéseket. Milyen egységet tekinthetünk egyáltalán esetnek, ha „akár több ezer személy is alkothat egy esetet, ha az egységet úgy fogalmazzuk meg, hogy »egy kórház betegek«” (6. old.)? Hogyan formálják az esettanulmányokat a hagyományok, a hatalmi struktúrák, az aktuálisan elérhető technológiák és tipológiák? Hogyan járult hozzá az esettanulmány módszere fontos diskurzushoz, például a XVIII. században a szubjektivitással kapcsolatos diskurzushoz? Michel Foucault szerint a klinikai tudományok alapját a vizsgálat és a leírás egymáshoz kapcsolása teremtette meg. „Ettől kezdve az individuum leírhatóvá, osztályozhatóvá, összehasonlíthatóvá válik és egyúttal korrigálhatóvá, normalizálhatóvá, fejleszhetővé, de kirekeszhetővé is. A domináns pozícióban lévő szakértő orvos (hasonlóképp egy bíróhoz vagy tanárhoz) megmondhatja, hogy mi a normális és mi nem. [...] A klinikai vizsgálat az összes dokumentációs eljárásával minden egyénből esetet hoz létre, mely eset egyfelől egy tudományterület tárgyává, másfelől pedig egy hatalmi ágazat fenntartójává válik” – foglalja össze Csabai Foucault-nak *A szexualitás történetében* adott elemzését (34. old.). Az esetmegközelítés tárgyiasító hatásával kapcsolatban pedig Graham Greene-t idézi: „amikor egy történet »esetté« válik, elveszti emberi jellegét, mert eltűnik belőle a szenvedés és a szégyen” (46. old.).

Csabai nyomon követi, az elmúlt századokban hogyan változott az esetleírás műfaja és szerepe az egyes szakterületeken. A klinikai orvoslásban például a XVII. századi előzményeket a rendkívüli esetek – torzszülöttek, deformitások, természeti katasztrófák – alkotják, a XVIII. század folyamán a kórrajzok racionálisabbakká vál-

tak, a XIX. századra pedig egyre technicizáltabbakká, olyannyira, hogy a rohamosan fejlődő vizsgálati eljárások azt sugallják, nincs is már szükség a beteg szubjektív beszámolójára, sőt az orvos megfigyeléseire sem. A század végére megjelentek a statisztikai eljárások, majd a XX. században az orvosi esettanulmány fokozatosan szentenderdizálódott, és egyre nagyobb szerepet kaptak benne a laboratóriumi és egyéb vizsgálatok számszerűsített adatai.

A pszichiátriai esettanulmány több szempontból is különbözik a többi orvosi esettanulmánytól. A pszichiátriában és a pszichológiában a klinikai információ általában narratív formába szerveződik: „A pszichiátria és a pszichológia olyan kettős identitású területek, ahol tudományos (biomedikális) és narratív (humanisztikus) konvenciók találkoznak a tudományos gondolkodásban és a szakmai diskurzumban egyaránt. [...] Dupla narratívum jön tehát létre, ahol a kliens/páciens elbeszélése a szakember történetébe integrálódik, általa rekonstruálódik.” (38. old.)

A klasszikus pszichoanalízisben az 1950–60-as évekre eltűnt, ún. hosszú esettanulmány jelentősége például olyannyira meghatározó volt, hogy azt mondhatták, „az esetben való gondolkodás révén elsajátítható maga a diszciplína gondolkodásmódja” (4. old.). A XX. század elején számos emblematikus, hosszú esettanulmány született, mindenekelőtt Freud kiváló stílusban megírt, irodalmi értékű esettanulmányai (a „*Farkasember*” a „*Dóra-eset*”, a „*Patkányember*”), amelyek plasztikusan mutatják be Freudnak a lelki zavarokkal, diagnosztizálásukkal és kezelésükkel kapcsolatos felfogását és dilemmáit is, továbbá azt is látjuk, hogyan lép ki a szerző az „objektív megfigyelő” pozíciójából, és válik maga is szereplőjévé a leírt történetnek.

Az egyes szám első személyű betegségbeszélések fontos funkciója, hogy vissza tudják helyezni „az ént a tárgyiasított és saját tapasztalataitól megfosztott testbe” (53. old.). A betegség ugyanis két különböző valóságot jelent: egyfelől a beteg

a legsajátabb, nehezen megosztható élményét: szenvedését, veszteségtapasztalatát, másfelől a szakember személytelen, a diagnózisra építő biomedikális perspektíváját. A narratív medicina térhódítása óta számos tanulmány és a terápiás gyakorlat is igazolja, hogy a páciens saját tapasztalatának megismerése jelentős mértékben segíti a gyógyulást. Csabai Arthur Frank nagy hatású könyve, a *The Wounded Storyteller* (A sebzett mesélő) nyomán mutatja be a betegségbeszélések három nagy típusát: a helyreállító, a kereső és a káosztörténeteket. Foglalkozik a James Pennebaker nevéhez fűződő „kifejező írás (*expressive writing*) pozitív, egészségvédő hatásával, illetve az „online” és „offline” esetmegosztás összehasonlításával is. Az internet korában sokszor az online felületek jelentik a betegek és hozzátartozóik elsődleges információ- és támogatásforrását, a mások beszámolóit segíthetik az elszigeteltség érzésének csökkentését, ugyanakkor a sikeres megküzdés példái szorongást és zavart ébreszthetnek, irreális elvárásokhoz, csalódottsághoz, haraghoz vezethetnek.

A könyv második nagy része híres esetekről és esetszerzőkről szól, mint Freud Anna G. esete, Ludwig Binswanger Ellen West-esettanulmánya, Oliver Sacks bio- és patográfiája, illetve Philip Roth amerikai írónak és analitikusának az esete. Az emblematikus esetek kritikai bemutatása kapcsán Csabai etikai dilemmákat tárgyal: a betegjogokat és a szerzői jogokat, az anonimitás és a tájékoztatás kötelességét: kié valójában a történet, avagy az eset: az egyéné vagy az orvosé/pszichológusé? Az esetbemutatók „nem csupán egy adott problémával vagy kórképpel kapcsolatos ismeretek bővítése vagy a terápiás technika fejlesztése szempontjából adnak új nézőpontokat, hanem rávilágíthatnak egy megközelítés dilemmáira, teoretikus és gyakorlati kérdőjeleire, sőt akár társadalompolitikai jelentőségére is” (115. old.). A kötetben bemutatott esetek közül a leginkább krimibe illő Binswanger Ellen West-esete és annak recepciótörténete, miközben az azóta napvilágot

látott levelezések, naplók egészen új megvilágításba állították Binswanger eredeti esettanulmányát, amelyet az egzisztencialista alapokon nyugvó, az interszubbektivitást, az autentikus tapasztalatot hangsúlyozó *Dasein-analízis* paradigmátikus „minta-ese- tének” szánt. Esettanulmánya azonban olyan sok kétséget és etikai problémát vetett fel, hogy azokat máig nemzetközi konferenciákon vitatják meg. „Ellen West” 1921 telén került Kreuzlingenbe, a Bellevue szanatóriumba, több sikertelen kezelés és pszichoanalízis után. A korábbi melankóliadiagnózis után itt három hónap elteltével skizofréniával diagnosztizálták, erős öngyilkossági késztetései miatt zártosztályos elhelyezést javasoltak neki, azonban férje – Ellen és kezelőorvosai egyetértésével – hazavitte, ahol a páciens rövidesen öngyilkosságot hajtott végre. Ahogy Csabaitól megtudjuk, Ellen zsidó polgári családban született, intelligens lány volt. Bárkivel esett is szerelembbe, szülei minden udvarlótól eltanácsolták, majd unokatestvéréhez. Ezután tünetei elhatalmasodtak: súlyos soványság, az elhízástól való félelemben állandó hashajtószedés, kényszeres halál-gondolatok, számos öngyilkossági kísérlet.

Binswanger daseinanalitikai elemzésének konklúzióját – „Ellen öngyilkossága autentikus tett volt, mivel ez volt a létezésének az egyetlen lehetséges kimenetele” (121. old.) – sokan elvetették. Többségük áldozatnak látja Ellent, és megkérdőjelezi Binswanger diagnózist, illetve az öngyilkosság mint autentikus cselekedet értelmezését. Sokan újradiagnosztizálták Ellent, számos kórképet ráaggatva az evészavartól a kényszeren át a poszttraumás stressz-zavarig. Mások az orvos–beteg kapcsolat leírását hiányolták a tanulmányból, amely bővelkedik Ellen West naplójának és egyéb szövegeinek idézésében, de elmulasztja a terápiás kapcsolat mélyreható elemzését.

Amikor később nyilvánosságra kerültek Ellen és férje, Karl naplói, illetve levelezése Binswangerrel, kiderült, hogy Binswanger szorosabb kapcsolatot alakított ki a férjjel, aki

szintén ott lakott a szanatóriumban feleségével. Binswanger részletesen megosztotta Karllal a terápiával kapcsolatos gondolatait, sőt a férj szinte minden rövid viziten ott volt, és az esettörténet anyagát is ketten állították össze. Továbbá, bár Binswanger erről nem tesz említést, konzultált az esetről Alfred Hoche német pszichiá- terrel is, aki az eugenika híve, a náci fajelmélet egyik megalapozója volt. Binswanger, Hoche és a férj egy idő után mind egyetértettek abban, hogy Ellen olyan súlyos elmebetegségben szenved, amelyre nincs orvosi megoldás. A férj Binswangernek írott leveléből az is kiderül, hogy otthonukban végül asszisztált felesége öngyilkosságához.

Hogy „ki ölte meg Ellen Westet?”, az máig vita tárgya. Az olvasó valóban úgy érzi, mintha egy nyomozástörténet érdekesítő fikcióját olvasná, miközben a pszichoterá- pia történetének nagyon is valóságos buktatóit követi. Ugy tűnik, a nő férje és orvosa nemcsak társszerzői az „Ellen West-ese- tnek”, de tette- tár- sak is a nő öngyilkosságában. Csabai rámutat, hogy „paradox módon Binswanger minta-ese- te éppen az esettanulmány- műfaj antitézise is lehet: nem azt mutatja be, hogy mit tehet a terapeuta, hanem azt próbálja bizonyítani – főként teoretikus esz- közökkel, az »autentikus cselekvés- re« és választásra hivatkozva –, hogy milyen az a helyzet, amikor a terapeu- ta egyetlen választása csak az lehet, hogy nem tesz, mert *nem tehet* sem- mit” (13. old.).

Egy másik érdekes esetelemzés Philip Roth író életének, pszichote- rápiájának és két regényének, a talán legszemélyesebb életrajzi ihletésű *Portnoy-kórmak*, illetve a *Férfi-életem*- nek egymásba fonódó szálait bon- colgatja. 1967-ben szinte egyszerre jelent meg a *Portnoy-kór* egy fejezete a *New American Review*-ban, illetve Hans J. Kleinschmidt pszichoanalit- ikus tanulmánya az *American Imago* című folyóiratban. Évekkel később Jeffrey Berman pszichoanalitikus és irodalomtörténész figyelte fel a két szöveg lényeges átfedéseire. Erősen valószínűsíthetővé vált, hogy Roth saját analizise ihlette a két regényt, és „az utóbbi egyszerre provokatív

revans és magas szintű elaboráció a terapeuta, Kleinschmidt feltéte- lezett »árulásával« kapcsolatban”, azahogy a páciens tudta és enge- délye nélkül esetelemzést jelentetett meg róla, még ha megváltoztat- ta is a fontosabb adatokat és bizo- nyos részleteket. Berman publikálás előtt elküldte a tanulmányát véle- ményezésre Kleinschmidtnek, aki „dühöngve kérte ki magának” (183. old.) a dolgot.

A további fordulatokkal, sőt botrá- nyokkal tarkított eset kapcsán Csabai olyan izgalmas és korántsem egyér- telmű kérdésekkel foglalkozik, mint hogy ki a *tulajdonosa* és ki a *szerezője* egy-egy esetnek, továbbá, hogy egy eset közzététele mennyire szolgálja a terapeuta „személyes karrierjének érdekét, a tudományos közösség és a segítség szempontjait, továbbá – és legfőképp – azt, hogy nem okozza-e ezzel a legkisebb kárt is a kliens- nek” (185. old.). Látszatra egyszer- rű a megoldás: „minden szakember kérjen informált beleegyezést a klien- sétől a terápiás anyagok rögzíté- se és közlése előtt, azonban [...] még ha ad is a kliens ilyen beleegyezést, később, a terápiás folyamat dinami- kája miatt esetleg meg is bánhatja” (185. old.). Az etikai dilemmák elke- rülése érdekében a szakmai folyóira- tok kezdenek szabályokat felállítani, például „úgy kell megváltoztatni az eset alanyának jellemzőit, hogy *senki* ne tudja azonosítani – még maga az érintett kliens sem!” (186. old.). Kérdés ugyanakkor, hogy mennyire tekinthető még hitelesnek az ennyire megváltoztatott leírás.

A kötet következő írása a „négy- kezes” esettanulmányokról szól, amelyek közül az egyik, a Magyar- országon is sokak által ismert Irvin Yalom és páciense, Ginny Elkin, a 23 éves írónő közös kötete, a *Minden nappal közelebb*. Yalom abban állapo- dott meg a pácienssel, hogy minden terápiás ülés után lejegyzte reflexióit, ezzel is segítve „súlyos írási blokk- ja” feloldását. Yalom is feljegyezte a maga reflexióit, és ebből jött létre a közös kötet (Yalom feleségének szer- kesztésében), amely egyazon terápia két narratíváját mutatja meg.

Csabai könyve izgalmas olvas- mány nemcsak a szakmabeliek, de a

társadalomtudományok iránt érdeklődők számára is. Az esettanulmány teoretikus és gyakorlati alkalmazásának átfogó bemutatását jól követhetően és érdekesen viszi véghez. A kötet egyszerre tár fel tudománytörténeti és teoretikus összefüggéseket, a bemutatott esettanulmányokon keresztül pedig megvilágító erejű bepillantást nyerünk az esettanulmány történetébe, etikai és módszertani dilemmáiba.

PINTÉR JUDIT NÓRA

Korondi Ágnes: Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban

**MISZTIKARECEPCIÓ, AVAGY IRODALMI
ÉS KEGYESSÉGI GYAKORLAT A
KÉSŐ KÖZÉPKORI MAGYAR NYELVŰ
KOLOSTORI KÓDEXEK DEVOCIONÁLIS
SZÖVEGEIBEN**

Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2016., 461 old. (Monográfiák 3.)

A középkori Magyarországról csupán szórványosan maradtak fenn az anyanyelvi írásbeliségről tanúsító emlékek, éppen ezért minden egyes nyelvemlék különleges érték. Míg korábról kevés összefüggő szövegemlék őrződött meg, és minden bizonnyal kevesebb is íródott, a XV. század második felétől látványos növekedésnek indult az anyanyelvi írásbeliség. Ennek a „robbanásnak” az oka a latin nyelvet kevésbé (sőt gyakran egyáltalán nem) ismerő apácák lelki igényeinek kielégítése volt, és természetesen szoros kapcsolatban volt a késő középkori vallási mozgalmakkal. A nyelvemlék kódexeket a felfedezésük óta élénk érdeklődéssel vizsgálták különböző szempontokból. Az irodalomtörténeti és filológiai kutatások középpontjában többnyire e kéziratok *nyelvemlék* mivolta állt, ezért könnyen elsikkad-

hatott a szöveget befogadó közönség vizsgálata. Nem így Korondi Ágnes nagyívű monográfiájában, amely éppen a közösségre irányítja a figyelmet. A késő középkori anyanyelvű kódexirodalmunk teljes korpuszát átvizsgálva rajzolja meg, hogy a fennmaradt devocionális szövegek „milyen kegyességi gyakorlat(ok)ról árulkodnak, milyen spirituális lehetőségeket kínáltak, tanácsoltak vagy írtak elő olvasóik, használóik számára, s a kódexhasználó közösség vagy egyén hogyan konstruálhatta meg, alakíthatta irodalmi-retorikai eszközök segítségével enjét, identitását, spirituális pályáját” (11. old.), és fordítva. Mindenképpen újszerű a kérdésfelvetés, hiszen a használókkal (akik főként apácák voltak) jóval kevésbé foglalkoztak, mint a *használati olvasmányaikkal*. Kivételként említhető Lázs Sándor nemrég megjelent monográfiája (*Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi, Bp., 2016., 1. Kiss Farkas Gábor recenziója róla: *BUKSZ* 2016. tavasz–nyár, 13–17. old.), amely megközelítésében rokonítható Korondi Ágnes művével, de míg Lázs munkája az apácaműveltség egészével foglalkozik, addig jelen kötet, mely a szerző doktori disszertációján alapul, a misztikarecepcióra összpontosít.

Korondi Ágnes alap-, mesterszakos és doktori tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte, emellett a CEU Medieval Studies tanszékén is szerzett mesterszakos diplomát; disszertációját 2014-ben védte meg. Dolgozott Kolozsváron a *Philobiblon* című folyóirat fordító-szerkesztőjeként és egyetemi óradóként, 2015. óta pedig a budapesti MTA OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum Műhelyének posztdoktori kutatója. Ez a műhely több mint 40 éve jött létre a középkori Magyarország teljesen vagy töredékesen fennmaradt kódexjeinek tudományos feldolgozására, a középkori írásbeliség és könyvkultúra megismerésének elősegítésére.

Az anyanyelvű kódexirodalom a XVIII. század végétől kezdve népszerű kutatási téma az irodalmárok és nyelvészek között. Korondi Ágnes

könyvében bemutatja kutatásaik történetét és értékeli a korábbi szakirodalmat. Horváth János a kolostori irodalmat zárványnak (*A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931.), Szerb Antal pedig „dekadencia-tünetnek”, illetve „átmenetinek” tekintette, mivel szerinte a késő középkori a hanyatlás, a lassan hisztérikussá váló halál-gondolat volt a jellemző. (*Magyar irodalomtörténet*. Révai, Bp., 1935.). A már más szemléletet képviselő újabb irodalomtörténeti munkák nem értelmezték újra a kódexirodalom helyét a magyar irodalom történetében. Erre Korondi Ágnes sem vállalkozott, pedig mivel sok szempontból új módon határozza meg a magyarországi női misztika és kódexirodalom helyét, eredményei alapján talán jobban körvonalazhatta volna a kódexirodalom szerepét a magyar irodalomtörténet rendszerében.

Korondi Ágnes egyik célja, hogy végleg leszámoljon azzal az irodalomtörténetben elterjedt nézettel, hogy a kódexirodalom egy hanyatló korszak zárványa volt. A hanyatló korszak képe valamelyest a magyar történettudományban is él: eszerint Mátyás uralkodása után a tehetségtelen „Dobzse László” okozta hatalmi és erkölcsi hanyatlás egyenes következménye volt a mohácsi vész. (Pl. Engel Pál: *Szent István birodalma*. Bp., 2001. 287. old.). Ennek a képnek az átrajzolására Neumann Tibor tette a legmarkánsabb kísérletet, amikor például az adóztatás vizsgálatára támaszkodva állította, hogy II. Ulászló nem nevezhető hatalom nélküli, gyenge uralkodónak (I. Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Dobszay Tamás et al. szerk.: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Argumentum – Országgyűlés Hivatala, Bp., 2013. 46–54. old.) – így hanyatlásról sem beszélhetünk. A Jagelló-kori művészet is a Mátyás-kori szerves folytatása volt, az utóbbi évtizedek vonatkozó művészettörténeti kutatásait Mikó Árpád tanulmányban összegezte (Reneszánsz művészet a Jagelló-kori Magyarországon, I. Az all'antica művészeti köznyelv kialakulása és elterjedése. *Ars Hun-*

garica 41 [2015], 363–420. old.). A kódexirodalom vizsgálata ehhez az irányhoz csatlakozik, hiszen a kódexirodalom sem 1526-ban, hanem csak a török hódítással és a reformáció térnyerésével szorult vissza. Ám az egyes kódexek története még itt sem ért véget, hiszen a szövegeket még a XVII–XVIII. században is használták (Pl. Lauf Judit: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130 [2014], 218–236. old.).

Az első fejezetben Korondi Ágnes rámutat a kódexirodalom kutatóira leselkedő csapdákra. Ilyen többek között a Nyugathoz való viszonyítás, ami egyfelől természetes, hiszen a magyarországi kereszténységben kialakuló vallási mozgalmaknak nyugatiak a gyökerei, és elemzésükhöz a tudományos módszertant is gyakran „Nyugatról” vesszük. Másfelől az összevetés kisebbségi érzéseket keltethet amiatt, hogy a középkorból sokkal kevesebb forrásunk maradt fenn – anyanyelvűből pedig még kevesebb –, és a misztika eszmevilága sem akkor és úgy jelentkezett Magyarországon, mint Nyugaton. Korondi Ágnes a tételeszerű összehasonlítás helyett a vizsgált szövegek sajátosságaira helyezi a hangsúlyt, s nem azzal foglalkozik, hogy hiányként számba vegye a Magyarországon jelen nem lévő misztikus műveket vagy irányzatokat. Közismert tény, hogy a középkori magyarországi források jelentős része elpusztult az évszázadok folyamán, és a kódexek „nagyobb hányada” elveszett (76. old.). Lehetetlen pontosan megmondani, milyen arányban maradtak fenn a források, de érdemes lett volna kitérni arra, hogy mennyiben befolyásolhatja ez a pusztulás a magyarországi misztikáról való ismereteinket. Befolyásolja-e egyáltalán? Lázs Sándor nemrégiben éppen amellelt érvelt, hogy nem lehetett sokkal több kódexe az apácáknak, mint amennyi fennmaradt (Lázs, *Apácaműveltség Magyarországon*, 27. old.).

A könyv négy nagyobb fejezetből áll. A már említett tudománytörténeti részt (*A kódexirodalom a magyar irodalomtörténeti kánonban*) a szű-

kebb értelemben vett téma (*Misztika, kódexirodalom, középkori női íráshasználat*) bemutatása követi. Az 1930-as évek óta nem készült hosszabb tanulmány a misztika jelenlétéről a magyar nyelvű kódexirodalomban, ezért a monográfia kiindulási alapja Otrokocsi Nagy Gábor könyve volt. (*A magyar irodalmi gótika problematikájához*. Debrecen, 1939).

A misztika fogalmának tisztázására az 52. oldalig kell várni, talán szerencsésebb lett volna az első oldalak valamelyikén. A misztika szót legalább kétféle jelentéssel szokták használni. Általános értelemben Isten közvetlen megtapasztalása, a vele való egyesülés személyes élménye, szűkebb értelemben egy késő középkori vallási áramlat jelölésére is szokták használni. A misztika mint vallási irányzat a XII. századtól hódított. Elindítójának Clairvaux-i Szent Bernát tekinthető, aki a lélek Isten utáni vágyakozását a szerelmi toposzok nyelvén írta le. Főként Bernát és Suso Henrik írásai nyomán alakult ki a jegyesmisztika, amely a lélek és Krisztus közti jegyesi szeretetet fogalmazta meg. A misztikának mint irányzatnak több központja is kialakult: Itáliában, Németalföldön, a Rajna mentén és Angliában. Korondi Ágnes a tágabb értelmében használja a fogalmat, mivel „a hasonló definíciók sokkal összetettebb, mozgalmoszerűbb jelleget kölcsönöznek egy alapvetően személyes istentapasztalaton, Isten–ember kapcsolaton nyugvó, a művelődés helyett inkább a spiritualitás területéhez tartozó jelenségnek, mint az indokolt.” (50. old.) Érvelése jogos, így viszont nem tudjuk meg, hogy milyen eredményre jutnánk, ha a szűkebb értelemben használnánk a misztika kifejezést a késő középkori kódexirodalomról szólva. Vajon a misztika vallási irányzatként mennyire volt jelen az országban? Nem világos továbbá, hogy a szerző misztika-definíciója alapján pontosan milyen módszer szerint szelektálta a szövegeit, mivel Isten közvetlen megtapasztalása tág értelmezési keretet nyújt.

A misztika és az anyanyelvű írásbeliség szoros kapcsolatban állt egymással, mivel a szerzetesek kénytelenek voltak népnyelven közölni a

nők számára adott útmutatásokat. Ennek tudatában tekintette át Korondi a női íráskultúra történetét a középkori Magyarországon. Ellenében Nyugat-Európával, Magyarországról nem ismerünk középkori női szerzőket, és a nők tanulási lehetőségeiről sem tudunk sokat. A korai évszázadokból alig maradt fenn adat, ám sejthető, hogy az apácakolostorok lakóinak valamilyen szinten tudniuk kellett olvasni. A XIII. századtól vannak forrásaink olyan nőkről, akik olvastak: leginkább a királynék és királynéok műveltségéről tudunk. Jogos kérdés ezzel kapcsolatban, hogy az általuk használt könyvek mennyire kapcsolódnak a magyar íráskultúrához, hiszen például Szent Erzsébet külföldön élt, a királyi feleségek pedig külföldről érkeztek. A Szent Margit szentté avatási eljárása során keletkezett források viszont tanúskodnak a női írásbeliségről: Margit valamelyest tudhatott olvasni és latinra is tanították. A női kolostori írásbeliség növekedésében jelentős szerepe volt a XII–XIII. századi női vallásos mozgalomnak, amelynek hatására a koldulórendi monostorok mellett beginaközösségek is megjelentek. Változást az írásbeliségben a XIV. század hozott, amikor már Magyarországon is elterjedőben volt az új típusú néma olvasás, sőt nők levelezéséről is értesülünk. A XV–XVI. századtól a főúri és polgári származású asszonyok könyveiről is vannak információink, ám a társadalom nagy része még ekkor is *illiteratus* volt.

A kontextus megismerése és a bevezető fejezetek elolvasása után azt hihetnénk, hogy kellő tudással rendelkezünk a női misztika megértéséhez, ám a *Szöveghasználat és írásbeliség* című fejezet rávilágít, hogy ez mennyire nincs így. A meditáció jelentésének pontos meghatározása például fontos eredményekre vezetett. Az irodalomtörténetben egy műfajt neveznek meditációnak, de ez a szó utal a gyakorlatra is. Mit értettek e szón a középkori kódexírók? A műfajt vagy a gyakorlati tevékeniséget? „A meditációra mint szövegtípusra vonatkozó utalásokat nem találtam bennük [ti. a magyar nyelvű kódexekben – UD] – írja a szerző –, viszont elmélkedésre

mint tevékenységre vonatkozó részek a teljes kódexirodalomban szerepelnek.” (100. old.) A monográfiából kiderül tehát, hogy a középkor végi Magyarországon ez a szövegtípus még nem létezett, viszont bizonyos szövegek olvasása kiindulópontul szolgálhatott az olvasó lelkében, szívében vagy elméjében lezajló folyamatokhoz, melyeknek célja Isten „édességének” megtapasztalása volt. A magyarul gyakorta elmélkedésnek fordított szó nemcsak a *meditatio*, hanem a *contemplatio* jelentést is magában hordozza. Magyarországon az elmélkedéshez használható, misztikusnak tekintett szövegek középpontjában Krisztus szenvedése és a Krisztussal való egyesülés állt. Az egyesülés a szövegek szerint úgy következik be, hogy Krisztus ellátogat a bensőbe, s egyesül a lélekkel. A magyar szövegekben – például a Lobkowitz-kódexben – nem eksztázisról, hanem vigasztalásról lehet olvasni. A magyar kódexirodalom jellemzően óv a különleges lelki adományoktól (eksztázis), mivel azok ugyanannyira veszélyesek, mint a világi csábítások. Így „a vigasztalásnál, mennyei édességnél előbbre való a bűnbánat, a *contemplation*nál az alázatosság” (116. old.). Noha a könyvnek nem célja az összehasonlítás, számos helyen párhuzamul kínálkozik a német nyelvű vallásos irodalom. Werner Williams-Krapp szerint a teológiában kevésbé jártasak nem kaptak olvasmányul mély misztikus műveket. (The Erosion of a Monopoly: German Religious Literature in the Fifteenth Century. In: R. Blumenfeld-Kosinski – D. Robertson – N. Warren [eds.]: *The Vernacular Spirit. The New Middle Ages*. Palgrave Macmillan, New York, 2002. 239–259. old.) Korondi Ágnes megállapítja, hogy a magyar kódexirodalomban a meditációra vonatkozó előírások a misztikával szembeni hasonló bizalmatlanságról és a túlzásoktól való félelemről árulkodnak, hasonlóan a német nyelvterületen keletkezett anyanyelvű szövegekhez. Ez az összehasonlítás természetesen meggyőző, ugyanakkor a túlzásoktól való félelem kialakulásához nem kellene-e túlzások is? A német területeken volt vizionárius-

misztikus irodalom, amely ezt a félelmet kiválthatta, de Magyarországon nem tudunk ilyenről.

Korondi Ágnes – ígéretéhez híven – új szemszögből vizsgálja a magyar irodalom viszonyát a nyugatihoz mind a megkésetttség, mind az átvett szövegek tekintetében. Ugyan csak a XV. század második felében jelentek meg a magyar nyelvű kódexek – amikor máshol akár már több száz éves volt az anyanyelvű irodalom – az obszerváns német és a magyar zárdák népnyelvi anyagainak összevetése azt mutatta, hogy mindkettőt műfaji hibriditás jellemzi, bár a német anyag műfaji tekintetben sokszínűbb. A XV. századtól kezdve ez az irodalom, a víziók és az eksztatikus tapasztalatok helyett inkább a gyakorlati készségek, a mindenki által elérhető erények megszerzését ajánlotta. A *devotio moderna*, az obszerváns mozgalmak és a női olvasás terjedése összefügg: az obszerváns kolostorokban anyanyelvű könyvtárak jöttek létre az apácák lelki igényeinek kielégítésére.

Mindeddig azt állította a szakirodalom, hogy Magyarországra leegyszerűsített misztikus szövegek jutottak el, így végső soron egy leegyszerűsített misztika. Clairvaux-i Szent Bernát és Bonaventura műveit (illetve késő középkori magyar fordításaikat) elemezve ezt a vélekedést árnyalni próbálja a szerző. A késő középkori spiritualitásra jelentős hatást gyakorló Clairvaux-i Szent Bernát írásaiban például nagy hangsúlyt kap, hogy a megtestesült Krisztuson át lehet eljutni Istenhez. (Kurt Ruh: *A nyugati misztika története I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*. Akadémiai, Bp., 2006. 262–263. old.) Maga Bernát nem igazán foglalkozik a passióról való elmélkedéssel és a szenvedésközpontú vallásossággal, mégis gyakran az ő nevével hagyományozódtak ilyen típusú szövegek. A magyar kódexirodalomban megtalálhatók a Bernáthoz kapcsolt – bár valójában nem általa írt – életviteli tanácsok. Az érett középkor misztikájához képest ez valóban egyszerűbb misztika, ám Korondi Ágnes megállapítása szerint Magyarországon nem az érett középkor misztikafelfogása, vagy még a késő középkorban is

létező vizionárius-eksztatikus misztika, hanem az ekkoriban – főként az obszerváns apácakörökben – szintén elterjedt, gyakorlatiasabb, józabb misztika volt népszerű. Ehhez pedig a meditatív részeket tartalmazó regula bizonyult a megfelelő irodalmi formának. Hasonló módon használták fel Bonaventura műveit is: a bonyolult teológiai okfejtésekkel operáló misztikus művek helyett az inkább előíró, szabály jellegű munkákat fordították le. Korondi Ágnes azt hangsúlyozza, hogy mivel a késő középkori, obszerváns és a *devotio moderna* szerint élő apácáközösségekben elterjedt misztika célja alapvetően más volt, mint a XII–XIII. századi vizionárius misztikáé, nem érdemes összehasonlítani a kettőt, és számon kérni az utóbbi hiányát. Nem a vizionárius misztika lebutított verziójával állunk szemben a magyarországi misztika esetében, hanem egy másik irányzattal.

Ezzel párhuzamosan magyarázatot kapunk arra, Magyarországon miért nem terjedt el igazán az úgynevezett misztikus szentek kultusza, azoké a nőké, akik személyes kapcsolatba léptek Istennel, majd látomásokban, revelációkban részesültek. Magyarországon inkább a korai mártírszentek, a rendalapítók és a hazai kötődésű szentek kultusza volt népszerű. Tisztelték olyan szenteket, akiknek a történetében vannak misztikus elemek, bár sosem középponti szerepben. Az egyik ilyen Alexandriai Szent Katalin misztikus eljegyzése Jézus Krisztussal, de tartalmaz misztikus elemeket Clairvaux-i Szent Bernát, Árpád-házi Szent Erzsébet és Aquinói Szent Tamás magyar nyelvű legendája is. Jelentősen több misztikus jelenséget tartalmaz Szent Ferenc, Sienai Szent Katalin és Árpád-házi Szent Margit magyar legendája. Ferenc történetében a stigmatizáció mellett megjelenik a misztikus elragadtatás, a révület is, ám a legendának nem központi elemei, mely inkább a szerzetesi erényeket és Krisztus követésének a fontosságát hangsúlyozza. Sienai Szent Katalin magyar nyelvű legendájában (az Érsekújvári kódexben) az eddigiekhez képest jóval nagyobb szerepet kapnak a misztikus tapasztalatok. Korondi Ágnes véle-

ménye szerint az ő kultuszának propagálását a domonkos női szentség és a domonkos stigmatizáltak ügyével való szoros összefüggés indokolhatta. Tisztelete igazán fontos az obszerváns női domonkos kolostorokban, így például a Nyulak szigeti kolostorban volt, ahol az Érsekújvári kódexet használták. Árpád-házi Szent Margit legendája még jelentősebb volt a magyar domonkosok számára, hiszen ő nemcsak rendi, hanem helyi szent is. A Magyarországon használt legendaszövegben hangsúlyozzák ugyan Margit passió-centrikus lelkiségét és elragadtatását, ám nem misztikus szentként ábrázolják a XIII. századi hercegnőt (ezt majd csak a Garinus által a XIV. században, Avignonban írt *Legenda maior* teszi meg). A magyar Margit-legenda inkább követendő példaként ábrázolja az áhítatosságával és alázatosságával az obszerváns szerzetesi eszményt megtestesítő szentet.

A szerző fokozatosan kibontotta tehát vizsgált témáját: bemutatta a kódexirodalom jelentőségét, a női írásbeliség kialakulását, a bernáti és a bonaventurái misztika magyarországi recepcióját, valamint a legendák misztikus elemeit. A kötet végére hagyta a „csúcspont”: a passiómisztikát. A késő középkorra Krisztus keresztalálának felfogása megváltozott. Míg korábban a halál legyőzésén és a feltámadáson volt a hangsúly, a XIV. századtól kezdve a szenvedő emberen. A magyarországi szövegek nagyrészt a drámai koldulórendi prédikációk fordításai, és főképp meditációs segédanyagként használhatták őket. A magyar kódexek passió-meditációját a szerző a Nagyszombati kódex Suso-fordításán és Thomas à Kempis magyarra ültetett művén keresztül mutatja be. A késő középkorban Krisztus testben való szenvedése központi fontosságúvá válik, az *imitatio Christi* már nem csupán külsődleges utánzásformát jelentett.

A Krisztus szenvedéséről szóló imák is népszerűek voltak. Ezek a szövegek ugyan fordítások, ám a célközönség szükségleteihez mértén bővíthették, rövidíthették vagy bizonyos mértékben átalakíthatták őket. Az imákban gyakran kéréseket is megfogalmaztak. A passió

olvasásának az volt a célja, hogy a befogadóból érzelmeket váltson ki, ezzel elősegítve valamiféle misztikus tapasztalatot, a Krisztussal való együttérzést. Számos passió-imádságnak nem került elő latin forrása, így Korondi Ágnes felveti azt a lehetőséget, hogy eredetileg magyarul készültek. A régi magyar szövegek fordítóit/szerzőit általában férfiaknak szokták tartani (legújabb példaként Lázs Sándor érvelt mellette, l. *Apáca-műveltség Magyarországon*, 119. old.). A könyvben korábban már volt arra utalás, hogy a nők fogalmaztak szövegeket (pl. levelezés), így érdekes lett volna, ha a szerző foglalkozik itt azzal, fogalmazhatták-e az apácák a fohászokat is.

Korondi Ágnes könyvének struktúráját és érvelését logikusan szerkesztette meg. Hatalmas forrásanyagot tekintett át és elemzett hozzáértő módon mint egyazon irodalmi és vallási kultúra különböző, megmaradt részecskéit. A kis darabokból építette fel végül a teljes képet (amennyire lehetett). A magyar mellett behatóan tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is – nemcsak az angolt és a németet, de a szláv nyelven írt műveket is –, az irodalomtörténet mellett a történettudomány, a történeti antropológia és a művészet-történet legújabb eredményeit is felhasználta. Az egyetlen kifogás, amit a szakirodalom használatával kapcsolatban megfogalmazhatok: a műben túl sok a szó szerinti idézet a másodlagos irodalomból – célszerűbb lett volna csupán néhány mondatban összefoglalni tartalmukat, amelyet a fejtegetések gyakran egyébként is meghaladnak. Ugyanígy, a kutatástörténeti összefoglalások is lehettek volna valamivel rövidebbek.

Összefoglalva, Korondi Ágnes könyvének legfontosabb eredménye, hogy túllépett azon a közhelyen, hogy a késő középkor a hanyatlás korszaka, és ezen belül a misztika pedig kifejezetten korszerűtlen. Ezzel tulajdonképpen újrafogalmazta a középkor végi magyarországi misztika sajátosságát. Rávilágított, hogy valójában nem a XII–XIII. századi vizionárius misztikával kell összehasonlítani a XV–XVI. századi magyar kódexekben dokumentálódó

misztikafelfogást, hanem a korabeli nyugat-európai obszerváns kolostorokéval. A szövegeket nem elsősorban nyelvemlékként vagy szépirodalomként, hanem használati irodalomként, devocionális kontextusban értelmezte. Ebből a gazdag spirituális közegből nemcsak az anyanyelvi írásbeliség fejlődött ki; a reformáció alapját is ennek a kornak a vallásossága alkotta. A késő középkorban a német nyelvű területek obszerváns kolostoraiban is hasonlóan vélekedtek a misztikáról: óvták az apácákat a túlzásoktól – így az eksztatikus élményektől is (Wybren Scheepsma szerint például ezért nem fordították le Bernát és Bonaventura misztikus teológiai munkáit középhollandra – l. *Medieval Religious Women in the Low Countries: the 'Modern Devotion', the Canonesses of Windesheim and Their Writings*. Boydell, Woodbridge, 2004. 20–25. old.), s inkább a mindennapi életben is megvalósítható lelkiség közvetítésére koncentráltak. A misztika ebben a korban Magyarországon a kódexirodalom tanúsága szerint az obszerváns életformát középpontba helyező, józan lelkiség közvetítését szolgálta.

AZ ÁLHÍREK IGAZ TÖRTÉNETE

The True History of Fake News
New York Review of Books
2017. február 13.

Library of Congress
L.M. Slackens: A bulvársajtó (1910).

A félretájékoztató évezredek történetében jelentős fejezet juthat az álhírek mostani elharapózásának, már csak azzal is, hogy az amerikai elnök személyes tanácsadója, Kellyanne Conway, a beutazási tilalmat hét muzulmán országra igazolandó, kiagyalt egy kentuckyi mézszárlást.

Az alternatív, hamis tények terjesztése azonban korántsem ritka, és a mostani mérgező szövegfalatkáknak, Twitter-üzeneteknek megfelelő ténykoholmányok az antikvitás óta a legtöbb történelmi korszakban gyakoriak voltak.

Prokopiosz, a VI. századi bizánci történetíró haláláig titokban tartotta, hogy ő fabrikálta a kétes kis történeteket *Anecdota* címmel Justinianus császár hírnevének befekettítésére, miközben hivatalos történelmi munkáiban istenítette a császárt. Pietro Aretino az 1522-es pápaválasztást próbálta meg manipulálni, gonosz szonettekét írt a jelöltekről (kivéve patrónusainak, a Medicieknek a támogatóját), és gúnyverseit kiragasztotta Rómában, a Piazza Navona közelében, a Pasquinóként ismert szobor mellé. Innen ered a *pasquillus* (és az angol *pasquinade*), a közéleti személyiségeket többnyire koholt vádak

alapján kifigurázó, csúfolkodó költészet műfajának elnevezése.

Noha a *pasquinade* nem tűnt el teljesen, a XVII. században egy népszerűbb műfaj, a *canard* („kacsa”) lépett a helyébe, és Párizs utcáin az álhíreknek ezt a fajtáját árulták az elkövetkező kétszáz évben. A *canard*-ok egy lapos nyomtatványait a hiszékenyek kedvéért néha természet is díszítette. Az egyik bestseller kacsa az 1780-as években hírül adta, hogy egy Chilében elfogott szörnyet hajón Spanyolországba szállítottak: fúriafeje, denevérszárnya, pikelyekkel borított hatalmas teste és sarkányfarka volt. A francia forradalom idején ez a kacsa új életre kelt hamis politikai propagandaként, amikor a metszők Marie-Antoinette arcát vészték bele a régi rézlemezbe. Noha hatását nem tudjuk felmérni, bizonyosan hozzájárult a királynő iránti patológikus gyűlölethez, amely végül a kivégzéséhez vezetett 1793. október 16-án.

A *Canard enchainé*, a politikai leplezésekre szakosodott párizsi satirikus lap erre a tradícióra utal címével, amelynek átvitt értelme: „Nem álhírek”. Legutóbb François Fillonnak, a jobb-közép legesélyesebb elnökjelöltjének feleségéről közölte: Madame Fillon, akit az újságok csak mint Pénélopét emlegetnek, éveken át hatalmas állami fizetést zsebelt be férje „parlamentari asszisztenseként”. Fillon nem minősítette kacsának a történetet, elismerte, hogy alkalmazta a feleségét, és azt mondta, hogy ebben nincs semmi törvénytelen. Mindazonáltal a „Pénélopé Gate” kiszorította Donald Trumpot az újságok címloldaláról, és tönkretelheti Fillon esélyét az elnökségre – esetleg Franciaország saját Trump típusú szélsőjobbaldali pártja, a Nemzeti Front javára.

Az álhírek, a féligazságok és az igaz, de kompromittáló hírmorzsák gyártása Londonban, az újságok szélesebb körű elterjedésével jutott tetőpontjára a XVIII. században. 1788-ban Londonban tíz napilapot, kilenc hetilapot és nyolc háromhetenként megjelenő újságot adtak ki, a bennük közölt történetek általában egy bekezdésnél nem voltak hosszabbak. A „bekezdésírók” („*paragraph men*”) a kávéházakban csipték fel a pletykákat, néhány mondatban cédulára firkantották, amit átadtak a nyomdász-kiadónak, aki

aztán a szedőtáblán a hasáb következő üres helyére illesztette be a hírt. Volt bekezdésíró, aki fizetségért dolgozott, mások beérték azzal, ha sikerült egy közéleti személyiség, színdarab vagy könyv ellen hergelni vagy éppen mellé állítani a közönséget.

Henry Bate tiszteletes, Lord Lyttleton házikáplánja 1772-ben alapította meg a *Morning Postot*, amelyet szintén egymásra halmozott bekezdésnyi cikkek, többnyire álhírmorzsák töltöttek meg. Az 1784. december 13-i szám például egy Marie-Antoinette-nek szolgáló gigolóról tett köz-
zé egy bekezdésnyi szöveget:

„A gall királynő igazán kedveli az angolokat. A legtöbb kegyence ebből az országból való, de senkit sem tartott még ki oly látványosan, mint W urat. Noha az uraság pénztárcája közismerten *dérangé* (zilált) volt Párizsba érkeztek, ma már a legelőkelőbb elegancia, ízlés és divat szerint él. Akárcsak a hintói, inasainak libériája és szakácsának művészete is a legköltségesebb pompáról árulkodik.”

Bate, aki „Bunyós Tiszteletes” néven vált ismertté, aztán egy rivális hecclapot is alapított, *The Morning Herald* címmel. Ekkor a *Morning Post* egy még durvább szerkesztőt – szintén káplánt – szerződtetett, William Jackson tiszteletest, akit viszont csak Dr. Viperának neveztek „szélsőséges és példátlanul heves kirohanásai miatt [...] a bekezdésnek nevezett írás műfajában.”

A két reverendás, Bunyós Tiszteletes és dr. Viperá jókat csörtéztek a maguk újságjában, így alakítva ki a botrányújságírás mércéjét, amelyhez képest Murdoch sajtója kifejezetten jámbornak mondható.

Mivel efféle híreket – tulajdonképpen bármiféle hírt – Franciaországban 1789 előtt nem lehetett közreadni, szájról szájra vagy földalatti hírlapokban terjedtek, a *nouvelliste*-eknek hála, akik ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a bekezdésírók (*paragraph men*). Ott szedték össze a „híreket”, ahol a pletykák keringtek, a Tuileries kertjének bizonyos padjain, a Palais Royal parkjának „Krakkói fája” alatt. Néha pusztán az információtovábbítás örömeért a legújabb sztorikat papírszeletekre írták fel, amelyeket aztán kávéházakban csereberéltek egymás

között, vagy (internet híján) egyszerűen otthagytak a padon annak, akit érdekel.

A rendőrség mindent megtett a *nouvellistes*-ek megfékezésére, de a hatalmasságok (*les grands*) titkos szokásait feltáró intim értesülések éhsége újabb és újabb önjelölt „tudósítókat” vonzott a pályára. Amikor a *nouvellistes*-eket bevitték a Bastille-ba, mindig megmozdították őket, és néha találtak is jegyzeteket a mellényzsebükben. A Bastille archívumában bukkantam rá ilyen bűnjelökre: gyűrt fecnik valami macskakaparással, az újságírás kezdetleges változatának tanújelei kétszáz évvel az okostelefon előtt.

A rendőrök különösen azokra a félprofilra vadásztak, akik a bekezdésnyi tudósításokat kéziratos újságokba (*nouvelles à la main*) gyűjtötték. Néhány efféle földalatti újságot ki is nyomtattak. Íme, egy tipikus közlés a *La Chronique scandaleuse*-ből:

„***hercege feleségét a fia házitanítójának karjában találta. A feleség egy udvaronc pimaszságával vetette oda: »Miért nem volt itthon, uram? Ha nincs itt az uram, a lakajom karjába kapaszkodom.«”

Az egyik bestseller a műfajban a Londonban előállított *Le Gazetier cuirassé* (A vértés hírlapíró) volt. Minden bizonnyal a londoni botránysajtó ihlette, noha a hírek egytől egyig franciák voltak. Tipikus példa a következő egymondatos bekezdés: „Tudomásunkra jutott, hogy a Saint Eustache-i plébánost in flagranti érték az egyházközségében tevékeny Szeretet Nővérei diakonisszájával, ami dicsőségükre válik, minthogy mindketten túl vannak a nyolcvanon.”

A botrányhírek zöme alig szólt másról, mint a nagy emberek félrelépéseiről, de némelyiknek politikai vonzata is volt, akárcsak napjainkban a Hillary Clinton állítólagos orgáiról szóló álhíreknek. Marie-Antoinette sorsa a leglátványosabb példa arra, micso-da puszító következményei lehetnek az efféle rágalmaknak, de volt több más eset is. Ahogy erről a *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris* (A költészet és a rendőrség – Kommunikációs hálózatok a XVIII. századi Párizsban) című könyvemben megírtam, a mai tweeteknél többnyire alig hosszabb

versek és dalok formájában közreadott álhírek vezettek 1749 áprilisában Comte de Maurepas miniszteri posztjának elvesztéséhez és a politikai színtér átalakulásához.

Noha az effajta hírek felbolydítják a közvéleményt, a vájtfülűek jól tudták, hogy nem kell őket szó szerint venni. A legtöbb hír álhír volt, gyakran nyíltan az. A *Le Gazetier cuirassé* egyik botrányos cikkéhez lábjegyzetet is fűztek: „Ennek a cikknek a fele igaz.” Az olvasó dolga volt eldönteni, hogy melyik fele.

ROBERT DARTON

Lakner Judit fordítása

MENNYIRE JÓL MŰKÖDIK A GAZDASÁG-ELMÉLET?

How Effective is Economic Theory? *National Affairs*, Number 32, Summer 2017

1980-ban, annak az évtizednek a végén, amikor a magas infláció munkanélküliséggel kapcsolódott össze, noha a közgazdászok ezt a kombinációt 1960 óta lehetetlennek tartották, a *The Public Interest* című folyóirat különszámot jelentetett meg *A gazdaságelmélet válsága* címmel. Manapság nem sok szó esik a gazdaságelmélet válságáról, pedig egy olyan

évtizedet hagytunk magunk mögött, amelyben a pénzügyi válságot a foglalkoztatás csökkenése követte – ami szintén olyan utat járt be, amelyet a közgazdászok korábban lehetetlennek tartottak. A közgazdászok mint ha magabiztosabbak lennének, mint 1980-ban, de vajon megszolgálták-e a nagyobb bizalmat? Hiszen ha valami azóta változott, akkor épp az, hogy némely, a közgazdaságtannak szegezett kérdés megválaszolásában ma már mélyebbre kell hatolni.

Figyelmet követel az alapvető kérdés, hogy ma minek tekintse magát a közgazdaságtan. Az Amerikai Közgazdaságtani Társaságot az 1880-as években alapították, és az amerikai közgazdászok azóta azon igyekeznek, hogy kivívják a tudományosan megalapozott szakpolitikai szakértők különleges rangját. Az elmúlt ötven évben ez nagyjából sikerült is. Hogy megérdemelték-e, az már kevésbé világos. És bár vannak közgazdászok, akik ma azt képzelik, tudják, igazából messze nem látjuk világosan azt sem, milyen is lenne egy tudományos közgazdaságtan.

S itt nem csak a gyakorlatról van szó, mert a közgazdaságtan mint tudomány eszméje is komoly felülvizsgálatra szorul. Lehet, hogy nincs most válságban a gazdaságelmélet, pedig rászolgált.

A JÓL MŰKÖDŐ ELMÉLET

Mi lenne, ha nem „tudománynak”, hanem „működő elméletnek” tekintenénk a közgazdaságtant? Lisa Randall, harvardi fizikus a következőképp világítja meg a különbséget:

„A jól működő elmélet fogalmának akkor van jelentősége, amikor azt vizsgáljuk, hogyan fejlődnek a tudományos elméletek, és mit értünk azon, hogy valami helyes vagy téves. A Newton-törvények rendkívül jól használhatók. Elegendőek ahhoz, hogy megtervezzük, milyen úton küldjünk egy műholdat a naprendszer egy távoli pontjába, vagy hogyan építsünk olyan hidat, amely nem omlik össze. Am azt is tudjuk, hogy a kvantummechanika és a relativitáselmélet a newtoni elmélet mögött meghúzódo, mélyebb elmélet. Newton törvényei közelítések, amelyek viszonylag nagy makroszko-

pikus tárgyakra érvényesek viszonylag kis sebesség esetén. Még fontosabb, hogy egy jól működő elmélet pontosan megadja, mely korlátok között működik – melyek azok a feltételek és paraméterértékek, amelyek mellett már nem érvényes. A jól működő elmélet törvényei mindaddig sikeresek, amíg el nem érjük azt a határt, amelyen túl feltevései már nem igazak, és ezt az egyre pontosabbakká váló méréseink meg is mutatják.”

Míg a „tudomány” fogalmát gyakran a szinte vallási értelemben abszolút igazság jelölésére használjuk, a jól működő elmélet ideiglenes. Akkor és csak akkor tekintjük jól működőnek, ha biztosak vagyunk abban, hogy egy bizonyos kontextusban jól használható.

A jól működő elméletet verifikálható tudás alkotja. Ahhoz, hogy egy eredmény igazolható legyen, az szükséges, hogy megbízhatóan tartott módszerekkel kapjuk meg: ebben az esetben a vizsgálatot megismételni kívánó kutatók a megfelelő módszereket alkalmazva megerősíthetik a kapott eredményt. Valamely elmélet működésének a leghatározottabb megerősítését az előrejelzés és a szabályozás lehetősége jelenti. Lisa Randall példája, a naprendszer távoli pontjára küldött űrhajó az efféle megerősítést illusztrálja.

A jól működő elméletnek ez a fel fogása hasznos mércét állít fel a közgazdaságtan vizsgálatához. A közgazdászok nem teljesen tudatlanok. Tudjuk, hogy a kereskedelem korlátozása rendszerint szűk érdekeket szolgál a kiterjedtebb gazdagodás rovására. Tudjuk, hogy egy összetett gazdaságban a piaci árak fontos koordináló szerepet játszanak a munka specializálódása és megosztása terén. Tudjuk, hogy a nyereségre törekvés elősegíti a jobb termékek és folyamatok bevezetését, és hogy jólé tünk magas szintje az efféle fejlesztések kumulatív hatásának köszönhető. Tudjuk, hogy az árak és a termelés kormányzati szabályozása nem hatékony, és korrupcióhoz vezet, mint egykor a kommunista országokban. Tudjuk, hogy a kereslet és a kínálat törvényei általában megghiúsítják azokat a próbálkozásokat, hogy kiegészítő támogatásokkal „elérhetőbbé” tegyenek egyes árakat, vagy pedig az

árak rögzítésével csökkentsek a „költségeket”.

Am a szakpolitikusok szeme előtt lebegő célok messze túlmennek az ilyen alapelveken, sőt gyakran szembenemennek velük. A gazdaságot pénzügyi ösztönzőkkel igyekeznek irányítani. Bizonyos bonyolult és fontos piacokat – köztük az egészségbiztosítás és a jelzáloghitelek piacát – maguk akarják alakítani. Erősen kétséges, hogy ilyen feladatoknál működőképes-e a gazdaságelmélet.

A közgazdaságtan tudományos kutatásait végső soron az a nem realizisztikus cél mozgatja, hogy jól működő elméletet nyújtson az efféle technokrata célok valóra váltásához. Csakhogy a kutatásokból kinövő gazdaságelméletet nem lehet ugyanolyan megbízhatóan alkalmazni, mint a newtoni fizikát. Még nagyobb baj, hogy a fizikusoktól eltérően a közgazdászok nem tisztázzák elméleteik működőképességének határait. Egyszerűen, ha jól működő elméletekről van szó, akkor a közgazdászok olyasmit ígérnek, amivel nem szolgálhatnak.

Az elmúlt ötven évben a gazdaságelmélet működőképességének kérdései főleg a következő öt, egymásba kapcsolódó téma körül forogtak:

- matematikai modellezés
- *homo oeconomicus*
- objektivitás
- tesztelési eljárások
- a makroökonómiának nevezett aldiszciplína sajátos státusza

A matematikai modellezésnél az a fő kérdés, hogy a tudományos szigor a relevancia milyen fokú csökkenésével jár. A matematikai modelleket az érvelésnél szigorúbbnak tartjuk, ám a modellezés folyamata beszűkíti a közgazdaságtani gondolkodást. Nem lehetséges-e, hogy a matematikus közgazdászok fontos témákat és felismeréseket hagynak figyelmen kívül, amelyeket a nem matematikus közgazdászok feltárhathatnak?

A *homo oeconomicus* kérdése arra vonatkozik, milyen előnye és hátránya van annak, ha azt feltételezzük, az egyének viselkedését gazdasági racionalitás jellemzi. Ez a feltevés nagyon hasznosnak mutatkozik a gazdasági viselkedés előrejelzése és szabályozá-

sa terén, de hol húzódnak alkalmazhatósága korlátai?

Az objektivitás kérdése a tények és az értékek, avagy az elemzés és a politikai preferenciák közti viszonyt érinti. A fizikusokat és a csillagászokat szinte soha nem vádolják azzal, hogy politikai elfogultságuk befolyásolná, hogyan szemlélik a vizsgálandó tárgyát képező jelenségeket. Vajon a közgazdászok törekedhetnek-e ilyen szintű objektivitásra?

A tesztelési eljárások kérdése azt firtatja, a közgazdászok elő tudnak-e állni meggyőző bizonyítékokkal elméleti kérdésekben. A természettudományok történetük tanúsága szerint a döntő kísérletekre támaszkodva erősítették meg, vagy vetették el a hipotéziseket. Hogyan tehetnek szert a közgazdászok verifikálható tudásra, ha egyszer olyan jelenségekkel foglalkoznak, amelyeket nem ilyen egyszerű kísérleti módszereknek alávetni?

Végül a makroökonómia kapcsán az a kérdés, tényleg képesek-e a közgazdászok előre jelezni és irányítani a munkanélküliséget és az inflációt egy nemzetgazdaságban. A kedvező gazdasági teljesítmények időszakában – például az 1960-as évek közepén vagy a 2008-as pénzügyi válságot megelőző két évtizedben – a közgazdászok mindig derűlátóbbak e téren. Csakhogy ezeknek a periódusoknak durván véget vetettek az 1970-es évek Nagy Stagflációjának váratlan rángásai vagy a pénzügyi válságot követő Nagy Visszaesés. Akkor most sikeres vagy csődöt mond a makroökonómiai elmélet?

A közgazdászok válaszai az elmúlt öt évtizedben rendre módosultak: érdemes összevetni azt, amit 1966-ban mondtak, azzal, amit 1980-ban, illetve újabban mondtak. Az összehasonlítás segíthet annak mérlegetésében, mit várhatunk a közgazdaságtantól az elkövetkező években.

TECHNOKRATA OPTIMIZMUS

1966-ban több közgazdász is szembenézett az említett öt, egymásba kapcsolódó kérdéssel a Sherman Roy Krupp által *The Structure of Economic Science* (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966) címmel kiadott kötetbe írt tanulmányában. A matematikai

modellezést tárgyaló írásában William Baumol így jellemezte a szigor és a relevanciavesztés viszonyát:

„A gyakorlati szakember ezért szükségképp vegyes érzelmekkel szemléli a robusztus matematikai eredményeket. Legjobb esetben releváns felismerést jeleznek az ő problémájával kapcsolatban; a legrosszabb esetben pedig kétségessé teszik, megfelelők-e azok a feltevések, amelyekkel dolgozik.”

1966-ban még voltak a matematikai modellezést ellenző idősebb közgazdászok, de már visszavonulóban. Martin Bronfenbrenner esszéje erre reflektált:

„Körülbelül egy nemzedékkel korábban még szükséges lehetett, hogy igazoljuk, miért használunk matematikát a közgazdaságtanban és a többi társadalomtudományban [...] Mintha átestünk volna a ló túlodalára, ma a nem matematikus szakemberben erősödik a sötét gyanú, hogy mindegy, mit csinál, csak akkor ér valamit, ha matematikailag megfogalmazza és statisztikai próbának veti alá.”

A relevanciát illetően Bronfenbrenner leszögezte, hogy minden matematikai modellt ki kell egészítenie egy „alkalmazhatósági teorémának” arról, hogy azok a feltételek, amelyek mellett a modell igaz, megvannak a valóságos világban. „S mivel az »alkalmazhatósági teoréma« a tényleges világra vonatkozik, nagyon valószínű lehet, de abszolút bizonyos soha.”

Ha Lisa Randallnek igaza van, akkor a fizikusok rendszerint tudják, a Newton-törvények mikor működnek jól és mikor nem. Ezzel szemben a közgazdászok ritkán tudják, mikor működnek jól az elméleteik. Hány vállalat kell ahhoz, hogy a „tökéletes verseny” elmélete alkalmazható legyen? Milyen feltevésekre van szükség ahhoz, hogy a munkások bére szorosan a termelékenységhez kötődjön, s vajon e feltevések a gyakorlatban is megállják-e a helyüket?

A *homo oeconomicus* kérdéséről James Buchanan írásából az derült ki, hogy „a közgazdaságtan középponti előrejelző állítása [...] mindössze az, hogy ha tényleges választás elé kerülnek, akkor az egyének inkább a többet, mint a kevesebbet választják.”

Ezt megelőzően Milton Friedman a *homo oeconomicus* sokkal erősebb definíciója mellett szállt síkra: az egyének és a vállalatok döntései optimalizálnak. 1953-ban kiadott tanulmánykötetében (*Essays in Positive Economics*. University of Chicago Press, Chicago) úgy érvelt, hogy ezt a feltevést az igazolja, hogy alkalmas a gazdasági kimenetek előrejelzésére. Híres analóg példájában a megfigyelőnek előre kell jeleznie egy biliárdjátékos viselkedését. A játékos a fizika törvényeit nem alkalmazza ugyan, ám ettől még a megfigyelő alkalmazhatja őket, amikor előre jelzi, a játékos hogyan fogja beállítani a dákót. Friedman azt állította, hogy matematikai optimalizációs modelleket használva a közgazdász előre jelezheti a fogyasztók és a vállalatok viselkedését.

1966-ban a szakma jobb híján nagyjából osztotta Friedman véleményét. A fő alternatívát Herbert Simon képviselte, aki a „korlátozott racionalitás” és a „kielégítő” fogalmával azt a feltevést fogalmazta meg, hogy a gazdasági cselekvők nem jutnak el a teljes optimalizálásig. Bár sok közgazdásznak tetszett Simon elgondolása – nem véletlenül kapta meg a Nobel-díjat 1978-ban –, a közgazdasági kutatások túlnyomó többsége nem vette figyelembe, és továbbra is az optimalizálás feltevésével élt.

Ami az objektivitást illeti, sok közgazdász egyfajta pozitívizmus híveként azt vallotta, hogy a tényeket el lehet választani az értékektől: a technikai szakértelem elkülönül a preferenciáktól. A nagyközönség hangot ad annak, milyen kimeneteket szeretne, a technikai szakértő pedig ennek alapján előírja, milyen stratégiákkal éljenek, hogy ezek legyenek a kimenetek. Buchanan határozottan ellenezte, hogy a közgazdászok belekeverjék munkájukba a saját szakpolitikai preferenciáikat:

„[A közgazdász] veszélyesen felelőtlen, ha hagyja, hogy lelkesedése az íránt, amit ő társadalmi haladásnak tart, fölébe kerekedjék a tudományos igazság keresésének és tiszteletben tartásának, ahogyan azt a szakma meghatározza. [...] Ha a közgazdász tanulhat valamit a fizikai tudományokat művelő kollégáitól, akkor azt, hogy az igazság tisztelete előbbre való minden másnál, és ez az a végső érték-

ítélet, amelynek át kell hatnia minden tudományos munkát. Ha ezt eltanulja, akkor még megmentheti szakmáikat attól, ami jelenleg fenyegeti, hogy képtelenségei miatt felejtés és lenézés legyen az osztályrésze.”

Ez a felfogás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a közgazdaságtanban különbséget tehessünk a szakmai és a politikai viták között. Bronfenbrenner szavaival:

„Vajon nem a gazdaságtan mint olyan »tudományon inneni« jellegét sugallja vagy bizonyítja az, hogy a közgazdászok közismerten semmi-lyen sem tudnak megegyezni? Szakmai elfogultságom (érdekem?) e tétel tagadására készítet: az egyetértés hiánya sok esetben elkerülhetetlen, mivel tárgyát gazdasági értékek és politikai javaslatok alkotják, tehát inkább a normatív, semmint a pozitív közgazdaságtanhoz tartoznak. [...]”

Ezzel nem állítom, hogy ne léteznének viták nézeteltérések a pozitív közgazdaságtanban, mert vannak bőséggel. [...] Ám hisszük, hogy e pozitív nézeteltérések többsége, ha ugyan nem mind, egyszer majd felszámolható lesz, ahogyan a természettudományokban is felszámolták a hasonló nézeteltéréseket.”

Mint akkoriban sok kollégájuk, Buchanan és Bronfenbrenner is azt vallotta, hogy az értékek elválaszthatók a tudományos vizsgálódástól, és a közgazdászok jobban teszik, ha a tudományos vizsgálódáshoz ragaszkodnak.

A tesztelési eljárásokkal kapcsolatban két heterodox gondolkodó, Emile Grunberg és Kenneth Boulding adott hangot kétségeinek 1966-ban. Grunberg kijelentette: „A társadalomtudományok története valójában egyetlen egyértelmű példával sem szolgál arra, hogy egy elméletet megintették volna a neki ellentmondó bizonyítékok.” Ezt azzal magyarázta, hogy a társadalomtudósoknak nyitott rendszerekkel van dolguk, amelyekben kezelhetetlenül sok tényező gyakorolhat hatást egy-egy folyamat kimenetére. A fizikai tudományok művelői ezzel szemben zárt rendszerekkel dolgozhatnak, amelyekben minden tényezőről számot lehet adni. Boulding szerint:

„Valójában minden előrejelzés feltevelés előjelzés, még a fizikai tuda-

mányokban is. Kimondják, hogy ha a rendszer változatlan, és a rendszerparaméterek is változatlanok, akkor meghatározott jövőbeli időpontokban milyen lesz a rendszer állapota. Ha a rendszer mégis megváltozna, az falszifikálja persze az előrejelzést, és a társadalmi rendszerekben mindig ez történik. [...] Ami azt jelenti, hogy egy előrejelzés kudarca a társadalmi rendszerek esetében nem vezet a róluk való tudásunk gyarapodásához, egyszerűen azért, mert itt nincs semmi megismerhető. [...] számolnunk kell annak lehetőségével, hogy a társadalomról való tudásunkat a megismerhetetlen korlátozza.”

E jövőbe látó megjegyzéseket akkoriban figyelemre se méltatták. A közgazdászok biztosak voltak benne, hogy statisztikai technikáikkal kirosztálhatják hipotéziseik közül a megbízhatókat. Épp a hatvanas években a közgazdászok különösen derűlátók voltak az ökonometriát s főként a többszörös lineáris regressziót illetően, mely utóbbiról azt tartották, hogy segítségével nem tapasztalati adatokkal is elérhető a külső hatások kiiktatásának eszményi célja.

Tegyük fel például, hogy valaki meg akarja vizsgálni, jobban teljesítenek-e a magániskolák az állami iskoláknál, és a méréshez a diákok dolgozatjegyeit használja fel. Csakhogy jól tudja, milyen sok tényező hat a vizsgaeredményekre, beleértve a diák képességeit és családi környezetét is. A többszörös lineáris regresszióért e további tényezőket képviselő változókat von be a statisztikai elemzésbe, ami elméletben annyit tesz, hogy rögzíti ezeknek a változóknak az értékét.

A többszörös lineáris regresszió rengeteg számítást igényel, úgyhogy a számítógépek elterjedése előtt nem igazán volt érdemes végigvinni. Az 1960-as évek végére már sok egyetemen voltak olyan nagyszámítógépek, amelyek el tudták végezni e számításokat, és ezzel együtt nőtt a többszörös lineáris regresszió népszerűsége – különösen a makroökonómia művelőinek jötték kapóra a többszörös lineáris regressziót lefutató számítógépek. 1966-ban már sok közgazdászt optimizmussal töltött el, hogy a gazdaság makroökonómiai modelljeinek az előrejelzésben és az irányításban egy-

aránt hasznát lehet majd venni.

1966-ban tényleg annyira széles körben elfogadott volt a makroökonómia konszenzuális keynesi felfogása, hogy már nem is vitatta senki. A Krupp szerkesztette kötetben a makroökonómia sajátos témája egyetlen írásban bukkant csak fel. Fritz Machlupnál, aki ezt írta:

„Aki már végzett empirikus munkát a nemzeti jövedelmi vagy a külkereskedelmi statisztikákkal, pontosan tisztában van azzal, hogy a statisztikusoknak önkényes döntések ezreit kellett újra meg újra meghozniuk ahhoz, hogy elvégezzék azokat a műveleteket, amelyeket a szóban forgó fogalmak sokféle definíciója közül valamelyik előír vagy javasol. Nem bízhatunk abban, hogy a releváns aggregált nagyságok tiszta konstrukcióit összekötő elméletek bármelyikét is alátámasztja majd operacionális megfelelőik vizsgálata.”

Ez az aggodalom, noha a hatvanas években gyakorlatilag csak egy lábjegyzet volt, már előrevetítette a későbbi gondok árnyékát.

AZ 1980. ÉVI VÁLSÁG

Tizennégy évvel a Krupp szerkesztette kötet megjelenése után már drámaian megváltozott a helyzet. Amikor a *The Public Interest* különszámot adott ki 1980-ban a gazdaságelmélet válságáról (*The Crisis in Economic Theory*), annak címe nem igényelt különösebb magyarázatot. Daniel Bell szavaival:

„Ma köztudottan kaotikus a kormány gazdasági irányítása és politikája. Sok közgazdász szerint a korábbi történelmi helyzetekben bevált receptek már nem működnek, de abban sincs egyetértés, mi volna az új recept.”

Ekkorra már a makroökonómia vált a gazdaságtan leginkább bajba jutott aldiszciplínájává. A keynesi közgazdaságtan hitelét veszítette mind a közgazdászok, mind a laikus szemében a nagy stagfláció idején, amikor a munkanélküliség és az infláció egyaránt a hatvanas években tapasztalt szintnél jóval magasabbra emelkedett. Ebből arra következtek, hogy a keynesiánusok a gazdaságot sem előre jelezni, sem irányítani nem tudják.

Viszont – első módszertani kérdésünk szemszögéből, amely a matematika szerepére vonatkozott – az 1980. évben érhetett volna csúcspontjára az a meggyőződés, hogy új felismerések a kifinomultabb matematikai módszerektől várhatók. A hetvenes évek végét – amikor disszertációmon dolgoztam – a „matekcsúcs” korszakának nevezem.

A fiatal közgazdászok szemében a hetvenes évek két legtekintélyesebb folyóirata, az *Econometrica* és a *Journal of Economic Theory* publikálta a legnagyobb matematikai tudást igénylő cikkeket. Abban az évtizedben a John Bates Clark-érem – a 40 évesnél fiatalabb közgazdászoknak adható, nagy presztízsű díj – öt nyertese, mielőtt megkapta a díjat, együttesen 25 cikket közölt az *Econometrica*-ban és 9-et a *Journal of Economic Theory*-ban (a későbbiekben még többet).

1980-ban, a *Public Interest* említett különszámában a korszak két vezető matematikai közgazdásza – Kenneth Arrow és Frank Hahn – a makroökonómiáról értekezett, és azt hangsúlyozta, hogy a mikroökonómiai gondolkodás összeegyeztethető a keynesi makroökonómiai elmélettel. Ám önmagában a matematika szerepe szót sem kapott e kötetben.

Bell a *homo oeconomicus* gondolatát is megkérdőjelezte:

„Tekintve, hogy az emberek, hol megszokásból, hol a hagyományt követve cselekszenek, hol irracionálisan vagy lelkesülten, hol meg tudatos terv szerint változtatják meg az intézményeket, vagy alakítják át a társadalmi berendezkedést, nincs semmiféle eleve adott rend, nincsenek »gazdasági törvények«, amelyek a gazdaság mint olyan »struktúráját« alkotnák, hanem csak a történeti viselkedés különböző mintázatai léteznek. Így tehát a közgazdaságtan és a gazdaságelmélet nem lehet »zárt rendszer«.”

Ugyanakkor a közgazdász szakmában ennek épp az ellenkezője volt a divat. Sokan gondolták úgy – őket képviseli a *Public Interest* kötetben Mark Willes –, hogy a keynesi gazdaságtannal az a baj, hogy nem tulajdonít elegendő racionalitást a *homo oeconomicus*-nak. Ők Robert Lucas Jr. követőiként azt hangsúlyozták, hogy a makroökonómiai modellekben fel kell tételezni, hogy az egyének úgy alakít-

ják a jövőre vonatkozó várakozásait, hogy azok – statisztikai hibáktól eltekintve – teljesüljenek. A racionális várakozásokkal dolgozó modellek matematikailag különösen nehezek: Lucas egyik legfontosabb dolgozata 1972-ben a *Journal of Economic Theory*-ban jelent meg.

Willes makroökómia-felfogása meglehetősen távol állt Arrow-étól vagy Hahnétól, és még távolabb Paul Davidsonétól, aki a külön számban a posztkeynesiánus (még baloldali) iskolát képviselte. Ennek ellenére a kötetben senki sem vetette fel az elfogultság problémáját.

Más összefüggésben a közgazdászok tudatára ébredtek a makroökómiaiban meglévő elfogultságnak. Robert Hall az „édesvízi közgazdászok” és a „sósvízi közgazdászok” megkülönböztetésével írta le az ellentétet egyfelől a chicagói, a minnesotai és a rochesteri egyetemen bevett nézetek, másfelől pedig a Harvardon, az MIT-n, a Yale-en, Stanfordban és Berkeley-ben uralkodó felfogás között. A két iskola gondolkodói másképpen fogták fel a gazdaság működését, és másféle ideológiai vonzalmak is voltak. Az édesvíziek szerint reménytelen minden próbálkozás, amely pénzügyi fiskális politikával szabályozná a munkanélküliséget és a termelést, és általában inkább a konzervatív gazdaságpolitika hívei. A sósvíziek viszont ennek pontosan az ellentétét képviselik. Viszont egyik tábor sem ismerné el, hogy a politikai vonzalmak bármiképp is befolyásolnák a diszkrécionális fiskális és pénzügyi politikák hatékonyságával kapcsolatos felfogásokat.

Ami a tesztelési eljárásokat illeti, akkoriban az 1976-ban megjelent „Lucas-kritikán” a makroökómiai modellekre alkalmazása bolygatta fel a közgazdász szakmát. Lucas ugyanis azt állította, hogy racionális várakozások esetén teljesen használhatatlan lehet egy modell, még ha statisztikailag nagyon jól illeszkedik is a múltbeli tapasztalatokhoz. Lucas kritikája végig reflektorfényben állt a hetvenes évek második felében, sőt azon túl is, ám még jelentősebbnek bizonyult egy másik kritika, amelyet Edward Learner fejtett ki *Let's Take the Con Out of Econometrics* (Dobjuk ki a trükközést az ökonometriából) című cikkében:

„Az ökonometria mesterségét a számítógép előtt ülve űzik, amikor is statisztikai modellek százait, esetleg ezreit próbálják ki. A kutató kiválasztja közlésre azt az egyet vagy néhányat, amelyet tetszetősnek talál. Ezt a modellt kereső tevékenységet gyakran jó szándék vezérli, ám az efféle konkretizáló keresés kétségkívül érvénytelennek minősíti a következőt hagyományos elméleteit.”

Ha például az a kérdés, vajon a magán- vagy a nyilvános iskolák hatékonyabbak, akkor a kutatók eldönthetik, mely tényezőket vesznek állandónak, és hogyan határozzák meg a változókat. A gyakorlatban minden kutató számos plauzibilis változatot iterál, mielőtt eldöntené, melyiket fogja közölni. A közgazdász úgy viselkedik, mint a kísérleti feltételeket mindaddig módosító kísérletező, amíg nem áll elő a kívánt eredmény. Ez viszont nem erősíti a modell megbízhatóságát.

Ezek mind komoly kihívások voltak, ám közülük 1980-ban mesze a legjelentősebb az volt, hogy a makroökómia szemmel láthatóan képtelennek bizonyult a gazdaság viselkedésének előrejelzésére és irányítására. Ez volt a válság lényege.

A VÁLSÁG UTÁN

A matematikai modellalkotás még ma is, a Krupp-féle kötet után fél évszázaddal az elvárt standard a vezető közgazdaságtani folyóiratokban. Viszont nyoma sincs már annak a magasabb matematikába vetett hitnek, amely az 1970-es évek „csúcsmatekos” korszakát jellemezte. 2011 és 2015 között a Clark-érem öt nyertese együttesen négy cikket tett közzé az *Econometric*-ben és egyet sem a *Journal of Economic Theory*-ban.

A közgazdászok már nem ragaszkodnak a racionális *homo oeconomicus* modelljéhez, viszont igen népszerű lett a viselkedési közgazdaságtan, amely az vizsgálja, milyen szerepet játszanak az elfogultságok és heurisztikák az egyéni döntésekben, és megpróbálja feltárni a racionalitástól való eltérések gazdasági következményeit.

A közgazdászok továbbra is a tudományos objektivitás dicséretét zengik

anélkül, hogy meggondolnák, lehetséges-e egyáltalán. Bár az elfogultságból adódó problémákat néha megszűntetik. Paul Romer 2015-ben írt egy provokatív cikket *Mathiness in the Theory of Economic Growth* (Matekozás a gazdasági növekedés elméletében) címmel. A cím megtévesztet, mert Romer egyáltalán nem a matematika közgazdaságtani alkalmazását bírálja, hanem azt panaszolja fel, hogy egyes közgazdászok elfogult elméleteiket matematikai jelmezbe öltöztetik.

„Az t a stílust nevezem matekozásnak, amelyik a tudománypolitikát a tudomány jelmezébe bújtatja. A matekozás ugyanúgy a szavak és a jelek keverékével fejezi ki magát, mint a matematikai elmélet, csak hogy ahelyett, hogy szoros kapcsolódásokat hozna létre, tág teret enged a természetes nyelvi és a formalizált nyelvi kijelentések, illetve az elméleti és az empirikus kijelentések közti ide-oda-csúszkálásnak.”

Idézzük fel a Krupp-féle kötetből az „alkalmazhatósági teorema” kifejezést, amely azt jelölte, hogyan kapcsolható a matematikai modell a valóságosan megfigyelhető dolgokhoz. A fizikában ez egyszerű folyamatnak tűnik. A közgazdaságtanban viszont vita tárgya, milyen körülmények között alkalmazható egy matematikai modell. Romer szerint egyes közgazdászok – különösen az édesvízi iskolából – visszaélnék azzal, ahogyan megszabják, egyenleteik milyen feltételek mellett kapcsolódnak a valósághoz. A politikai elfogultságaiknak megfelelő értelmezéseket adnak, amelyeket egyébként nem is igazolnak.

Vannak, akik még Romernél is nyomatókosabban adnak hangot aggályaiknak. Noah Smith például azt mondja, hogy „Romer kipécézte Lucast, Prescottot és pár további szerzőt, akiknél kétesek vagy esetlegesen a matematikai elemek és a valóságos világ közti kapcsolódások. Ám ha jól látom, az efféle kétes és esetleges kapcsolódások bevettek a makroökómiai területeken.”

Két probléma húzódik meg e matekozás-kritikák mögött. Az egyik az – amit Romer és Smith egyaránt hangsúlyoz –, hogy a teoretikusok írásai hamis alkalmazhatósági teoremmákkal élnek. Vagyis mivel fogalmaik és felte-

véseik nyilvánvalóan nem a valóságos világra vonatkoznak, olyan felismerésekkel állnak elő, amelyeknek nincs gyakorlati értékük. A másik problémát Romer nyomatékosítja: nemcsak az a baj, hogy e felismerések nem alkalmazhatók a valóságos világban, hanem ráadásul a szerzők személyes elfogultsága határozza meg őket a tudományos igazságra törekvés helyett.

A közgazdászok tesztelési eljárásai drámai változáson mentek át az utóbbi évtizedekben. Immár nem érik be a többszörös lineáris regressziós elemzéssel, hanem igyekeznek „természetes kísérleteket” találni. Például az alapítványi iskolák minőségének meghatározásához egyes közgazdászok felhasználták azt a tényt, hogy bizonyos esetekben sorshúzással választják ki a felveendő diákokat a felkészült jelentkezők közül. Ez olyan „természetes kísérlet”, amelyben a sorshúzással felvetteket össze lehet hasonlítani a feltehetően hasonlóan felkészült, de kevésbé szerencsés diákokkal, akik a nyilvános iskolában kötöttek ki.

Ráadásul egyes közgazdászok tényleges kísérleteket is végeznek: a kísérleti személyeket gazdasági döntést igénylő helyzetekbe hozzák, és azt vizsgálják, hogyan reagálnak, ha a kísérleti helyzet módosul. Ez a módszer különösen hasznosnak bizonyult a viselkedési közgazdaságtanban, amely főbb technikáit a kísérleti pszichológiától kölcsönzi. Ám sem a tényleges, sem a természetes kísérletek eredményeit nem lehet minden további nélkül alkalmazni a makroökonómiában. Azt a problémát, hogy hogyan lehetne megbízható próbáknak alávetni a makroökonómiai hipotéziseket, még nem sikerült megoldani.

Az 1980-as helyzethez képest viszont lényeges különbség, hogy a makroökonómusok ma egészen elégedettek szakmájuk teljesítményével, annak ellenére – vagy épp amiótt –, hogy nem tudják szigorú próbának alávetni az elméleteiket. Az 1970-es évek „makro-háborúit” kiszorította az a konszenzuális nézet, hogy a monetáris politika stabilizálhatja az inflációt, ami viszont enyhíti a recessziók könnyörtelenségét. Az 1980-as évek közepétől egészen 2008-ig uralkodó

Nagy Mérséklődés is ezt a nézetet látszott alátámasztani.

Noha ezt az önelégült konszenzust szemmel láthatóan megcáfolta a mély recesszió és a pénzügyi válságot követő, kínosan lassú rendeződés, a közgazdászok igazán könnyen ráleltek ezzel az epizóddal kapcsolatban egy új konszenzuális értelmezésre. Eszerint a lakáspiaci árak zuhanásával járó vagyonszűkülés arra készítette a háztartásokat, hogy visszafogják költségeiket – éppen akkor, amikor némely nagyobb pénzügyi intézmény óriási befolyása és a pénzügyi cégek közti szoros kapcsolatok következtében a piacok „leblokkoltak”, és a befektetők elvesztették bizalmukat a jelzálogkötvényekben, ami azután a hitelek hozzáférhetőségének széles körű csökkenésével járt. Az a tény, hogy a rövid lejáratú kamatráták a válság hatására a nullához közelített, kikényszerítette a keresletet feltornázó kreatív politikát, beleértve az USA központi bankja általi „mennysiségi lazítást” és az Obama-adminisztráció kezdetén nyújtott ösztönzést. Ha ezeket a lépéseket nem tették volna meg, a válság sokkal rosszabb lett volna, a munkanélküliség akár a gazdasági világválság idején elért szinthez is közelíthetett volna.

Nem tudjuk újra lefuttatni a történelmet azt feltételezve, hogy nem volt ösztönzés és mennysiségi lazítás. Sehogy sem tudjuk tesztelni azt az állítást, hogy e politikai lépések nélkül egy újabb világválság következett volna be. Ám komoly indokok szólnak amellett, hogy kétségbe vonjuk ezt a konszenzuális magyarázatot. Véleményem szerint például a munkanélküliségre nincs egyszerű monetáris vagy fiskális politikai megoldás. Meggyőződésem ugyanis, hogy a munkanélküliség a gazdaságban végbemenő specializáció és a kereskedelem bonyolult mintázatainak törekenységéből fakad. Előfordul, hogy a tegnapi még nyereséges specializációs mintázatok ma már nem azok, és sokan mindaddig munka nélkül maradnak, amíg létre nem jönnek újabb mintázatok. Innen nézve azt lehet mondani, hogy a gazdaság új pályára állt 2008-ban, és ebben a fiskális és a monetáris politika nem játszott döntő szerepet.

Igaz, a véleményem heterodoxnak számít. A tudományos közösségben

a makroökonómia ma messze nem annyira heves és elkeseredett viták tárgya, mint a hetvenes években volt, amikor a gazdaságban váratlan fordulat állt be – pedig az elmúlt évtizedben egy nem kevésbé váratlan fordulatnak lehettünk tanúi.

MI JÖN MÉG

Noha a közgazdaságtan ma közel sincs olyan lesújtó válságban, mint a hetvenes évek végén, azért valószínűleg nagy változás várható mind az öt eddig tárgyalt szakterületen.

1

Először is jó okkal számíthatunk rá, hogy a közgazdászok az elkövetkező években bár vonakodva, de elismerik, mennyire fontosak a mentális-kulturális tényezők a gazdasági folyamatok kimenetelének meghatározóiként, s ez csökkenteni fogja a matematikai modellező módszer szerepét. Valóban nem lehet megkerülni, hogy ne közelítsünk a közgazdaságtannak mint értelmező diszciplínának kicsit a történészihez hasonlítható felfogásához. Ha értelmezni akarjuk az aktív korú férfiak munkaerő-piaci jelenlétének csökkenését az elmúlt két évtizedben, vagy meg akarjuk érteni, hogy a „fekete pénteken” miért állt elő oly sok kiskereskedelmi cég akciók ajánlatokkal, akkor bizonyára van némi tere a matematikai modelleknek is az elemzésben. De se nem szükségesek, hogy értelmezésekkel álljunk elő, se nem elégségesek ahhoz, hogy valamelyik értelmezést az összes többinél jobbnak tartsuk. Az ilyen témák vizsgálatában a közgazdászok igencsak visszafoghatnák a matematikai kifejezések használatát, s ettől cseppet sem volna kevésbé hatékony a javasolt elmélet.

1980-ban az említett *Public Interest* kötetben Israel Kirzner leszögezte:

„A gazdaságelméletet úgy kell újra felépíteni, hogy minden egyes szakaszban azonosítsa, hogyan módosítják a külső jelenségek változásai a gazdasági tevékenységet – méghozzá kifejezetten az *emberi elme szűrése* keresztül. Vagyis a gazdasági következményeket nem szabad funkcionálisan és mechanikusan a kül-

ső változásokhoz kapcsolni, mintha e következmények attól függetlenül állnának elő, hogy hogyan észlelik a külső változásokat, és hogy miként hatnak e változások a várakozásokra, s egyáltalán hogyan fedezik fel ezeket a változásokat.” (Kiemelés az eredetiben)

Kirzner az „osztárk” közgazdaságtan követője, amely akkor is heterodoxnak számított, és még ma is az. Ám valószínűleg egyre több „osztárk” gondolat válik fokozatosan az ortodoxia részévé, különösen a gazdasági jelenségekre ható, nem anyagi természetű tényezők szerepének hangsúlyozása.

A társadalomtudósok a materialista magyarázatokat kedvelik. A gazdasági jelenségekre az erőforrásokkal való ellátottság és a műszaki kapacitások alapján akarnak magyarázatot adni. A választói viselkedést a demográfiai és gazdasági tényezőkkel igyekeznek megmagyarázni. E materialista redukcionizmus alternatívája, ha azt mondjuk, hogy az eszmék is számítanak. Kiderül, hogy nem tudjuk kizárólag a tőkefelhalmozással megmagyarázni a gazdasági növekedés óriási mértékű felgyorsulását az elmúlt két évszázadban. Az életszínvonal komoly emelkedése jórészt az új termékek és termelési módszerek kidolgozásának és alkalmazásának köszönhető.

Nem anyagi természetű tényezők a kulturális normák és a társadalmi intézmények is. Az egyes országok gazdaságát összehasonlítva a különbségeket nem tudjuk egyszerűen az erőforrásokkal magyarázni. Hiszen nem arról van szó, hogy Dél-Korea sok erőforrással rendelkezne Észak-Koreával, vagy Izrael az arab szomszédjaival szemben. Dél-Koreának és Izraelnek vállalkozásbarát politikai és kulturális intézményei vannak, és ez magyarázza viszonylag sokkal jobb gazdasági teljesítményüket.

A közgazdászok az embereket rendszerint mint önálló egyéneket vizsgálják, pedig az egyének többnyire a többiektől veszik át gondolataikat. A mentális jelenségek világa túlnyomórészt kulturális világ. A társadalmi viselkedés ezen mentális-kulturális tényezőinél fogva a közgazdaságtan nem annyira determinisztikus és indivi-

dualista, mint sok közgazdász szeretné. Akár tetszik, akár nem, ez bizony lefaragja a matematikai modellezés előnyét a verbális okfejtéssel szemben.

A médiászerkezet átalakulása is a matematikai modellezés háttérbe szorítását valószínűsíti. A közgazdaságtudomány művelői számára a siker mércéje még mindig közleményeik megjelentetése a folyóiratokban, amelyek elvárják a matematikai modellezést is. Csakhogy az internet korában a nyomtatott folyóirat már kevésbé hatékony fóruma az eszmék terjesztésének. Mivel a közgazdászok egyre több más fórumot is használnak, többek között a közösségi médiát is, lehet, hogy épp ezzel sikerül áttörni azt a sorompót, amelyet jelenleg még a nyomtatott sajtó állít pályájuk útjába. Ami viszont a kifejezési módok nagyobb változatosságát ösztönzi, megtörve a matematikai modellezés jelenlegi monopóliumát.

2

Másodszor és szorosan kapcsolódva a modellezés fontosságának csökkenéséhez, a közgazdászok kénytelenek lesznek vonakodva beismerni, hogy mivel a kulturális tényezők fontosak, az egyén mint *homo oeconomicus* egyszerű modellje csak megszorításokkal alkalmazható.

A *homo oeconomicus* feltételezését nem a személypszichológia alternatív elméleti fenyegetik igazán, mint amilyeneket a viselkedési gazdaságtan használ. Sőt a viselkedés-gasdágtan jelenleg abban a csapdában vergődik, amelyet a pszichológia „replikációs válságnak” nevez. Épp ezért a túllépést a *homo oeconomicus* feltételezésén a viselkedést meghatározó kultúra fontosságának a felismerése fogja kikényszeríteni. A közgazdászoknak be kell látniuk, hogy a gazdasági döntések kulturális körülményekbe ágyazottak. A vélekedések és a társadalmi normák szerepére kell odafigyelnünk, hogy megérthessük a gazdasági jelenségeket.

Mivel az eszmék és a kulturális kontextusok számítanak, számtalan potenciálisan oksági tényező játszik szerepet a gazdasági jelenségekben. Igazuk volt azoknak a mogorva alakoknak, akik azt mondták, hogy a

gazdaság nem „zárt rendszer”. Minden közgazdász maga dönti el, mely oksági tényezőket akar vizsgálni, és melyeket nem vesz figyelembe. Ez sajnos azt is jelenti, hogy különböző közgazdászok – vonzalmaik függvényében – más-más következtetésekre juthatnak és esküdhetnek.

3

Ez pedig már átvezet a gazdaságelmélet harmadik lehetséges fejleményéhez. Igen valóságos lehetőség, hogy az elkövetkezendő 20 évben a közgazdaságtudomány ugyanolyan diszciplínává dermed, mint amilyen ma a szociológia, amelyet egy ideologikusan meghatározott szemléletmód alakít. Az ideológiai polarizálódás egyre erősödik a magasan képzett emberek körében. A közgazdászok mindig is elfogultak voltak abban a tekintetben, hogy milyen típusú elméleteket tartanak észszerűnek, s ezen elfogultságok között voltak különönc elgondolások – mint amikor az egyik közgazdász azt állította, hogy a munkaerő keresletére alig hat az órabér változása, a másik meg azt, hogy nagyon is hat rá. Ám az időben előre haladva valószínűsíthető, hogy az elfogultság sokkal inkább a politikai nézőpontok függvénye lesz, és nem másféle megfontolásokon múlik.

Ez akkor lesz majd nyilvánvaló, amikor a közgazdászok elkezdnek politikailag következetes, ám logikailag ellentmondásos elveket hirdetni. *Politikailag* következetesen érvel például az a baloldali közgazdász, aki azt állítja, hogy a bérminimum növekedése nem fogja vissza a munkaerő-felvételt, és a bevándorlás növekedése nem nyomja le a béreket. Csakhogy e két állítás elméletileg egymás ellentéte: a bérminimum növekedése akkor nem fogja vissza a munkaerő-felvételt, ha a munkaerő-kereslet különösen rugalmatlan (tehát már a munkaerő-felvétel kismértékű megváltozása is); a bevándorlás növekedése viszont csak akkor nem szorítja le a béreket, ha a munkaerő-kereslet különösen rugalmas (azaz a munkaerő-felvétel nagymértékű megváltozása a bérek adott mértékű változásával jár együtt). Szerintem már kivehető tendencia, hogy egyes közgazdászok a politikai következe-

tességet választják az elméleti következetesség kárára.

Ha a szakma politizálni kezd, akkor valószínűleg balra húz. A közgazdászok egy olyan tudományos közösségbe tartoznak, ahol a csoportnyomás és a közösség értékei egyaránt balra tolják őket. Egy tudós társas érintkezései során elkerülhetetlenül kapcsolatba kerül más diszciplínák túlnyomórészt baloldali képviselőivel. Az egyetemen belül mindinkább kellemetlen azután olyasfajta szabad piaci nézeteket vallani, amelyeket egykor Milton Friedmanhoz közel álló konzervatívoktól hallhattunk.

Több jel is mutat arra, hogy a szakma jelenleg balra mozdul el. Az elmúlt évtizedekben az öt nagy közgazdaságtani folyóirat közül a Harvardhoz és az általa képviselt intervencionista közgazdaságtanhoz kötődő *Quarterly Journal of Economics* befolyása nőtt a legnagyobb mértékben – részben a Chicagói Egyetemhez és az ott képviselt szabad piaci közgazdaságtanához kötődő *Journal of Political Economy* rovására.

A baloldal a válság vonzóbb és egységesebb narratíváját fogalmazta meg. A baloldali közgazdászok a válságot a házvásárlók egyéni irracionálisának, a bankárok meg gondolatlan mohóságának, valamint a pénzügyi szabályozás lazaságának tulajdonítják. Peter Wallison a lakáspolitikát és a szövetségi jelzalog-finanszírozó intézmények – Federal Home Loan Mortgage Corporation („Freddie Mac”) és a Federal National Mortgage Association („Fannie Mae”) – tevékenységét hibáztatja, a monetarista John Taylor a válság előtti évek pénz-bőségét, a szintén monetarista Scott Summer és Robert Hetzel viszont a pénzszűkét a válság idején.

Én magam inkább a mentális-kulturális magyarázatoknak hiszek. A válsághoz vezető folyamat minden résztvevője – beleértve a szabályozásért felelősöket is – egy olyan kultúrában élt, amelyben a saját ház megszerzése társadalmilag kívánatos, alacsony kockázatú befektetésnek számított. A szabályozók úgy hitték, hogy a jelzalogalapú kötvények más eszközöknél biztonságosabbak a bankok számára, s ezért a

bankokat ebbe az irányba terelték a tőkekövetelmények szabályozásával. Noha voltak köztük, akik kétségeiknek adtak hangot rossz (sub-prime) jelzalogkölcsonök nyújtásával kapcsolatban, az általános vélemény inkább az volt, hogy kevésbé kéne korlátozni a jelzalogkölcsonök folyósítását. Ugyanazokat a bankárokat, akiket ma meggondolatlanak minősítenek, akkoriban szakavatott kockázatkezelőknek tekintették.

Ráadásul Donald Trump elnöké választása még a konzervatív közgazdászokat is arra készítheti, hogy igyekezzenek eltávolodni a jobboldaltól – legalábbis a Trump által definiált jobboldaltól. A jobboldali közgazdászokat alighanem feszélyezik Trump megnyilatkozásai mind tartalmukban – például a kereskedelem és a bevándorlás kérdésében –, mind stílusukban. Ezért valószínű, hogy most kevesebb nyíltan konzervatív megszólalást várhatunk a közgazdaságtudomány képviselőitől, mint akkor, ha 2016-ban valaki mást, akár demokratát, akár republikánust választottak volna elnöknek. És ennek eredménye az összes többi trend felerősödése lesz, ami még inkább balra tolja a szakmát.

4

A közgazdászok vonakodhatnak, de úgy tűnik, be kell látniuk, hogy a mintázatok és történetek világával kell megbirkózniuk a hipotézisek döntő próbái helyett. A közgazdászok, akár csak a többi társadalomtudós, sohasem művelhetik szakmájukat a természettudományból ismert szigorúsággal, s ezt immár egyre több közgazdász is elismeri. Ennek egyik kedvező jele, hogy az empirikus eredmények megismételhetősége egyre fontosabbá válik a közgazdaságtanban is. Számos vezető folyóiratnál már követelmény az adatok hozzáférhetővé tétele. Egyes közgazdászok pedig azt javasolják, hogy a kutatásokat előre „regisztrálják”, annak érdekében, hogy a szakemberek azokat a kutatásokat is nyomon követhessék, amelyeket nem publikálnak, mivel nem hoztak „érdekes” eredményeket.

Az efféle próbálkozások persze gyakran nem többek a megbízhatóság

Szent Gráljának keresésénél, mégis elérhetik azt a köztes hatást, hogy világossá teszik: a jelenlegi kutatásokból hiányzik a megbízhatóság, s az is lehet, hogy egyre több közgazdász hajlandó elismerni: a Szent Grál elérhetetlen.

Edward Learner egyik könyvének a *Macroeconomic Patterns and Stories* (Makroökonómiai mintázatok és történetek) címet adta. Előszavában így írt:

„Lehet, hogy az ismerős tudományos kifejezések kedvelői a »mintázatok és történetek« helyébe »az elmélet és a tények« szavakat tennék. Ne tegyék. »Az elmélet és a tények« kifejezéssel együtt érkeznek – bujkáló potyautasként – az utólagosan gyártott mítoszok arról, hogyan ismerünk meg valamit, és mennyit ismerhetünk meg. »Az elmélet és a tények« kifejezés olyan szintű tudományos bizonyosság felé tartó szakadatlan menetelést sugall, amilyen soha nem érhető el annak a komplex önszerveződő emberi rendszernek a kutatásában, amelyet gazdaságnak mondunk. A »mintázatok és történetek« megfogalmazás sokkal pontosabban jelzi tudásunk mai – és jövőbeli – szintjét, lévén nem tudomány, hanem irodalom.” (Kiemelés az eredetiben)

2009-ben, e könyv megjelenése idején Learner nézetei a közfelfogással ellentétesnek számítottak, és kevés követőre letek. Ám minél inkább elismerik a közgazdászok, hogy a gazdasági jelenségeknek mentális, kulturális meghatározottsága is van, s hogy ez milyen komplexitást okoz, annál inkább be fogják látni, mennyire korlátozott a tudományos módszerek közgazdaságtani alkalmazhatósága.

5

Végül elérkeztünk a makroökonómusok speciális esetéhez: 1980-ban közismerten válságban voltak, ma viszont furcsa önelégültség tölti el őket. Szerintem mindinkább tartathatlan próbálkozás a gazdasági jelenségeket aggregáló fogalmakkal értelmezni, mintha minden munkás azonos volna, és minden befektetés gépek vásárlását jelentené. A munkások határozottan különböznek szaképzettségük természetét és piaci értékét tekintve. A cégek nemcsak

üzemekbe és felszerelésbe fektetnek be, de új termékekbe és folyamatokba is. Egyre több embert alkalmaznak a termelésen kívül, a szervezeti tőke fejlesztésére.

Ennek következtében csappanhat meg az érdeklődés az aggregált adatokkal meghatározott gazdaság iránt, mint amiben csak egyetlen árszint, munkanélküliségi ráta, termelési növekedési ráta stb. létezik. Helyette sokkal több kutatás vizsgálja majd a regionális, iparági, demográfiai csoportok közti stb. eltéréseket.

A közgazdászok már tisztában vannak azzal, hogy az árak jó ideje viszonylag gyorsan emelkednek a főbb szolgáltató szektorokban – például az oktatásban és az egészségügyben –, miközben lassan nőnek vagy egyenesen csökkennek a főbb árutermelő iparágakban – például a háztartási elektronikai eszközök és a számítógépek ára. Tudjuk, hogy továbbra is eltérő fizetési és foglalkoztatási kilátásaik vannak az egyetemet végzetteknek és az alacsonyabb képzettséggel rendelkezőknek, illetve a természettudományos vagy mérnöki diplomásoknak és a többi diplomásnak. A lakhatás és a munkaerőpiac egészen más a tengerparti nagyvárosokban, mint a középnyugati városokban.

Néhány közgazdász Daron Acemoglut követve hozzálátott az iparágak közti kölcsönös kapcsolatok vizsgálatához, és azt találták, hogy a különböző ipari tömörülések (*clusters*) különbözőképp reagálnak az esemé-

nyekre. Elképzelhető, hogy az eltérések egyre kiterjedtebb tanulmányozása a halálát jelenti annak a makroökonómiai modellezésnek, amelyet az egyetemen annak idején tanultam, és ahogy mostanáig is tanították. Míg hagyományosan a „repräsentatív cselekvőről” beszéltünk, a mostani trend mindinkább a „sokaságok vannak bennem” (Walt Whitman: *Ének magamról*). Ebből következően a közgazdászok azokra a folyamatokra fognak figyelni, amelyekben a specializáció és a kereskedelem új mintázatai létrejönnek, a régiek pedig életképtelenné válnak. Ez a kutatás pontosan azokon a területeken ígér új felismeréseket, ahol a hagyományos makroökonómia kifáradt és megbízhatatlan lett.

A MEGNYERT ÉS AZ ELVESZÍTETT SOKFÉLESÉG

Végül is lehet-e valóban hatékony közgazdaságtani elméletünk? Ha hatékony elméleten olyan elméletet értünk, amely verifikálható és megbízható előrejelzést és szabályozást tesz lehetővé, akkor a válasz valószínűleg nemleges. A közgazdaságtannak ugyanis spekulatív értelmezésekkel van dolga, és a jövőben is ilyenekkel kell előállnia.

Ez nem éppen újdonság, de a közgazdászok még mindig birkóznak a következményeivel. Különösen azzal az eggyel, hogy immár nem állíthatják magukról, hogy tudományosan megalapozott szakértelmet kínálnak.

A gazdasági szakemberek mindinkább tudatában vannak a gazdasági viselkedésre ható mentális, kulturális tényezőknek. Emiatt készek bővíteni módszertani eszköztárukat, már nem érik be azzal, hogy szigorúan csak a negyven évvel ezelőtti uralkodó matematikai levezetésekre és többszörös lineáris regresszióelemzésekre támaszkodjanak. Míg azonban a közgazdaságtan módszereit tekintve már kevésbé monokulturális, jóval egységesebb ma a központi bank technokrata próbálkozásainak és általában a gazdasági aktivizmusnak a támogatásában. 1980-ban még a keynesi gazdaságpolitika kritikussait övezte tisztelet a vezető közgazdaságtani tanszékeken és folyóiratoknál. Ez ma már egyre kevésbé mondható el.

A problémákat sokféle módszerrel elemző fiatal közgazdászokat ma elismeréssel figyelik, s nem szorítják ki, mint 1980-ban, miközben az intervencionista gazdaságpolitikában kételkedő közgazdászok mindinkább a szakma peremére szorulnak.

Ebben a tekintetben a hatékony közgazdasági elmélet útjában álló akadályok mások s talán aggasztóbbak is, mint 1980-ban, mert a gazdaságelmélet jelenlegi állapota a társadalomtudományok átfogó váltságát tükrözi, valamint azt az egyetemi világ és a társadalom többi része között húzódik.

ARNOLD KLING

Wessely Anna fordítása

FONTOS KÖNYVEK – A *BUKSZ* VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA, 2016. IV. NEGYEDÉV–2017. I. NEGYEDÉV

EMLÉKEZÉS, INTERJÚ,

LEVELEZÉS, NAPLÓ

Adrottól az Országgyűlésig

Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel
Magvető, Bp., 2017. 258 [29] old., 3299 Ft
(Tények és tanúk)

Auschwitz parancsnoka voltam

Rudolf Höss emlékiratai Ford. Kajtár Mária /Kommandant in Auschwitz/ Jaffa, Bp., 2017. 318 old., 3990 Ft
A magyar nyelvű kiadás alapja Martin Broszat kiadása (első megjelenés: 1958).

Dobai Székely Sámuel és Koller József levelezése

S. a. r., bev. jegyz. Hencz Enikő
PPKE BTK, Piliscsaba, 2016. 110 old.
(Pázmány irodalmi műhely. Források)

JORDÁN Tamás Hátrametszés

Az életem – tétre, helyre, befutóra
Alexandra, Pécs, 2016. 303 old., 3999 Ft

JUHÁSZ Előd Kocsis Zoltán

Utolsó beszélgetés, 2012–2016
Nap, Bp., 2016. 271 old., 3900 Ft
(Álarcok)

MAURER Dóra – BEKE László Látlelet & prognózis / Findings & prognosis

Új magyar művészet a hatvanas és hetvenes években / New art in Hungary in the 60s and 70s Beszélgetések és interjúk / Discussions and interviews Sumus Alapítvány, Bp., 2016. 168 old., 2700 Ft

PILINSZKY János Beszélgetések

Szerk., jegyz., utószó: Hafner Zoltán
Magvető, Bp., 2016. 475 old., 3490 Ft

Szerkesztő a vészkorszakban

2. köt.: Levelek Illyés Gyulához, 1935–1945 Szerk. Horváth István
Múlt és Jövő, Bp., 2016. 161 old., 3500 Ft
Előzménye, Illyés Gyula és a Magyar Csillag alcímmel, 2014-ben jelent meg.

Tornyai János levelezése

I. köt.: 1888–1928
II. köt.: 1929–1936
Összeáll., s. a. r.
Kőszegfalvi Ferenc
Nap, Bp., 2016. 458, 464 old., 6300 Ft

Wolfgang Amadé Mozart levelei

Szerk. Mikusi Balázs
Ford. Györfly Miklós [et al.]
Gondolat, Bp., 2016. 502 old., 4990 Ft

ESSZÉ, TANULMÁNY

LÁNYI András

Elképzelte közösségeim
Scolar, Bp., 2016. 221 old., 3250 Ft

KOMORÓCZY Géza Holocaust

Ab Ovo, Bp., 2016. 286 old., 3950 Ft

MONOSTORI Imre Válogatott tanulmányok

Németh Lászlóról
Nap, Bp., 2016. 388 old., 3885 Ft
(Magyar esszék)

PUSZTAY János Nyelv? Politika?

Esszék a nyelvi kulturális sokszínűség érdekében
Nap, Bp., 2016. 143 old., 3150 Ft
(Magyar esszék)

SÁNDOR Iván A forradalom visszanéz, 1956–2016

L'Harmattan, Bp., 2016. 131 old., 1956 Ft

FILOZÓFIA

„...amennyiben szellemi lények vagyunk”

Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról Szerk. Tánzosz Péter, Varga Rita
L'Harmattan, Bp., 2016. 288 old., 2990 Ft
(Germanizmusok)

DELEUZE, Gilles – PARNET, Claire Párbeszéd

Ford. Karácsonyi Judit, Lipták-Pikó Judit, Gyimesi Timea /Dialogues/
L'Harmattan, Bp., 2016. 124 old., 1990 Ft
(Rezonőr)

Elidegenedés és emancipáció

Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok Főszerk. Marosán Bence Péter
L'Harmattan, Bp., 2016. 326 old., 3500 Ft
A Budapesten, 2014. november 13–14-én azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

FLASCH, Kurt Miért nem vagyok keresztény?

Beszámoló és érvelés Ford. Simon József /Warum ich kein Christ bin/
Typotex, Bp., 2016. 364 old., 4200 Ft
(Radikális gondolkodók)

A forradalom végtelensége

Lukács György politika- és társadalomelmélete Szerk. Böcskei Balázs
L'Harmattan, Bp., 2016. 247 old., 2900 Ft

GYENGE Zoltán Kép és mítosz II.

A mitológia esztétikája Typotex, Bp., 2016. 276 old., 3900 Ft (Képfilozófiák)

Hatalom és filozófia

Hermeneutikai, fenomenológiai megközelítések Szerk. Schwendtner Tibor
L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, 2016. 193 old., 2400 Ft
(Dasein könyvek)

KOSELLECK, Reinhart Kritika és válság

Tanulmány a polgári világ patogeneziséről Ford. Boros Gábor /Kritik und Krise/
Atlantisz, Bp., 2016. 321 old., 3495 Ft
(Német szellemi-tudományi könyvtár / Circus Maximus)

KRÉMER Sándor A késői Richard Rorty filozófiája

JATEPress, Szeged, 2016. 333 old., á. n.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán Szinonimiák

Közeledések Heideggerhez Ráció, Bp., 2016. 191 old., 2500 Ft

SCHWENDTNER Tibor Heidegger és a nemzetiszocializmus

Tanulmányok L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, 2016. 184 old., 2290 Ft
(Dasein könyvek)

SZÉKESI Dóra „Minden átalakul és elmúlik”

Emberkép Diderot természetfilozófiájában Ráció, Bp., 2016. 259 old., 2750 Ft
(Modern filológiai füzetek)

VAJDA György (VAJDA, Georges) Kutatások a filozófiáról és a kabbaláról a középkori zsidó gondolkodásban

Ford. Saly Noémi /Recherches sur la philosophie et la kabbale dans la pensée juive du Moyen Âge/
Logos, Bp., 2016. 323 old., 3000 Ft (Historia diaspora)

IRODALOMTUDOMÁNY

BEDNANICS Gábor Modern mítoszok és az újírás lehetőségei

A líraolvasás esélyei a 21. században Ráció, Bp., 2016. 166 old., 2100 Ft
(Ráció-tudomány, 23.)

BEKE Albert Gyulai Pál személyisége és esztétikája

Szerk. Arday Géza
KRE–L'Harmattan, Bp., 2017. 551 old., 5990 Ft
(Károli könyvek. Monográfia)

BEKE József Arany-szótár

Arany János költői nyelvének szókészlete I. köt.: A–Gy
II. köt.: H–M
III. köt.: N–Zs.
Szerk. Balázs Géza
Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter, Bp., 2017. 869, 964, 1177 old., 9900 Ft

BENGI László Az irodalom színterei

Irodalom és sajtó összefüggérendszer a 20. század első évtizedeiben Ráció, Bp., 2016. 207 old., 2500 Ft
(Ráció-tudomány, 24.)

FÚZFA Balázs Kifelé a ködből

Újabb Ottlik-tanulmányok Savaria UP, Szombathely, 2017. 171 old., 2992 Ft

KOVÁCS Zoltán, Z. „Mert veszni fog, bizony, ki nyer”

Etikai narratívák a magyar romantikában (és a romantika után) Ráció, Bp., 2017. 247 old., 2650 Ft

LENGYEL András

Ellenkultúra, peremhelyzetben
Marginalitástörténeti vázlatok
Tisztatáj Alapítvány, Szeged, 2016. 368 old., 2750 Ft

MEZEI Márta

„Ami szép, szeretni!”
Tanulmányok Kazinczy Ferencről
S. a. r., szerk.
Kováts Dániel
Kazinczy Ferenc Társaság, Sárospatak, 2016. 344 old.

MOHAI V. Lajos

A drága váza
Válogatott esszék, tanulmányok
Savaria UP, Szombathely, 2016. 254 old., 1980 Ft (Kéjzegy)

PÉTER Ágnes:

„...Ezentúl egybeforr ég, föld s pokol...”
William Blake
illusztrációi
a Jób könyvéhez
Könyvpont, Bp., 2017. 321 old., 3300 Ft

PORKOLÁB Tibor

Kultusz és felejtés
Lévay József irodalmi és társadalmi státusza
Ráció, Bp., 2017. 295 old., 2750 Ft
(Ligatura)

POMOGÁTS Béla

Erdélyi elégiák
Tanulmányok Jékely Zoltánról
Lucidus, Bp., 2016. 161 old., 2500 Ft
(Kisebbségkutatás könyvek)

THURÓCZY Gergely

A megtalált tragédia
Rejtő Jenő emlékére
Km. Perczel Olivér
PIM–Szépművés, Bp., 2016. 381 old., 4990 Ft

VÉBER János

Két korszak határán
Váradai Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe
Kronosz, Pécs, 2016. 163 old., 1950 Ft
(Sziluet)

JOG

Antecessores Iuris Romani: Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete

Tanulmányok a római jog és a jogtörténet köréből
Szerk. Biró Zsófia, Jusztinger János, Pókecz Kovács Attila
PTE ÁJK Római Jogi Tsz., Pécs, 2016. 247 old.
(Publicationes Cathedrae Iuris Romani Quinqueecclesiensis)

EGYED István

A mi alkotmányunk
Dialóg Campus, Bp., 2016. V+373 old.
(Államtudományi klasszikusok)

JANY János

Jogi kultúrák Ázsiában
Kultúrtörténet, jogtudomány, mindennapok
Typotex, Bp., 2016. 705 old., 6900 Ft
(Pázmány nemzetközi tanulmányok)

KEARNS, Paul

A művészet szabadsága
Esszék a jogi cenzúra és a kultúra kapcsolatáról
Ford. Bakonyi-Tánczos Vera et al.
/Freedom of artistic expression/
Utószó Koltay András
Wolters Kluwer, Bp., 2016. VI, 298 old., á. n.

Kodifikációs

kölcsönhatások
Tanulmányok Király Tibor tiszteletére
Szerk. Hack Péter, Horváth Georgina, Király Eszter
ELTE Eötvös K., Bp., 2016. 324 old.
(ELTE jogi kari tudomány, 36.)

KUKORELLI István

Hány éves az Alaptörvény?
A régi-új kérdése az Alaptörvényben
Gondolat, Bp., 2017. 286 old., 3000 Ft

Lege et fide

Ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára
Szerk. Gellén Klára, Görög Márta

Pólay E. Alapítvány – Iurisperitus K., Szeged, 2016. 707 old.
(A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára, 65.)

A magyar decentralizáció kudarcá nyomában

Szerk. Pálné Kovács Ilona
Dialóg Campus, Bp. – Pécs, 2016. 263 old., 4980 Ft
(Studia regionum / Dialóg Campus szakkönyvek)

A magyar jogrendszer állapota

Szerk. Jakab András, Gajduschek György
MTA TK Jogtudományi Intézet, Bp., 2016. 962 old.

Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban

Fel. szerk. Németh Lajos
Wolters Kluwer, Bp., 2016. 997 old., á. n.

RÁCZ Lajos

Rex et regnum
Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből
Gondolat, Bp., 2016. 407 old., 4500 Ft
(Florilegium, 1.)

SALÁT Gergely

Büntetőjog a Han-kori Kínában
Typotex, Bp., 2016. 295 old., 4200 Ft
(Pázmány nemzetközi tanulmányok)

SÁNDOR Judit

Az én molekulám
Bioetika és emberi jogok a XXI. század elején
L'Harmattan, Bp., 2016. 228 old., 2490 Ft

SOMLÓ Bódog

Állambölcseleti töredék
Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből
S. a. r., szerk. Takács Péter
Gondolat, Bp., 2016., 262 old.
(Florilegium 2. / Juris dictio)

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

Az „ezüst pillanatok” nyomában

Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére
Szerk. Hild Márta, Madarász Aladár
Kronosz Kiadó, Budapest, 2017. 302 old., 2950 Ft

BANERJEE, Abhijit V. – DUFLO, Esther

A szegények gazdálkodása
A szegénység elleni küzdelem teljes újragondolása
Ford. Hudecz András
/Poor economics/
Balassi, Bp., 2016. 251 old., 3000 Ft

GYÓRFFY Dóra

Bizalom és pénzügyek
Válság és válságkezelés az Európai Unióban
Typotex – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp., 2016. 260 old., 3900 Ft

NASAR, Sylvia

A nagy hajsza
A közgazdasági eszme története
Ford. Hojdák Gergely et al.
/Grand pursuit/
Gondolat, Bp., 2016. 610 old.
(Oikumené könyvek)

Simonovits 70

Társadalom- és természettudományi írások Arkhimédészől az időkori jövedelmekig
Összeáll. Gál Róbert Iván, Király Júlia
MTA KRTH Közgazdaságtudományi Intézet, Bp., 2016. 399 old.

STIGLITZ, Joseph E. – GREENWALD, Bruce C.
A tanuló társadalom megeremtése

A növekedés, a fejlődés és a társadalmi haladás kérdéseinek új megközelítése
Ford. Felcsuti Péter, Vidovics-Dancs Ágnes
/Creating a learning society/
Napvilág, Bp., 2016. 678 old., 6500 Ft

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

ALMÁSI Gábor
Reneszánsz és humanizmus

Kossuth Klub – L'Harmattan, Bp., 2017. 360 old., 3900 Ft

AURELL, Martin
The lettered knight

Knowledge and aristocratic behaviour in the twelfth and thirteenth centuries
Ford. Jean-Charles Khalifa, Jeremy Price
/La chevalier lettré/
CEU Press, Bp. – New York, 2017., VII + 460 old., 53 EUR

Bagolyröpte Pest felett

Szendrey Júlia nemzetsége
Bev., szerk., jegyz.
Buza Péter
Budapesti Városvédő Egyesület, Bp., 2016. 243 old., 2000 Ft
(Budapest könyvek)

FEHÉR Katalin

Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon
ELTE Eötvös K., Bp., 2017. 216 old.

A fény

információtörténetéhez
Szerk. Z. Karvalics László, Fábrián Borbála
Gondolat, Bp., 2017. 223 old., 2940 Ft
(Információtörténelem, 9.)

Kelemen Lajos
levelezése I.

I. köt.: 1889–1909
S. a. r., szerk., bev., jegyz.
Sas Péter
Balassi, Bp., 2016. 1070 old., 5000 Ft

**MOLNÁR Antal –
TÓTH Tamás**

A Falconieri-palota, Róma
Balassi Intézet, Bp., 2016.
210 old., DVD
*Megjelent angol és olasz
nyelven is.*

Monographia

Tanulmányok Monok István
60. születésnapjára
Szerk. Nyerges Judit, Verók
Attila, Zvara Edina
Kossuth, Bp., 2016. 847 old.
*Váltakozva magyar, francia,
olasz és német nyelven.*

S. NAGY Anikó –

**SPEKÁL Péter
Gulyáságú
és rohamisak**

A nagy háború
gyomornézetből
S. Nagy Anikó,
Spekál József
Magyar Kereskedelmi és
Vendéglátóipari Múzeum,
Bp., 2016. 254 old.

SCULL, Andrew

Az örület kultúrtörténete

A Bibliától Freudig, a
bolondokházától a modern
orvostudományig
Ford. Mesterházi Mónika
/Madness in civilization/
Corvina, Bp., 2017. 518 old.,
5990 Ft

SONKOLY Gábor

Bolyhos tájaink

A kulturális örökség történeti
értelmezései
ELTE Eötvös K., Bp., 2016.
214 old.

ZVARA Edina

Egy tudós hazafi

Bécsben

Görög Demeter és könyvtára
OSZK–Gondolat, 2016. Bp.,
506 old., 3500 Ft
(Nemzeti téka)

MŰVÉSZET,

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Árny a kövön
Ország Lili művészete
Magyar Nemzeti Galéria,
Budapest, 2016. december
16. – 2017. március 26.

Kurátor Kolozsváry

Marianna
Szépművészeti Múzeum –
MNG, Bp., 2016. 391 old.
(A Magyar Nemzeti Galéria
kiadványai)

Baselitz

Újrájátszott múlt /
Preview with review
Szépművészeti Múzeum –
Magyar Nemzeti Galéria,
Bp., 2017. március 31. –
július 2.

Szerk. Bódi Kinga
Szépművészeti Múzeum –
MNG, Bp., 2017. 338 old.
(A Magyar Nemzeti Galéria
kiadványai / Publications
by the Hungarian National
Gallery)

DIESCHER József

**Építészet
és mesterség**

Szerk. Hidvégi Violetta,
Maróty Katalin
BFL, Bp., 2016. 200 old.

Az első aranykor

Az Osztrák–Magyar
Monarchia festészet
és a Múcsarnok
[Kiállítás:] 2016. november
22. – 2017. március 12.
Kurátor: Mayer Marianna
Szerk. Bán András
Múcsarnok, Bp., 2016.
251 old.
Megjelent angol nyelven is.

**Ferenczy Károly
(1862–1917)**

gyűjteményes kiállítása /

The retrospective

exhibition of Károly

Ferenczy, 1862–1917

Kiállítás a Magyar
Nemzeti Galériában, 2011.
november 30. – 2012.
május 27. / Exhibition
at the Hungarian National
Gallery,
30 November 2011–
27 May 2012
Szerk., a kiállítást rend.
Boros Judit, Plesznivny Edit
MNG, Bp., 2017. 421 old.
(A Magyar Nemzeti
Galéria kiadványai /
Publications by the
Hungarian National
Gallery)

GELLÉR Katalin [et al.]

**Japonizmus a magyar
művészetben / Japonism
in Hungarian art**

Ford. Mihály Árpád
Kogart, Bp., 2017. 251 old.
*Megj. a Gésák a Duna-
parton címmel 2016.
december 16. – 2017.
március 15. között rendezett
kiállítás alkalmából.*

**Henszlmann Imre
levelezése és iratai**

I. köt.: 1826–1860.
augusztus
II. köt.: 1860. augusztus
–1864
Közread. Szentesi Edit, km.
Bocncz Hajnalka et al.
Balassi, Bp., 2016. 727 +
598 old., 5000 + 5000 Ft
(De Signis, 2–3.)
*Váltakozva magyar, német,
angol, latin, francia és olasz
nyelven. A három kötetre
tervezett, Henszlmann
személyes irataira
koncentráció forráskiadvány
(felső időhatár: 1872) első
két kötete.*

Kiskunhalastól

Nagybányáig 2.

Dokumentumok Thorma
János munkásságához és a
nagybányai művésztelephez
Vál., jegyz., utószó:
Sümei György
Thorma J. Múzeum –
Halasi Múzeum Alapítvány,
Kiskunhalas, 2016. 208 old.,
3500 Ft
(Thorma János Múzeum
könyvei)
*Előzménye Thorma János
levelezése alcímmel
2012-ben jelent meg.*

**Történeti festő a XX.
században: András Tibor /
A historical painter in the
20th century: Tibor András**

Sümei György
tanulmányával
Szerk. András Ferenc,
Murányi Gábor; a verseket
vál., szerk.
Sümeiginé Tóth Piroksa
Ford. Gyukics Gábor,
Sasvári Nóra
Argumentum, Bp., 2017.
253 old., 3200 Ft

„...a világból a fényeket...”

Ország Lili levelezése
S. a. r., szerk., jegyz.:
Árvai Mária, Zsoldos Emese
MNG, Bp., 2017. 528 old.
(MNG adattári források, 1.;
A Magyar Nemzeti Galéria
kiadványai)

Pilisi gótika II.

András francia kapcsolatai
A Ferenczy Múzeumban,
Szentendrén megrendezett,
2016. május 16.
és június 30. közötti
kiállítás katalógusa
Szerk. Bárány Attila,
Benkő Elek, Kárpáti Zoltán
MTA-DE Lendület
„Magyarország
a középkori Európában”
kutatócsoport – Ferenczy
Múzeum, Debrecen–
Szentendre, 2016. 156. old.,
á. n.

WEHNER Tibor

Kerámia, textil, üveg

Válogatott művészeti írások,
1985–2010
Napkút, Bp., 2016.
530 old., 3990 Ft

NÉPRAJZ,

ANTROPOLÓGIA

BÁRTH Dániel

A zombori ördögűző

Egy 18. századi ferences
mentalitása
Balassi, Bp., 2016.
316 old., 3200 Ft
(Vallásantropológiai
tanulmányok
Közép-Kelet-Európából, 3.)

BOGNÁR Szabina

A népi jogélet kutatása

Magyarországon
M. Néprajzi Társ., Bp., 2016.
275 old.
(Néprajzi értekezések, 5.)

CHRISTIAN, William A.

The stranger,

the tears,

the photograph,

the touch

Divine presence in Spain
and Europe since 1500
CEU Press, Bp. – New York,
2017. X, 288 old.

**FÉL Edit – HOFER Tamás
Az átányi parasztember
szerszámjai**

Nemzetstratégiai Kutató Int.
– Néprajzi Múzeum, Bp. –
Méry Ratio, Šamorín,
2016. 631 old., 6000 Ft
(Kárpát-haza könyvek)
Először németül jelent meg:
Geräte der Ätányer Bauern.
*Gyldendal, Kopenhagen –
Akadémiai, Bp., 1974.*

A holtakat látó

Írások a csépai halottlátóról
Szerk. Barna Gábor
MTA–SZTE Vallási
Kultúrakutató Csoport,
Szeged, 2016. 107 old.
(A vallási kultúrakutatás
könyvei, 29. / Várostörténeti
és néprajzi tanulmányok, 12.)
*Írások Mészáros Mihályról
(1844–1927).*

HOPPÁL Mihály

Sámánok régen és ma

Szenzár–Helikon, Bp., 2016.
250 old., 3999 Ft

**Kulturális hagyomány
a modern kelet-ázsiai
államban**

Szerk. Salát Gergely,
Szilágyi Zsolt.
L'Harmattan, Bp., 2016.
280 old., 3200 Ft
(Summa ethnographica)
*A Budapesten, 2016.
április 8-án azonos címmel
rendezett konferencia
válogatott, szerkesztett
előadásai.*

**Mitosz, vallás és egyház
Latin-Amerikában**

A Boglár Lajos
Emlékkonferencia
tanulmánykötete
Szerk. Bubnó Hedvig,
Horváth Emőke, Szeljak
György
L'Harmattan, Bp., 2016.
342 old., 3500 Ft
(Károli könyvek.
Tanulmánykötet)

**PALÁDI-KOVÁCS Attila
Magyar népismeret**

a 19. században
Előfutárok és klasszikusok
Akadémiai, Bp., 2016. 297
old., 4200 Ft

SÁRKÁNY Mihály**Társadalom és gazdaság**

Válogatott szociálintropológiai írások 2. jav. kiadás
MTA BTK Néprajztud. Int. – L'Harmattan, Bp., 2016. 562 old., 3990 Ft
(Kultúrák keresztútján)

**Szokásjog és jogszokás
Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi tanulmányok**

Szerk. Nagy Janka Teodóra
PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékefejlesztési Kar, Szekszárd, 2016. 407 old.
(Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár, 2.)

NYELVÉSZET**FEHÉR Krisztina****Úton egy más nyelvészet felé**

Elméleti-módszertani problémák a 20. századi magyar nyelvudományban
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 213 old.
(Bevezetés a társas-kognitív nyelvészetbe, 1.)

Kerekasztal körül

Huszonöt nyelvészeti tanulmány
Szerk. Juhász Dezső
ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp., 2016. 251 old.

LŐRINCZ Gábor**A nyelvi variativitás a szlovákiai magyar nyelvvaltozatokban**

Liceum K., Eger, 2016. 246 old.
(Pandora könyvek, 38.)

Nexus linguarum

Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére
Szerk. Lukács István
ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Int. Szláv Filológiai Tansz., Bp., 2017. 395 old.
(Opera Slavica Budapestinensia. Symposia Slavica)

Váltakozva magyar, szlovák, orosz és lengyel nyelven.

SIMON Gábor**Bevezetés a kognitív lírapoétikába**

A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei
Tinta, Bp., 2016. 287 old., 2990 Ft
(Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 194.)

Stratégiák és struktúrák

Tanulmányok
Kenesei István 70. születésnapjára
Szerk. Szécsényi Tibor, Németh T. Enikő
JATEPress, Szeged, 2017. 236 old.

Tanulmányok a

szövegkoherenciáról
Szerk. Dobi Edit, Andor József
DE M. Nyelvtud. Tansz., Debrecen, 2016. 213 old.
(Officina textologica, 179.)

Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben

Szerk. Reményi Andrea Ágnes, Sárdi Csilla, Tóth Zsuzsa
Tinta, Bp., 2016. 601 old.

PSZICHOLÓGIA**BERÁN Eszter – UNOKA Zsolt**

Élettörténetek a pszichoterápiában
Oriold, Bp., 2016. 225 old., 3400 Ft

BERECZKEI Tamás Machiavellizmus

A megtévesztés pszichológiája
Typotex, Bp., 2016. 267 old., 2900 Ft
(Test és lélek)

CSABAI Márta Eset-történet

A klinikai mesétől az adatbankig
Oriold és Társai, Bp., 2017. 341 old., 4700 Ft

HÁMORI Eszter**A korai kapcsolat zavarai**

Pszichoanalízis, kötődésselmélet és csecsemő kutatás a korai kapcsolati patológiák megértésében
Oriold, Bp., 219 old. 2016., 2900 Ft

JUNG, Carl Gustav Két írás az analitikus pszichológiáról

Ford. Nagy Péter, Sára Balázs, Ferentzi Eszter
/Zwei Schriften über Analytische Psychologie/ Scholar, Bp., 2016. 326 old., 4950 Ft
(C. G. Jung összegyűjtött munkái, 7.)

KIRSCH, Thomas B.**A jungianusok**

Összehasonlító és történeti nézőpont
Ford. Turóczy Attila
/The Jungians/ Oriold, Bp., 2016. XXVIII + 311 old., 4600 Ft

SZUMMER Csaba**LSD és más**

„csodaszerek”
A pszichedelikumok tündöklése, bukása és feltámadása a nyugati kultúrában
HVG, Bp., 2016. 287 old., 3900 Ft

RÉGÉSZET**BALOGH Csilla****Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez /**

The history of the Avars in the Danube-Tisza interfluvium as reflected in the archaeological records
Szerk. Major Balázs, Türk Attila
Archaeolingua – PPKE BTK Régészeti Tansz., Bp.–Piliscsaba, 2016. 492 old.
(Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae, 6.)

GALLINA Zsolt

A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei

I. köt.: A Kalocsai Sárkőz a 10–11. században

Km. Varga Sándor, Balázs János et al.
SZTE Régészeti Tansz. et al., Szeged et al., 2016. 582 old.
(Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei, 10.)

MORDOVIN Maxim**A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a**

10–12. században /

The emergence of the castle organisation in medieval Hungary, Bohemia and Poland in the

10th–12th centuries
Szerk. Major Balázs, Türk Attila

Archaeolingua – PPKE BTK Régészeti Tansz., Bp.–Piliscsaba, 2016. 538 old., DVD
(Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae, 5.)

SZÍNHÁZ**FRIED Ilona****Őxcellenciája kívánságára**

Színház, kultúra és politika a fasizmus Olaszországában
L'Harmattan, Bp., 2016. 366 old., 3990 Ft

HERCZEG Tamás**A Szegedi Szabadtéri Játékok 85 éve**

Szegedi Szabadtéri, Szeged, 2016. 363 old.

SZOCIOLÓGIA**ASSMANN, Aleida****Rossz közérzet az emlékezetkultúrában**

Beavatkozás
Ford. Huszár Ágnes
/Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur/ Előszó Erős Ferenc
Utószó Heller Ágnes
Múlt és Jövő, Bp., 2016. 288 old., 3500 Ft

CURRAN, James**Média és demokrácia**

Ford. Bakonyi László, Bakonyi-Tánczos Vera

/Media and democracy/ Utószó Nyakas Levente
Wolters Kluwer, Bp., 2016. IX + 326 old., á. n.

KAHN, Robert A.**A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák**

Válogatott tanulmányok
Szerk. Koltay András
Utószó Papp János Tamás
Wolters Kluwer, Bp., 2016. XVI, 555 old., á. n.

KEENAN, Marie**A gyermekek szexuális bántalmazása és a katolikus egyház**

Gender, hatalom és szervezeti kultúra
Ford. Moukhtar Lucia, Margitta Nóra
/Child sexual abuse and the Catholic Church/ Oriold, Bp., 2017. XLI, 448 old., 4990 Ft

Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848–1944

3. köt.: Sárospatak erőterében
A tisztáninneri származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása
Szerk. Kovács I. Gábor
Összeáll. Kovács I. Gábor, Takács Árpád
2016. 355 old.
(Történeti elitkutatások, 10.)

SURDU, Mihai**Those who count**

Expert practices of Roma classification
CEU Press, Bp. – New York, 2016. XV + 276 old., 52 EUR

Társadalmi nemek

Elméleti megközelítések és kutatási eredmények
Szerk. Kovács Mónika
ELTE Eötvös K., Bp., 2017. 236 old., á. n.

Ars sociologica

Vallomások a szociológiáról mint hivatásról
Szerk. Hidas Zoltán
L'Harmattan–Könyvpont, Bp., 2016. 320 old., 3700 Ft

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Egyetemes történet

CROWLEY, Roger
1453

Konstantinápoly utolsó nagy ostroma
Ford. Tábori Zoltán
Utószó: Pálosfalvi Tamás /Constantinople/
Park, Bp., 2016. 383 old., 4490 Ft

IVANICS Mária
Hatalomgyakorlás a steppén

A Dzsingisz-náme nomád világa
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2017. 336 old.
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

The Jagiellonians in Europe

Dynastic Diplomacy and Foreign Relations
Szerk. Bárány Attila, Bacsa Balázs Antal
Debrecen, MTA–DE
Lendület „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport, Debrecen, 2016. 228 old., á. n.
(Memoria Hungariae)

Az orosz birodalom születési

Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről
Szerk. Frank Tibor
Gondolat, Bp., 2016. 414 old., 4000 Ft
(Magyar kutatók az egyetemes történelemről, 4.)

NIRENBERG, David
Antijudaizmus

A nyugati hagyomány
Ford. Felcsuti Péter /Anti-Judaism/
Kalligram, Bp., 2016. 585 old., 3990

RAUCHENSTEINER, Manfred
Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása

Ford. Kocsis András, Fülöp Szabó Júlia

/Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918/
Zrínyi, Bp., 2017. 950 old., 14400 Ft

WATSON, Alexander
Acélgyűrű

Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban, 1914–1918
Ford. Makovecz Benjamin /Ring of steel/
Park, Bp., 2016. 814 old.
[16] t., 7990 Ft

Magyar történelem

ABLONCZY Balázs
Keletre, magyar!

A magyar turanizmus története
Jaffa, Bp., 2016. 295 old., 3490 Ft

ARADI Csilla, M.
Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének rekonstrukciója

Somogy megye középkori templomainak adataira
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár, 2016. 281 old., á. n.

BUZINKAY Géza
A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig

Wolters Kluwer, Bp., 2016. 548 old.

C. TÓTH Norbert et al.
Magyarország világi archontológiája, 1458–1526

1. köt.: Főpapok és bárók
MTA BTK Történettudományi Intézet, 2016. 357 old., 3300 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

CSUNDERLIK Péter
Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták

A Galillei Kör (1908–1919) története
Napvilág, Bp., 2017. 400 old., 3900 Ft

EÁrchívum

Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére
Szerk. Héjja Julianna Erika, Sáfár Gyula
MNL BML, Gyula, 2017. 364 old.

FARKAS Gyöngyi
Lázadó falvak

Kollektívizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961
Korall, Bp., 2016. 404 old., 4500 Ft
(Korall társadalomtörténeti monográfiák, 6.)

FEHÉR György
Darányi Ignác élete (1849–1927)

Gondolat, Bp., 2016. 600 old., 3800 Ft

GYÖRKÖS Attila
Reneszánsz utazás

Anna királyné 1502-es fogadtatásának ünnepségei Észak-Itáliában és Magyarországon
Attraktor, Máriabesnyő, 2016. 216 old., 3200 Ft
(Scriptores Rerum Hungaricarum)

HORVÁTH Sándor
Feljelentés

Egy ügynök mindennapjai
Libri, Bp., 444 old., 4999 Ft

E. KOVÁCS Péter
Zsigmond király és Velence

Az oroszán ugrani készül (1387–1437)
Tarsoly, Bp., 2017. 204 old., 3000 Ft

KÖBEL Szilvia
A repülő egyetem professzora

Szabó Miklós (1935–2000) portréja
Könyv&Kávé, Bp., 2016. 180 old., 2290 Ft

MACZÓ Ferenc
Az utolsó magyar királykoronázás

IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916. december végén
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 159 old., 2500 Ft
Méregkeverők
Szerk. Mátay Mónika
Korall, Bp., 2016. 331 old., 3500 Ft

MIKÓ Zsuzsanna
A terror hétköznapjai

A kádári megtorlás, 1956–1963
MNL–Libri, Bp., 2016. 286 old., 3999 Ft

Művészet és mesterség
Tisztelgő kötet

R. Várkonyi Ágnes emlékére
Szerk. Horn Ildikó et al.
L'Harmattan, Bp., 2016. 662 + 518 old., 4990 + 5990 Ft

A nagypolitikától a hétköznapokig / From high politics to everyday life

A magyar holokauszt 70 év távlatából: tanulmányok /Studies on the Hungarian Holocaust after 70 years / Szerk. Molnár Judit
Balassi, Bp., 2016. 499 old., 4000 Ft
A Szegeden, 2014. május 14–15-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Natio est semper reformanda

Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére
Szerk. Anka László et al.
KRE–L'Harmattan, Bp., 2016. 647 old., 5990 Ft
(Károli könyvek. Tanulmánykötet)

Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában

Szerk. Hörcher Ferenc, Lajtai Mátyás, Mester Béla
MTA BTK

Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 330 old., 3000 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből, 2.)

NÓVÉ Béla
Patria nostra

'56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban
Balassi, Bp., 2016. 505 old., 4000 Ft

POLYÁK Petra
„A hallgatóknak meg kell lenni”

A felsőoktatási beiskolázás és felvételi rendszere az első öt éves terv idején
PTE Levéltár, Pécs, 2016. 147 old.
(Egyetem és társadalom, 1.)

PRITZ Pál
A relativizálás elfogadhatatlansága

Hazánk és a nagyvilág Újabb tanulmányok Magyarorságtudományi. Társ., Bp., 2016. 514 old.

PÜSKI Levente
A Horthy-korszak szürke eminenciása

Károlyi Gyula (1871–1947)
Kronosz, Pécs–MTT, Bp., 2016. 165 old., 2200 Ft
(Szilueett)

Sed intelligere

Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére
Szerk. Slachta Krisztina, Bánkuti Gábor, Vonyó József
Kronosz, Pécs, 2016. 395 old., 3500 Ft

Szálasi Ferenc napló, 1942–1946

S. a. r. Karsai László
Magvető, Bp., 2016. 852 old., 6490 Ft
(Tények és tanúk)

SOLTÉSZ Ferenc Gábor – TÓTH Csaba – PÁLFFY Géza
Coronatio Hungarica in nummis

A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai, 1508–1916
MTA BTK
Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum,
Bp., 2016. 414 old., 9990 Ft

SZIJÁRTÓ M. István A 18. századi

Magyarország rendi országgyűlése
Az Országgyűlés Hivatala,
Bp., 2016. 331 old., á. n.
(A magyar országgyűlések története)

Székelyföld története I–III.

Szerk. Egyed Ákos et al.
MTA BTK Történettudományi Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely,
2016. 582, 735, 859 old.

THOROCZKAY Gábor Ismeretlen Árpád-kor

Püspökök, legendák, krónikák
L'Harmattan, Bp., 2016.
226 old., 2600 Ft

TÓTH Gergely Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban, 16–18. század

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 236 old., 2800 Ft

TÓTH Imre Egy polgári arisztokrata

Kánya Kálmán (1869–1945)
Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2016. 259 old., 2500 Ft (Szilueett)

Váltóállítás

Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben
Szerk. Csikós Gábor, Kiss Réka, Ó. Kovács József
MTA BTK Történettudományi Intézet – Nemzeti Emlékezet Bizottsága,
Bp., 2017. 780 old., 5000 Ft (Magyar vidék a 20. században)

A Budapesten, 2015. szeptember 29-én rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

VÁRALLYAY Gyula
Az 1956-os magyar diákmozgalom Nyugaton
ELTE Eötvös K., Bp., 2016. 467 old.

VARGA Bálint
Árpád a város fölött
Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2017. 251 old., 2790 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 3.)

VARGA Szabolcs
Leónidasz a végvidéken
Zrínyi Miklós (1508–1566)
Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp., 2016. 277 old., 2800 Ft (Szilueett)
A bővebb, angol nyelvű változat: MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 348 old., 5420 Ft

VÖLGYESI Orsolya
Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban
Tanulmányok
Ráció, Bp., 2016. 276 old., 3125 Ft

VÖLGYESI Zoltán
Harctértől a hátszágig
Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében
Magyar Nemzeti Levéltár – L'Harmattan, Bp., 2016. 243 old., 2800 Ft

ZSOLDOS Attila – THOROCZKAY Gábor – KISS Gergely
Székesfehérvár története az Árpád-korban
Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutató Intézet, Székesfehérvár, 2016.

365 old., 7500 Ft
(Székesfehérvár története, 1.)

VALLÁS

AURELIUS AUGUSTINUS
Zsoltármagyarázatok
I. köt.: 1–33. zsoltár
Ford. Diós István
/Enarrationes super psalmos/
Jel, Bp., 2017. 372 old., 3900 Ft

BEKŐ István Márton
Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában
L'Harmattan, Bp., 2016. 321 old., 3500 Ft
(Károli könyvek. Monográfia / Questiones theologiae)

EMMERICK Anna Katalin
Jézus tanító évei
I. köt.: Az első tanító év
Feljegyezte Clemens Brentano
Ford. Diós István
/Lehrjahre Jesu/
Brentano, Clemens Szt. István Társ., Bp., 2016. 2900 Ft

Enyedi 460
Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából
Szerk. K. Kaposi Krisztina, Lovas Borbála
MTA–ELTE HECE, Bp., 2016. 223 old., á. n.

ENYEDI György
Enyedi György prédikációi
I. köt.: 67–99. beszéd
S. a. r., előszó, jegyz.
Lovas Borbála
MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, Bp., 2016. 449 old.

FABINY Tibor
Az eljövendő árnyékai
A figurális-tipológiai olvasás
L'Harmattan, Bp., 2016. 327. old, 2900 Ft
(Károli könyvek. Monográfia)

Faith in Buddhism
Szerk. Hamar Imre, Inoue Takami
ELTE Institute for East Asian Studies, Bp., 2016. X + 246 old., á. n.
(Budapest monographs in East Asian Studies)

FEJÉRDY András
Pressed by a double loyalty
Hungarian attendance at the Second Vatican Council, 1959–1965
Ford. Matthew W. Caples, Alan Campbell
/Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat, 1959–1965/
CEU Press, Bp. – New York, 2016. XIX, 426 old., 52 EUR

HILLENBRAND, Carole
Az iszlám
Új történeti bevezetés
Ford. Szabó Zsolt
/Islam/
Kossuth, Bp., 2016. 3990 Ft (History könyvek)

A Kárpát-medencei cigányság és a keresztény egyházak kapcsolatának forrásai, 1567–1953
Szerk., bev. Landauer Attila
L'Harmattan, Bp., 2016. 614 old., 4990 Ft
(Károli könyvek. Műfordítás)

The King James Bible, 1611–2011
Prehistory and afterlife
Szerk. Fabiny Tibor, Tóth Sára
L'Harmattan, Bp., 2016. 256 old., 2990 Ft
(Károli books. Collection of papers)
A Budapesten, 2011. szeptember 16–18. között azonos címmel rendezett nemzetközi konferencia válogatott, szerkesztett anyaga.

MANNIS, Frédéric
A Logosz bűvöletében
Zsidó hagyományok, keresztény értelmezés a jánosi iratokban
Szerk. Szatmári Györgyi, Szabó Xavér
L'Harmattan, Bp., 2016. 296 old., 2900 Ft

(Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének kiadványai)

Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913
Válogatott beszédek és tudósítások
Vál., jegyz., bev.
Klstenitz Tibor
MTA BTK
Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 603 old., 3200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források)

Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932
Válogatott beszédek és tudósítások
Vál., jegyz., bev.
Gianone András, Klstenitz Tibor
MTA BTK
Történettudományi Intézet, Bp., 2016. 453 old., 3200 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források)

A Székesfehérvári egyházmegye zsinatai a 20. század első felében
Összeáll., bev., jegyz.
Mózessy Gergely
MTA BTK TTI, Bp., 2016. 345 old.+ CD, 3400 Ft
(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források)

SENT BIRGITTA
Mennyei kinyilatkoztatások
Vál., ford., tanulmány
Kőrösiné Merkl Hilda
Kairosz, Bp., 2016. 147 old., 3300 Ft

A váradi egyház 1524. évi zsinati határozatai = Constitutiones synodales ecclesiae Waradiensis anni MDXXIV
Közread. Jaczkó Sándor
Balassi, Bp., 2016. 233. old., 3000 Ft

VASSÁNYI Miklós**Szellemhívók és áldozatok**

Sámánság, istenképzetek, emberáldozat, az inuit (eszkimó), azték és inka vallások írásos forrásaiban
L'Harmattan, Bp., 2016. 320 old., 3400 Ft
(Károli könyvek. Műfordítás, forrás)

Zsinatok a Csanádi egyházmegyében a 19–20. században

Összeáll., bev. jegyz.
Zakar Péter
MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2016., 2300 Ft

(Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források)

ZENE**Bartók Béla írásai**

4. köt.: Írások a népzeneiről és a népzene kutatásról 2. Közread. Lampert Vera Szerk. Révész Dorrit, Biró Viola
Editio Musica Budapest, Bp., 2016. 506 old.
A Bartók Archivum által 1989-ben megindított sorozat 4. kötete.]

DOMOKOS Mária –**PAKSA Katalin****„Vígssággal zeng Parnassusnak magas teteje”**

18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / „The high peak of Mount Parnassus resounds with delight” 18th-century musical sources and the Hungarian folk music tradition
MTA BTK Zenetudományi Intézet – Akadémiai, Bp. 2016. 308 old., 9800 Ft

KOVÁCS Andrea**A középkori liturgikus költészet magyarországi emlékei**

Szekvenciák
Kritikai dallamkiadás
Szövegmond., ford.
Rihmer Zoltán
Argumentum, Bp., 2017. 385 old., ill., kotta, 8000 Ft
(Musica sacra Hungarica 1.)

STEINITZ, Richard**Ligeti György**

A képzelet zenéje
Ford. Péteri Judit

/György Ligeti/
Editio Musica, Bp., 2016. 367 old., 4900 Ft

Összeállította:

PAJKOSSY GÁBOR

Albert Fruzsina – szociológus,
KRE és MTA TTK

Bernáth László – filozófus,
MTA BTK

Erdélyi Ágnes – filozófus,
ELTE BTK

Gárdos Bálint – irodalomtörténész,
ELTE BTK

Havasréti József –
kommunikáció-kutató,
PTE BTK

Lővei Pál – művészettörténész,
MTA BTK

Ludassy Mária – filozófus,
ELTE BTK

Major Iván – közgazdász,
BMGE és MTA KRTK

Marosán Bence – filozófus,
BGF és PPKE

Mezei Emese –
művészettörténész doktorandusz,
PPKE BTK

Molnár György – közgazdász,
MTA KRTK

Molnár Krisztián – jogász, doktorandusz,
ELTE BTK

Pintér Judit Nóra – pszichológus,
SZTE BTK

Romsics Gergely – történész,
MTA BTK

Sánta Balázs –
irodalomtörténész doktorandusz,
ELTE BTK

Surányi László – matematikus,
Budapest

Székffy Klára – közgazdász
Szilágyi Márton – irodalomtörténész,
ELTE BTK

Uhrin Dorottya – történész doktorandusz,
ELTE BTK

Varga Péter András – filozófus,
MTA BTK

Weiss János – filozófus,
PTE BTK